

„KÖZÖTTÜNK A' MESTER”

Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére

A kötet címe idézet a KazLev. VII. 1733. számú leveléből
(Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1810. május 5.)

A borító Charles Saligo önarcképének felhasználásával készült
(Forrás: Wikimedia Commons,
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zelfportret_Rijksmuseum_SK-A-1126.jpeg)

„KÖZÖTTÜNK A' MESTER”

*Tanítványi köszöntőkötet
a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*

Szerkesztette
BÓDI KATALIN
BODROGI FERENC MÁTÉ

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2019

A kötet megjelenését
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara támogatta

A névmutatót Orbán László készítette

© Debreceni Egyetemi Kiadó,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is, 2019

ISBN 978 963 318 118 8

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Tördelés, tipográfia, borító: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai munkálatok a Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdaüzemében készültek
Készült Debrecenben, 2019-ben

Tartalom

Előszó.....	7
ÁFRA János: Reménykedés és tanúságtétel Takács Zsuzsa <i>A (vak)remény</i> című verse fényében.....	9
BARANYAI Norbert: Az áldozat reprezentációi Szabó Magda <i>A macskák szerdája</i> című drámájában.....	27
FAZAKAS Gergely Tamás: Nemzeti költő a 19. századi város szövetében. A debreceni Csokonai-ünnepélyek és a szabadságharc emlékezetének nyelv- és térhasználati összefüggései 1871-ig.....	43
HOVÁNSZKI Mária: Az [<i>Óh Tihannak ríjjadó Leánya</i>] keletkezéséről, avagy Pálóczi Horváth Ádám szerepe Csokonai énekének formálásában...	57
LAKNER Lajos: Egy ismeretlen Kazinczy-émlék.....	71
BODROGI Ferenc Máté: Egy identitásfelmutató programvers (szöveg)identitásáról. <i>Kazinczy Ferenc: A' Tanítvány</i>	85
BÓDI Katalin: Elengedés. Kazinczy folyóiratcikkeinek sajtó alá rendezéséről.....	97
ORBÁN László: Mese a szolgálólányról	105
SZOLYKA Hajnalka: „Gyermekek, de emlékezni fognak.” A gyermekek bevonása az emlékezésbe Kazinczynál.....	123
GRANASZTÓI Olga: Érzéketlen gazdagok? Kazinczy Ferenc kísérlete egy irodalmi társaság megalapítására Battyhány II. Lajos herceg elnökletével...	131
TÓTH Orsolya: Két pár cipő. Kazinczy Ferenc <i>Az atlacz papucs</i> című vígjátékának szövegforrásáról	141
BALOG Edit Otilia: A virtus diadala. Újfalvy Krisztina <i>A' Máriavári Hajadon</i> című, kéziratban maradt érzékenyjáték-fordításának értelmezési lehetőségei.....	151
ONDER Csaba: Kölcsey Ferenc recenzió-vázlata Szemere Pál elveszett tanulmányáról.....	163
ANTAL Alexandra: A siker aspektusa a bécsi Magyar Hírmondóban.....	171
BÉRES Norbert: Eltérő sorozatkoncepciók a klasszikus századfordulón – két példa	179
DONCSEZCZ Etelka: „Mivel én nem olly ártatlanul viseltem a' fogságot...” Verseghy Ferenc és az udvari propaganda.....	189

VEISZ Bettina: „Kivánom e’ kevés írásom...” Ráday I. Gedeon pozsonyi diákévei a családi levelezés tükrében	197
BÉNYEI Péter: Az érzékenység túlszelídítése. Jósika Miklós: <i>Abafi</i>	207
TÓTH Barna: Hogyan tette lóvá az egér a nyulat, avagy a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport elektronikus kritikai kiadásainak elmúlt tíz éve.....	235
Névmutató	243

Előszó

A 'hatvan' szó a Kazinczy-levelezésben kilencféle jelentésben fordul elő. Természetesen az esztendők számaként, aztán pénzösszegként (font sterlingként és rhénes forintként), kapott levelek mennyiségeként, a jól ismert magyar város neveként, súlymértékként (font), földterületként (hold), emberek és könyvoldalak adataként, illetve egy 1829-es levél azon tagmondatában, hogy „Pestnek és Budának most közel hatvan Festője van”. A kétséges eredményekkel kecsegtető keresés a Folio Views 4.3 szövegkezelő és tartalomindexáló – s nem mellékesen egy nagyszabású magyarországi elektronikus szövegkiadási projektumot többek között meghíltó – program segítségével pörgethető végig, kevesebb mint két perc alatt. A még mindig csodákra képes szoftver és az egyébként esetlegesen tűnő 'hatvan' kifejezése ugyanakkor egy személyben most összetalálkozik: Debreczeni Attiláéban, akit ez a tanítványi tanulmánykötet köszönt hatvanadik születésnapja alkalmából.

Nem csekély kihívás egy tisztelgő tanulmánygyűjtemény bevezetőjét megírni, mert az felettébb hajlamos szobrot faragni az ünnepeltből, a tömjénfüst pedig veszélyes üzem. A műfaj mégis nagyon adná magát, mert az illető nem csupán kimagasló tudós, de felettébb szerethető ember is. Akadémikus, iskolateremtő textológus, aktívan a pályán dolgozó kollégák sorának útra bocsátó mestere, évenként át intézeti, sőt kari és egyetemi szintű markáns vezető, családapa, barát. Hogy a hazai tudományos színtéren mit jelent az ő neve, hány alpműve, szövegkiadása és független hivatkozása van, egy-két link segítségével könnyedén bizonyítható lenne, ám nem mindig ez a lényeg, még egy egyetemi kiadónál megjelenő könyv előszavában sem. A fontos sokkal inkább az, hogy ő személyiségével is példa. Az az ember, akin nem látszik egy fikarcnyit sem, ha előző éjjel nem aludt, de rögtön kiszúrja, ha másnak egy órával kevesebbet sikerült a szokásosnál, és első kérdése, hogy van-e valami baj? Mindig kérdez. Nem sokat, mindig éppen eleget. Zavarba ejtően felkészült, zavarba ejtően összeszedett. Az olykor a kezében is fellelhető cetli a sor napi tennivalóval mindig ott van a fejében, fáradhatatlanul koncipiál, koordinál, mindig mindent elrendez. Olyan organizátor, aki generációjának egyik vezető irodalomtörténésze, több magyar egyetemi textológiai műhely összefogója, mégsem ezért jelent sokat számunkra, hanem mert mindig figyel. Mindig ugyanaz a visszafogott figura siet a harmadik emeleti kerengőben, valakihez, valahova, kulcsosomójával a kezében.

Egy professzornak szóló tanítványi kötet megszerkesztése – még akkor is, ha (el se hisszük!) hatvanéves az illető – nem magától értetődő feladat. Ilyenkor ugyanis a tartalomjegyzék már önmagában is egy olyan megvalósult, különleges szakmai életút bizonyossága, amely nélkül egy kötetnyi tanítvány (irodalomtörténész, textológus, kultúratudós) ma nem tartana ott, ahol, s nem lenne képes ilyen tanulmányokat írni. Mi, „tartalomjegyzékesek”, rajongunk ezért az attikai stílusú, ötvennek tetsző hatvanéves emberért, a debreceni Debreczeni-iskola alapítójáért, és még sok-sok boldog évet kívánunk neki, közöttünk.

A szerzők Debreczeni Attila közvetlen tanítványai, doktoranduszai, kutatócsoportjának tagjai és fiatalabb kollégái, akik témavezetőjüket, tanárukat, munkatársukat, főnöküket, barátjukat köszöntik. A névsor természetesen bővíthető lenne, a kötet készítésének munkálatai azonban korlátozták az ünnepelt tanulmányaikkal megtisztelő szerzők sorát. Az írások témaválasztása szakmailag mindig komoly, ha esetenként meg is jelenik bennük a személyesség. Reményeink szerint nemcsak szerzőik tudományos kutatásait, aktuális szakmai tevékenységét tükrözik, hanem az ünnepelt tudományos profilját is markánsan láthatóvá teszik, így nem egyszerűen a köszöntés gesztusa, hanem egy különleges portré is megképződhet az olvasás folyamatában.

A kötet szerkesztői

Reménykedés és tanúságtétel Takács Zsuzsa *A (vak)remény* című verse fényében

CSODAVÁRÁS ÉS BETELJESÍTÉS

A reménykedés az emlékezés lehetőségfeltételén alapuló imagináció, amely az elkövetkezés bizonytalanságát hordozza magában, nyelvi történéssé válva így épp a vágyott távolságát, a jelenné tétel nehézségét mutatja fel. A meggyőződés hiányát teszi láthatóvá, tehát a tanúságtétellel ellentétes irányultságú, utóbbi ugyanis a múltbeli élmény által igazolt bizonyosság kifejezése, melyet eskü szentesít. A reménykedés aktusának interiorizáltsága ugyanakkor rejtekezik, a reménykedő elhiszi, hogy tisztán szubjektív meghatározottság áldozata. A tanúságtetés ezzel szemben épp a közössé tétel során létesül, rendszerint valami külső kétely vagy bizonytalanság kényszerére, és a közösség által elvárt kifejezőmódok szerint.

Míg a reménykedő a jövőtől várt történés elképzelésekor egy vágy által megalapozott hitre épít, vagy épp ellenkezőleg, ennek bizonytalanságát éli meg, illetve oszcillál e két állapot közt, addig a tanúságtévő már a történésen túliságban adott közvetítőként tűnik fel, az igazság letéteményeseként. A hallgató számára ugyanakkor ez utóbbi hitelessége nehezen ellenőrizhető; mint Derrida fogalmaz: „A tanúságban megígérik az igazságot, minden bizonyításon, minden észlelésen, minden szemléltetésen túl.”¹ Ricœurnek a jogi diskurzust feltérképező érvelése szerint ilyenkor a bíró és a hallgatóság érzelmeire kell befolyást gyakorolni, a tanúságtételt tehát a bizonyítás és a meggyőzés hálója tartja fogva, hatása ezért szükségszerűen retorikai teljesítményének függvénye, s az igazság képviselte mindig egy beszámoló, az esemény elmondása marad.² Ahogy Lőrincz Csongor írja, a tanú eleve „túl van valamiképp azon a tapasztalaton, [amelyről tanúságot tesz,] legalábbis valamilyen – időbeli, kognitív, emocionális stb. – differencia választja el attól”,³ hiszen a megtapasztaltak nyelviesítése sosem teheti ténylegesen jelenvalóvá a dolgokat, mindig közvetítettségben adott. A tanúságtévőnek ugyan-

¹ Jacques DERRIDA, *Hit és tudás: A „vallás” két forrása a pusztai ész határain*, ford. BOROS János, ORBÁN Jolán, Pécs, Brambauer, 2006, 98.

² Paul RICŒUR, *A tanúság hermeneutikája*, ford. SZABÓ István = *A hermeneutika elmélete I.*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATE, 1987, 277–279, 282, 308.

³ LŐRINCZ Csongor, *Az irodalom tanúságtételei*, Budapest, Ráció, 2015, 30.

akkor vaknak kell maradnia erre, hiszen esküje csak így lehet érvényes.⁴ Ricœur amellet érvel, hogy az abszolútról szóló tanúság nem lehet teljes, még akkor sem, ha az isteninek minden alkalommal egy mélyebb jelentését tárják fel, hiszen a tudat képtelen minden jel/jegy összegyűjtésére.⁵

A tanúságtételnek ez a kiiktathatatlan ambiguitása a reménnyel kapcsolatban is megvilágító erejű lehet, úgy tűnik ugyanis, hogy e két fogalmi csomópont kapcsolatát az értelemtulajdonítás játékában akár egy komplementer viszonyként is leírhatnánk. A reménykedés a jövőre, a tanúságtétel a múltra koncentrálnak. A jelené tétel előbbi számára elérendő célként, utóbbi számára képviselt igazságként adott. Ugyanakkor mindkettő a titok feltárulása, a jelenvalóvá tételben megnyilatkozó csoda beteljesülése irányába törekszik. A titok szükségszerűen magával hozza a szenvedést,⁶ amely a reménykedés jövőre irányultsága miatt áll elő, míg a tanúságtétel eseménye épp a csoda általi feloldást, a titokkal járó magányból⁷ való kilépést ígéri a tanú számára.

A csoda fogalma persze könnyebben adja magát a vallási, mint a jogi diskurzus összefüggésében, de a tanúságtevő mindkét esetben az igazság hordozójaként pozicionálja magát – a történet általa szóvá lesz, szava pedig a perben döntő erővel szolgálhat. Ő az, aki az igazság érvényre kerülésének csodáját megvalósítja.

„Higgy abban, amit mondok, ahogy egy csodában hisznek.” És a legkisebb tanúság hiába vonatkozik a legvalószínűbb, a leghétköznapiabb vagy legmindennapiabb dologra, úgy hivatkozik a hitre, mint csodára. Úgy ajánlkozik, mint maga a csoda egy olyan térben, amely semmi esélyt nem ad a kiábrándulásnak.⁸

A vallási kontextusokat vizsgálva azt látjuk, a remény – a hittel összefüggésben – rendre megelőlegezi a csoda bekövetkezését. Viszont ez egy kölcsönös egymásra vonatkozás eredménye: eszkatológiai tekintetben a másik – de különösképp Krisztus és a próféták – abszolútumra irányuló tanúságtételére⁹ történő ráhagyatkozás az üdvözlés reményének megalapozója. A reménykedésnek pedig lényegében csak akkor van tétje, ha a szubjektum feltételez egy – valószínűleg

⁴ Vö. „A tanú beszéde egy erősen retorikus és szimbolikus aktuson, az eskün keresztül válik tanúsággá. A jogi diskurzusban sem tekintjük tehát tanúságnak az események megtapasztalását, és nem tanú az eseményekről be nem számoló alany.” MEDGYES Tamás, *A Tanúság Hermeneutikája = Szövegek között II: Irodalomelméleti és történeti tanulmányok Szegedről*, szerk. FRIED István, Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1997, 77–78.

⁵ RICŒUR, i. m., 308–309.

⁶ Jacques DERRIDA, *Szenvedések = J. D., Esszé a névről*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán, Pécs, Jelenkor, 2005, 37.

⁷ Vö. *Uo.*, 40.

⁸ DERRIDA 2006, i. m., 99.

⁹ „[V]allási értelemben tanú[ságtevő] az, aki megtapasztalta az abszolútot, és erről beszéddel vagy cselekedettel (akár a halálával is) bizonyosságot tesz.” MEDGYES, i. m., 79.

transzcendens erővel bíró – létezőt, amely képes hatást gyakorolni reménye beteljesülésére.

Mint azt a szemtanú fogalmának dominanciája is jelzi, a tanúságtételről szóló diskurzus is a vizuális érzékelés elsőbbségének kulturális konvencióját érvényesíti.¹⁰ Az európai kultúra látásközpontúságának jogi diskurzusban való érvényesülését egy még mindig gyakran hivatkozott, Plautustól származó római kori mondas is érzékelteti: „egy szemtanú többet ér, mint tíz fültanú”.¹¹ Utalva arra, hogy az élmény felidézésekor a tényállás igazolása elsődlegesen vizuális emlékek alapján történik. A reménykedés a jövőnek való kitettség állapotában szintén vizuális imaginációkat idéz elő, ugyanakkor az alternatív – sokszor a remélt mellé társuló, annak ellentmondó, így pedig a félelmet erősítő – képek a rögzíthetetlenség tapasztalatában részesítenek. Épp e Janus-arcúság miatt, mintegy metonimikusan kaphatja meg a vak jelzőt az általunk is elemzett versekben a remény, hiszen a bizonytalan kimenetelű akarat, a beteljesedés bizonyosságával járó hiányállapot valójában magát a reménykedőt jellemzi.

A (vak)remény

*A remény, melyet a jövőbe
vetettünk, tanúskodik majd mellettünk
talán. Odalép a bírói pulpitushoz,
esküre emeli kezét, majd ránk
mutat. Bízta bennem, mondja,
és ha ő szól, igazát kétségbe vonni
ki merné? Pedig létezését is
tagadják általában, és aki
hivatkozni szokott rá: az ünnepi
szónok hazudik, mert arra számít,
hogy a számonkérés idején hallgat
a remény, hiszen vak, és a fényes nap-
világnál végrehajtott gáztetteit nem látta.
De amikor fehér ruhájában belép
a remény az utolsó tárgyalóterembe,
és arcunkon széthordja veséke
látó tekintetét, megnyugodhatunk,
mert másféle látásról van szó.¹²*

¹⁰ Ld. Constance CLASSEN, *Worlds of Sense: Exploring the Senses in History and Across Cultures*, London – New York, Routledge, 1993.

¹¹ Szállóige Plautus *Truculentus* című darabjából, II. felvonás, 6. jelenet, 8. sor.

¹² TAKÁCS Zsuzsa, *A Vak Remény: Összegyűjtött és új versek*, Budapest, Magvető, 2018, 7.

A hit és a remény kérdései Takács Zsuzsa költészetének fontos bázisát jelentik, a keresztény dogmatika merev felidézése helyett azonban inkább az Isten fölfoghatatlan titok voltát hangsúlyozó apofatikus teológia gondolatisága,¹³ illetve a misztikus látomásleírások öntörvényűsége érezteti hatását a verseken. Jó példa erre a végítéletet előjelező *A (vak)remény* is, melyet *A' Reményhez* című Csokonai-költeménnyel, valamint néhány más, a Vak Remény „alakját” mozgósító Takács-verssel összefüggésben értelmezünk. A vizsgálódás kiindulópontjául szolgáló szöveg – szükségszerűen részleges – kontextualizálása alkalmat ad a benne egy mást értelmező és sajátos átalakulásukban megmutatkozó fogalmak, a tanúság és a remény közti viszony vizsgálatára is.

A VAK REMÉNY

A reményben rejlő ambivalencia, a termékeny bizonytalanság Takács Zsuzsa költészetének visszatérő kérdése, amely új és új olvasatokra teremt alkalmat mint azt Halmai Tamás monográfiájának mottóválasztása is jelzi:

„...leírom azt, ami nem Isten,
de Isten megjelenik benne.
Ez a legnehezebb feladat számomra is,
mondanom sem kell.
Olyan verseket kellene írnom,
amelyekben szárnyain ott suhog a remény,
holott én nem írtam bele a versbe,
mert én süket vagyok.
Én csak koszos, télvégi villamosokról írtam,
és sötétségbe burkolózó arcokról.”¹⁴

Az életmű alakulásának fontos kérdéseit megvilágító interjúnak e kurziválással, ráadásul versszerű tördeléssel reaktivált részlete a szerzői süketiséget mint az isteni kinyilatkozáshoz, a logoszhoz való hozzáférés lehetetlenségét nyilvánítja ki, a „*kellene írnom*” pedig azt az előfeltételezést implikálja, hogy maga az írás egyfajta célelvűségnek alárendelt (el)hívás a szerző számára. A nyilatkozat elsőre mintha azt sugallná, hogy Takács mondandója kimerül a látottak közvetítésében,

¹³ Vö. Jacques DERRIDA, *Kivéve a név* = DERRIDA 2005, i. m., 55–105. „Minden apofatikus misztikust olvashatunk a halálról, egy olyan jelenvalólét saját halálának (lehetetlen) lehetőségéről szóló erőteljes beszélyként, mely beszél, és mely arról beszél, ami elsodorja, megszakítja, tagadja vagy megsemmisíti beszédét ugyanúgy, mint saját *Dasein*jét.” *Uo.*, 64.

¹⁴ HALMAI Tamás, *Takács Zsuzsa*, Budapest, Balassi, 2010, 5. Eredetileg: TAKÁCS Zsuzsa, *Reményről és reménytelenségről, a szív hidegségéről: Beszélgetőtárs Lucie Szymanowska* = T. Zs., *Jaj a győztesnek!*, Budapest, Vigilia, 2008, 216.

azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a látás is korlátozott hatókörű, hisz képtelen hozzáférni az identitásjelölő arcokhoz, így pedig csak a másik idegensége az, amiről számot adhat. Az árnyékba burkolózó arcok nem ígérnek semmit, hiszen elhárítják a megismerést, az azonosíthatóságot. A reményre történő ráhagyatkozás, a vakhit pedig mintha épp ennek, a költői megnyilatkozás igazságához tartozó bizonytalanságnak, a transzgressziónak, a jelentések folytonos elmozdulásának tagadását követelné meg, tehát a vakságot a hozzáférhetetlenség – az abszolút igazságra való süketség – tényére. Ez a feloldhatatlanság, a versbeszéd kettős érdekeltsége teszi központi jelentőségűvé az életműben a remény kérdését, amelyre a tizenhat makrociklusra tagolt¹⁵ életműösszegző *A Vak Remény* (2018) több szinten és számos módon irányítja rá a figyelmet.

Ez a hatszáz oldalas magnum opus nem egyszerűen a korábbi kötetek egybe rendezett változata, a helyesírási korrekciókon túl egyes részek átirva, megváltozott tagolással olvashatók, s a már több könyvben megjelent verseket itt rendre csak a frissebb címével és megjelenési dátumával ellátott egységben találjuk meg.¹⁶ Takács visszatérő eljárásává vált ugyanis a korábbi kiadványok egy-egy fontosabb darabjának kiemelt pozícióban történő újraközlése, így lett ezúttal kötetnyitó *A (vak)remény* a címbe foglalt fogalomhoz legnyilvánvalóbban kapcsolódó, ám eddig könyvbe nem rendezett szövegek – *A bukott angyal* ciklus darabjai¹⁷ – elé kerülve a kiadvánnyal azonos című makrocikluson belül.¹⁸

A (vak)remény eredetileg az *Üdvözlégy, utazás!*-ban (2004) jelent meg,¹⁹ amelynek kimunkált szakrális szimbolikáját a nem csak fiziológiai értelemben vett látáshoz kapcsolódó – a Nap, a fény és a szem fogalmait helyzetbe hozó – képek gyakori alkalmazása teremti meg.²⁰ Ez a kötet eredetileg egy gyűjteményes

¹⁵ Egyszerűen ciklusokról beszélni ez esetben azért lenne problematikus, mert *A Vak Remény* alkotó kötetnyi egységek többsége – leképezve a korábbi verseskönyvek elrendezését – eleve ciklusokra tagolódik. Szóhasználatomban a lényegében kötetnyi terjedelmű egységeket fedi a 'makrociklus' kifejezés.

¹⁶ SZALAGYI Csilla, *Szerkesztői jegyzet* = TAKÁCS Zsuzsa, *A Vak Remény, i. m.*, 563–564.

¹⁷ A könyvet záró *India* jó része szintén friss versekből áll, a szövegek másik fele már olvasható volt a *Test Imádása – India* (2010) című kötetben, ugyanakkor az itteni sorrendet ez nem befolyásolta.

¹⁸ A makrociklusban a *Body kiállítás* és a *Ha van lelkünk ugyan* ciklus kapott még helyt. Ez az elrendezés – a ciklusokon kívüli kurzivált szöveg és az azt követő három versciklus – a szentháromságbeli személyek egységének tanát idézi fel, s erre a cikluscímek is rásegítenek már csak lexikai síkon is a lét különböző szintjeit idézve fel az Atyát képviselő „angyal”, a fizikai testet, s enniben a Fiút jelentő angol „body” és a Szentlélekre utaló „lelkünk” fogalmakkal. Mint látjuk, még a cikluscímek sorrendje is ezt az értelmezést erősíti.

¹⁹ A második, *Egy rossz hídon* című ciklus tizennégyből tizenkettedik darabjaként a recepció részéről sem kapott különösebb figyelmet. TAKÁCS Zsuzsa, *Üdvözlégy, utazás!*, Budapest, Magvető, 1994, 38.

²⁰ Vö. HALMAI, *i. m.*, 106–109. A Takács Zsuzsa költészetével foglalkozó monográfia bevezetője egyébiránt rögtön azzal indít, hogy felhívja a figyelmet e kötet életművön belüli kiemelt jelentőségére: „Türelmesen építkező, fáradságosan szerveződő költészet az, amely 2004-ben,

kiadvány egyik ciklusa lett volna, ám végül a meghíúsult vállalkozás helyett látott napvilágot önállóan,²¹ most pedig *A Vak Remény* tizenharmadik makrociklusaként olvasható. *A (vak)remény* kötetnyitó szerepbe helyezése a számadásra való képtelenséget, a remény és a lemondás állapota közti cirkulációt helyezi előtérbe, ennyiben pedig a vers belső jelentéssz összefüggésein túli, szorosabb elemzés alá problémásan vonható, de mégiscsak idevágó filológiai és életrajzi tényre is utal.

A gyűjteményes könyv tanúsága szerint a korai Takács-versek Pilinszky János műveit idéző sűrítettsége, tárgyias-hermetikus nyelve helyére fokozatosan a személyesség lépett, ugyanakkor az énlíráként nem értelmezhető narratív szövegek is gyakorivá váltak, ezeket hol a prosopopeia alaphelyzete, hol pedig az álomszerű, asszociatív képsorok szervezik, és kvázi allegorikus alakok népesítik be. Ez utóbbira sok példát találunk *A Vak Remény* elején, *A (vak)remény* című verset követő ciklusban is.

A költői életmű ismeretében²² megállapítható, hogy a pátosz fokozatos visszaszorulása, a finom irónia megjelenése ellenére megmaradt az általános érvényű, egyetemes kérdésekre kiterjedő metafizikai érdeklődés, miközben kimutathatóvá vált az igény egyes, költészeti tekintetben kimerültnek látszó fogalmak rehabilitálására. A gyűjteményes kötetben például központivá válik a remény kérdése, amihez a kompozíciós sajátosságok mellett a fogalom paratextusként történő variált ismétlődése is hozzájárul.

A' REMÉNYHEZ

Takács *A (vak)remény*ének címe Csokonai jól ismert költeményéből (*A' Reményhez*) származtatható jelöletlen idézet, melyben ugyanakkor a zárójelezés által az attól történő elkülönülőzés is megtörténik. Visy Beatrix *A Vak Remény*ről szóló kritikája szerint:

az *Üdvözlégy utazás!* című kötettel újabb irodalmunk egyik magaslati pontját teremtette meg. E lírai teljesítmény a költő korábbi munkáira is újra jelentékeny figyelmet vont. Nem érdemtelenül.” *Uo.*, 9. Halmai később egészen konkrétan az addigi legjobb munkaként utal e kötetre. (Vö. *Uo.*, 106.) Később pedig, miután vázolja, hogy Bodor Béla és Baán Tibor az életművet három korszakban látják leírhatónak, így fogalmaz: „E sorok írója ugyanakkor hajlik rá, hogy Takács Zsuzsa költészete alapvetően – versnyelvi magatartás, tematikus irányok és világképi vonzalmak tekintetében – két szakaszból áll: az *Üdvözlégy, utazás!* versanyagából – s mindaból, ami előtte volt.” *Uo.*, 122.

²¹ JÁNOSSY Lajos, *A távollévő Isten: Interjú Takács Zsuzsával*, Litera, 2018. szeptember 1. <https://litera.hu/magazin/interju/takacs-zsuzsa-megadom-magam-a-nalam-nagyobb-eronek.html> (Letöltés ideje: 2019. június 28.) Vö. TAKÁCS, 2008, i. m., 206–209.

²² Bodor Béla és Baán Tibor az *Üdvözlégy, utazás!*-ről írt kritikájukban egyaránt élesen elkülöníthető korszakokban látták leírhatónak az életművet, ám felosztásuk – különösen az utóbbié, mely tisztán tematikus jellegű – némileg leegyszerűsítő. Ld. BODOR Béla, *Beszédgyakorlat tiltott nyelven*, Holmi, 2005/10, 1299–1300; BAÁN Tibor, „A távozás tere”, Műhely, 2006/2, 73.

a „vak remény” (kifejezés) fel/kihasználása pimasz és merész gesztus a szerző részéről, aki nem riad vissza a középkorban és reneszánszban közkedvelt, a romantika után a szimbólummal szemben „csatát veszett”, de legalábbis gyanúval kezelt szókép bevetésétől, amit tovább fokoz a költészetben számtalanszor kiaknázott remény témájának, motívumának (újra)írása.²³

Az egybeírás és a zárójelezés relativizálja, ugyanakkor revitalizálja is a reformkori magyar lírában közkézen forgó²⁴ fogalom jelzős változatát. Bár Takács Zsuzsa nem alkalmazza programszerűen a posztmodern költészet eszköztárát, az irodalom- és művelődéstörténeti meghatározottságok „reflexív tudomásulvételének” rendszerint megtalálni a nyomait verseiben,²⁵ így a gyűjteményes kötet legfontosabb vonatkozási pontjának tekinthető Csokonai-vers első versszakának részletesebb elemzése, *A (vak)remény* felőli újraértése az időszerkezet és a beszédpozíciók különbözősége miatt is tanulságokkal szolgál.

A Takács újabb verseiben variálva fellelhető jelzős szerkezet, a „vak remény” *A’ Reményhez* című Csokonai-versben a zsidó-keresztény hagyományban elterjedt reményértelmezés helyett inkább az antik eredetű szerencse- és sorsképzetekhez kapcsolódik.²⁶ A korban egészen újszerű megoldásnak számít, hogy nem allegorikus alakként jelenik meg a remény, hanem mint konstrukció – a versalany az ember által önmaga számára létesített képzetként azonosítja, és ezzel lényegében visszavonja a megszólítás metafizikai tétjét:

FÖLDIEKKEL játszó
Égi tűnemény,
Istenségnek látszó
Csalfa, vak Remény!
Kit teremt magának
A’ boldogtalan,
’S mint Védangyalának
Bókol úntalan.²⁷

²³ VISY Beatrix, *Egyetemes reménytan – Takács Zsuzsa: A Vak Remény: Összegyűjtött és új versek*, Alföld, 2019/1, 113.

²⁴ Vö. DEBRECZENI Attila, *Remény és emlékezet: Egy Vörösmarty-vers motivikus és mitikus háttéréről = Álmódónk, Vörösmarty: Tanulmányok*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 7–11.

²⁵ HALMAI, i. m., 117.

²⁶ MOLNÁR Krisztina, *A melankolikus Csokonai*, PhD-disszertáció, Budapest, ELTE, 2011, 208. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/molnarkrisztina/diss.pdf> (Letöltés ideje: 2019. június 30.)

²⁷ *A’ Reményhez*, CSOKONAI VITÉZ Mihály összes művei. Elektronikus kritikai kiadás, szerk. DEBRECZENI Attila, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0826_k&hi=A%20rem%C3%A9nyhez (Letöltés ideje: 2019. június 27.) A további idézetek a versből szintén ebből a kiadásból származnak.

A nagy kezdőbetűs fogalom perszonifikációra utal, a betűk szellőssége pedig az idő múlásának térvizonyokra történő átíródásaként is érthető, de a szó szétesése magának a versnek a végkifejletét, a remény felszámolódását is előjelezi. Az idézett versnyitányban még csak az első mondatot záró felkiáltójel sejtet megszólítást, a jelzőhalmozásra épülő mondat szerkesztés inkább harmadik személyű leírásra utal, a beszélőnek történő alárendeltséget, illetve az attól való függést hangsúlyozva. A következő mondat viszont már egyértelművé teszi az aposztrophé jelenlétét, amely elmozdulás – a jelentésben zajló mozgással összhangban – a kommunikációs szituáció destabilizálását eredményezi.²⁸

A remény megszólítását elítélő sorokat mégiscsak a hozzá intézett kérdések sora követi, szemléltetve az ember általi teremtmény,²⁹ a figuratív nyelvhasználat szinonimájaként is felfogható bókolás folyamatát:

Síma száddal mit kecsegtetsz?
Mért nevetsz felém?
Kétes kedvet mért csepegtetsz
Még most is belém?

Az eddig soronként váltakozó hatos és ötös trocheusokat az előbbiek helyén belépő nyolcas trocheusok váltják. A látszólag ritmustörést előidéző – de valójában a következő három versszak kilencedik és tizenegyedik sorában majd ciklikusan visszatérő – eltérés a számonkérés retorikájának működését betetőző kérdésekre irányítja a figyelmet. A remény válaszában elmaradását sejtető „sima szájat” a hitegetés és a nevetés nehezen dekódolható nonverbális gesztusai nem képesek ellensúlyozni, a „kétes kedv” pedig mintegy folyékony méregként értelmeződik, amely a reménykedés kettős természetéből fakad.

A *Reményhez* című vers nyomait hordozó Takács-versekben közvetetten megszólaló Vak Remény a feltételes jövő időben áll elő, míg a Csokonai-vers alanya a remény múltbeli megszólítottágát regisztrálja. A megszólalás képességét az első versszak zárata a múlthoz rendeli, így egy dialógus berekesztéseként téve olvashatóvá a költeményt:

Csak maradj magadnak!
Bíztatóm valál;
Hittem szép szavadnak:
Mégis megcsalál.

²⁸ Hiszen az aposztrophé más trópusokkal ellentétben „nem a szó jelentésén változtat, hanem magán a kommunikációs folyamaton vagy szituáción”. Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000/3, 370.

²⁹ Ezt az alá-fölé rendeltségi viszonyt jelezheti a „FÖLDIEKKEL” szónak a nagybetűs kiemelése, melyhez hasonló csak a „LILLA” származékai esetén figyelhető meg a versben.

Feltűnő aszimmetria létesül így a bókokkal untalanul megszólított remény, valamint a belőle egykor hitet merítő, mert a történeteket jelentéssel felruházó, és ezzel a reményt még most, a számonkérés folyamatában is épp létrehívó alany között.

Debreczeni Attila szerint a Lilla-kötet záródarabja³⁰ „kétségtelenül a lemondás hangját pendíti meg”;³¹ Laczházi Gyula ezt abban látja kiegyensúlyozódní, hogy A' *Reményhez* „a formai tökély és könnyedség megtestesítette szépség vizsgálását nyújtja”,³² Molnár Krisztina viszont az ironikus olvasásmód lehetőségét is felveti, melyet az ódai megszólítás és a tartalom közti feszültség mellett a vers felütéséből fakadó következtetések támaszthatnak alá. Ha ugyanis a remény egyetemes voltát megkérdőjelezi a versalany, s létét az ember függvényében határozza meg, akkor a hozzá rendelt jelzői szerepben feltűnő minőségek – „játészó”, „égi”, „látszó”, „csalfa”, „vak” – magára a versalanyra is érvényesnek mutatkoznak, így pedig beszéde önmegszólítássá lényegül át.³³

Csakhogy a második versszaktól a virágzásával megjelenő, majd elhaló kert képe a tavaszról télbe váltással és a Lilla-szerelem alakulásával korrelációban konstruálódik, hogy aztán a negyedik versszak a „Hagyj el, óh Reménység!” -gel indítva a kiüresedés folyamatának rögzítésén át jusson el egy kozmogóniai összefüggések általi meghatározottságot hangsúlyozó képhez, mely a veszteség világ-érzékelést közvetlenül is befolyásoló voltára utal: „A' Nap éjre dűlt.” A vakság, a világtalanná válás sugalma itt tehát már magára az alanyra is érvényesnek mutatkozik, önreferenciális jelzés, amely az ezután a szöveget lezáró, az alany beszédének felszámolását ígérő búcsúszólamot előlegezi, mely az immár többszámban feltűnő – és ennyiben épp a referenciális olvasatot kikezdő – szerelme(ke)t és remény(eke)t is a megszólítottak közé emeli:

Bájoló lány trillák!
Tarka képzetek!
Kedv! Remények! LILLÁK!
Isten véletek!!!

A vers elején előálló kvázi dialogikus szerkezet, a kizárólag az első versszakban jelentkező kérdések a kihallgatás alapszituációját idézik fel – még ha ezek a

³⁰ Filológiai szempontból érdekes, hogy a vers összövege nem Lilla névére készült, hiszen egy tucatnyi más, a kötetbe került verssel együtt 1797 előtt, a Lilla-szerelmet megelőzően írta Csokonai. Vö. SZILÁGYI Ferenc, *A Csokonai-kutatás helyzete és feladatai* = Sz. F., *Csokonai művei nyomában*, Budapest, Akadémiai, 1981, 19.

³¹ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 55.

³² LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Budapest, Ráció, 2014, 202.

³³ MOLNÁR, i. m., 208–209.

kérdező jelenére irányulnak is –, hogy aztán a vád megfogalmazása³⁴ zárja le az egységet, amely a megcsalás tényében rögzíti a bűn mibenlétét:

Bíztatóm valál;
Hittem szép szavadnak:
Mégis megcsalál.

A válaszok – tehát lényegében a jelen cselekvést a múltból és a lehetséges jövőből magyarázó tanúságtevés – elmaradása idézi elő az alany számvetését, a múlt retorizált felidézését, mely a következő versszakokat uralja, a megszólított vét-kességét igazolni hivatott időszembesítést használva keretként, a bizonyítás ilyen-tén dramaturgiája pedig aztán az ítélettel felérő, elbocsátó performatívumban teljесedik ki.

Csakhogy amennyiben a „vak Remény” az alany metonimikus kiterjesztése, az megint az önmegszólításként történő olvasás lehetőségét erősíti. A második versszak elején a kertépítés képe ezzel összefüggésben akár a maga konkrétságá-ban is érthető, az ezt követő pusztulás pedig a gondozás elmaradásának eredmé-nyeként. Lilla szerelmét eleve nem a reménynek tulajdonítja a második versszak-ban a vers alanya:

LILLA' szívét kértem;
'S megadá az Ég.

Viszont az elvesztésért a harmadik versszakban már a vád részeként őt – a meg-szólítottat – okolja:

Óh! csak LILLÁT hagytad volna,
Csak magát nekem:
Most panaszra nem hajolna
Gyászos énekem.

A versbéli dialógus lehetetlenségét tehát az eredményezi, hogy a vádló nem ismerheti fel magát bűnősként. Így osztozik a versalany a vakság állapotán az álta-la teremtet, tanúságtételre képtelen, hiszen mindig a jövőbe vetettségben, tehát a bizonytalanságban létező reménnyel.

³⁴ Vö. SZILÁGYI Ferenc, *Korán jött tavasz politikai allegóriája: A' Pillangóhoz 1796 körüli ószövege* = SZILÁGYI, *i. m.*, 572.

A BUKOTT ANGYAL

A *Vak Remény* első szövegei egy olyan kontemplatív beszédmodot működtetnek, amely egyfelől a keresztény isteni erények (hit, remény, szeretet) képviselője – tehát nem a Csokonai-verset uraló antik szerencseképzetek –, másfelől a remény fogalom használatának költői hagyománya felől válik értelmezhetővé. Ugyanakkor a kötetnyitó verset követő *A bukott angyal* ciklus darabjai sokszor jóval kézenfekvőbb módon alludálják a Csokonai-vers bizonyos motívumait, költői képeit. A ciklussal azonos című szövegben például a bukott angyal allegorikus alakjának feltűnése is ezt igazolja:

Azt mondja, nem ismer irgalmat irántunk,
mert nem ismertünk irgalmat mi sem,
amikor éhezett és fázott[.]³⁵

Felidézi *A' Reményhez* elbocsátó szólamán túl a nyitányt is, ahol a vers alanya ironikusan konstatálja, hogy az ember úgy fohászkodik a reményhez, mintha a védangyala lenne.

Ezzel összefüggésben az *Egy körüti kávézóban* beszélője arról tudósít, hogy maga a – ciklus verseiben rendre nagybetűvel feltűnő – Vak Remény érdeklődik a tavaszi tájról, arról tehát, ami a Csokonai-költemény második versszakától központi szerepbe kerül, s a harmadik versszaktól épp ennek az amortizációja, a szerelemmel parallel múlás regisztrálása szervezi a panaszt. A Takács-versben épp ellenkező irányú időviszonyok érvényesülnek, az őszből következett, de korántsem idilli tavasz képe bontakozik ki:

Kérdezte: milyenek az utcák a kora tavaszban?
Mondtam: koszosak, az őszi levelek
sepretenül rohadnak még a házfalak tövében.³⁶

Érdeklődése az emberek arcára és az öltözködésére is kiterjed, hisz ő maga képtelen hozzáférni ezekhez. A névből foglalt jelzős szerkezet perszonalifikációt implikál, előidézve azt a beszédshituációt, amely megelőlegezi a gazdag szcenikát, és egyúttal a vers alanyától teszi függővé a Vak Remény természeti környezethez való hozzáférést, ezzel fordítva egyet remény és ember konvencionális függőségi viszonyán. A szöveg zárata ugyanakkor különös magyarázatot ad arra, hogy miért van szükség erre a közvetítésre:

³⁵ TAKÁCS, *A Vak Remény, i. m.*, 9.

³⁶ *Uo.*, 10.

Ő angyalok lépteit
hallja, mondta, meztelen talpuk surranását,
fényes ruhában járnak a víz fölött.³⁷

Visszaulva ezzel az első versszakban a versalany által megfogalmazott leírásra, melyet a Vak Reménynek adott:

gyanakodva
méregetik egymást, s azt hallod, hiszen vak vagy,
és nem süket, milyen ocsmányul beszélnek.³⁸

Tehát a Vak Remény az abszolút nyomairól tesz tanúságot, ám a szöveg retorikai építménye azt sugallja, hogy épp a transzcendenshez való folyamatos hozzáférés miatt képtelen az érzékszervek által adódó tanúságtételre.³⁹

A megszemélyesített remény hibrid formációként van jelen ezekben a versekben, a jelzős szókapcsolat nagy kezdőbetűkkel történő szerepeltetése mégis egy névben teszi felismerhetővé ezt a rögzíthetlenséget. A Vak Remény nem identikus vissza-visszatérése *A bukott angyal* ciklusban az elkülönböződés folytonosságát, a történő másképp értést érzékelteti. A különbözőség kiküszöbölését, az abszolút jelenlétet szolgáló tulajdonnév egyfajta identitást, azonosságot sejtet, a tulajdonos⁴⁰ távollétében annak képviselőjeként funkcionál, csak hogy így sem vonhatja ki magát az elkülönböződés játékából, „[a]z egyedüli tiszta név, amely viszont csak kimondhatatlan-voltában őrzi meg tisztaságát, természetesen Isten neve.”⁴¹ Egy nyelvben épp ezért általában véve is a tulajdonnevek példája, minden nevek ősforrása az isteni név.⁴²

A ciklusnyitó vers alanya az isteni pozícióval hozza összefüggésbe tárgyát, legalábbis egy olyan magyarázatot kapunk a Vak Remény elérhetetlenségére, amely rendszerint az Istennel kezdeményezett dialógusok válasznélküliségére szolgál infantilisen leegyszerűsített – többnyire a gyermeki tudatot sem kielégítő – magyarázatként:

³⁷ *Uo.*

³⁸ *Uo.*

³⁹ Vö. Jacques DERRIDA, *Ki az anya?*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán, Pécs, Jelenkor, 1997, 22.

⁴⁰ Rádásul ez egy kölcsönviszony: a tulajdonos a tulajdonnév által tulajdonolt.

⁴¹ ANGALOSI Gergely, *A név és aláírás problematikája Jacques Derrida műveiben*, Filológiai Közlöny, 1996/2, 157.

⁴² DERRIDA 2005, i. m., 95.

Szabadkozott,
hogy nem ér rá. Naponta százával érkeznek
az enyémhez hasonló segélyhívások hozzá.
És hogy az összeomlás szélén áll maga is.⁴³

A vershelyzet abszurditását az adja, hogy a beszéd a szöveg első strófájában feltételes módú, így eldöntetlen, egyáltalán létrejött-e ez a bizonyos találkozás, vagy telefonon érkezett a verset lezáró kifogás, melyet idecitáltunk, esetleg meg sem történt, hanem ez a bizonyos elmaradás, s az erre adott magyarázat is pusztán az imagináció része. A tanúságtételre való képtelenséggel szembesít bennünket a vers alanya. Ez már csak azért is figyelemreméltó, mert a kiépülő narratíva és a beszédshituáció markerei közti feszültség *A (vak)remény* című versben is a transzgresszió alapvető eszköze. Ehhez képest a fentebb röviden elemzett Csokonai-vers alaphelyzete, a megszólítás alakzata miatt tipikusnak látszik, s több, most részletesebben nem tárgyalható, de témánk szempontjából szintén tanulságos szövegben, így Kölcsey Ferenc *A reményhez* és Vörösmarty Mihály *Remény s emlékezet* című versében ugyancsak érvényesül.

A (VAK)REMÉNY

A bukott angyal ciklus ismeretében válik igazán szembeötlővé, hogy *A Vak Remény* nyitóversében nem találjuk meg a jelzős szerkezet perszonalifikációt implikáló nagy kezdőbetűs írásmódját, a „Vak Remény”-t. Persze ennek a filológiai magyarázata lehet az, hogy a szöveg először közel másfél évtizeddel korábban, az *Üdvözlég, utazás!*-ban jelent meg, ugyanakkor a tudatos elkülönítésre utal, hogy a korábbi szövegverzióhoz képest jelentős változások történtek. Tizenkilenc helyett az új tördelésben tizennyolc soros a vers, melynek zárata más tekintetben is módosult, a korábbi szövegverzió kiemelései pedig az újnak a makrocikluson belüli különállóságát hangsúlyozó, teljes szövegre kiterjedő kurziválásával elvesztek. Az egyik a „*Bíztak bennem*”⁴⁴ reménytől idézett voltára utalt eredetileg, a másik pedig a „*vak*”⁴⁵ köznapi jelentésétől történő eltérését hangsúlyozta, előre vetítve az utolsó sorban egyébként expliciten is megjelenő állítást: „másféle látásról van szó”.⁴⁶

Már rögtön a vers címe izgalmasan előlegezi a látás és nem látás közti differenciát – részleges törlésnek is tekinthető, hogy zárójelbe kerül a „vak” szó, miközben az egybeírás egyfajta köznevesült forma előzetes fennállását sugalmazza, így

⁴³ TAKÁCS, *A Vak Remény*, i. m., 8.

⁴⁴ TAKÁCS Zsuzsa, *Üdvözlég, utazás!*, i. m., 38

⁴⁵ *Uo.*

⁴⁶ *Uo.*

pedig a „vak” kvázi kiiktatása a jelentéstapadást éppúgy érzékelteti, mint amennyire rákérdez annak megalapozottságára – tehát arra, miért is társítható a vakság a reményhez. A címben figurálisan éppen a „remény”-től záratik el a „vak”-ság ténye. A zárójeles kiiktatással előálló határozott névelős szerkezet így még nyilvánvalóbban hozza játékba a korábban elemzett Csokonai-vers címét, igaz, ott a fogalom nagybetűs szerepeltetése és a címzett meghatározását szolgáló viszonyrag más beszédhelyzetet előlegezett. A Takács-vers címe azt sejteti, hogy a remény nem a megszólított, hanem a szöveg tárgya.

A' *Reményhez* időszerkezete a versalany emlékezése által meghatározott, ez teremt alapot a szöveg dinamikáját fenntartó időszembesítésre, A (*vak*)remény felütése viszont rögtön a feltételes jövőt jelöli ki a történés időkoordinátájaként:

*A remény, melyet a jövőbe
vetettünk, tanúskodik majd mellettünk
talán.*⁴⁷

A sortörés és a jogi diskurzust játékba hozó tanúságfogalom szerepeltetése miatt a „vetettünk” előhívja a csaknem homonim „vétettünk”-et is, ami egy feloldhatatlan kétértelműséget eredményez: a reményt jellemző jövőbe vetettséget a jelenből történő kizárás, a meg nem éltség formájában teszi értelmezhetővé, csaknem ellentétébe fordítva át a könnyebben adódó jelentést, mely pusztán a reménykedés gyakorlása volna. A következő sortörés pedig a remény tanúságtételére vonatkozó állítás bizonytalanságát viszi színre, éppen a remény lehetséges tanúságtétele válik a reménykedés tárgyává. A tanúskodó ugyanakkor a versbéli mi jövőbe vetettjeként lényegében csak önmagáról adhat tanúbizonyosságot.

Az evangéliumi beszédmódot idéző többes szám első személyű megszólalás-mód és még inkább a következetes jövő időre vonatkozó beszéd az eszkatológiai távlatot erősíti. Akárcsak annak a ténye, hogy egy absztrakt fogalomként maga a remény van kijelölve jövőbeni feltételes tanúságtévőként. De nem A' *Reményhez* antik sorsképzetekhez kapcsolódó reménye. Inkább annak a megszemélyesített változataként azonosítható, amelyet a keresztény dogmatika az isteni erények között tart számon, rendszerint másodikként említve a hit és a szeretet között.⁴⁸ A remény az örök életre, az Istenben mint végső jóban való részesülésre irányul Krisztus tanúságtétele nyomán, aki Isten gyermekeként egylényegű azzal, aki elküldi őt:

a par excellence tanú, mert a világ cselekedeteinek „krízisét”, ítéletét idézi elő: „Én bizonyosságot teszek felőle, hogy az ő /világ/ cselekedetei rosszak” /7.7/. A tanú

⁴⁷ TAKÁCS, A *Vak Remény*, i. m., 7.

⁴⁸ Ahogy Szent Pál szeretethimnuszában is szerepel: „Most azért megmarad a hit, remény, szeretet, e három; ezek között pedig legnagyobb a szeretet.” 1 Kor 13:13, ford. KÁROLI Gáspár.

szerepe ezen a ponton a Végidő Bírójának szintjére emelkedik. A Bíró: a Világosság; ő hoz világosságot. Meghökkentő fordulat ez: a földi per vádlottja az eszkatológiai per bírāja.⁴⁹

– fogalmazza meg Ricœur, és ami a Takács-versben a reménnyel történik, az hasonló szerepátfordulásként olvasható, hiszen míg a Csokonai-vers – és ennek nyomán tucatnyi további költemény – egyszerűen a remény feletti ítélkezés nyelvi aktusát viszi színre, addig a Takács-szövegben maga a remény kerül a tanúságtévő szerepébe.

*Odalép a bírói pulpitushoz,
esküre emeli kezét, majd ránk
mutat. Bízta bennem, mondja,
és ha ő szól, igazát kétségbe vonni
ki merné?*⁵⁰

Az *Üdvözlény, utazás!*-ban alkalmazott kiemelés („*Bízta bennem*”) itt a szöveg egységes kurziválása miatt elvész, ami azt eredményezi, hogy a remény szólamának korábbi érvényességi köre kitágul, ugyanis a „*mondja*” így beékelésként is értelmezhető, ennek következtében a megfogalmazott kérdés vonatkozhat magára a vádlottra, akire a remény kimutat. Ám a textológiai szempontok figyelembevételével most mégis inkább az az olvasat kerül előtérbe, amely alapján magához a tanúként megjelenő reményhez tartozik az igazság nehezen megkérdőjelezhető képviselete. Így azonban a kimutatás korábbi gesztusa épp ellentétes jelentéssel bír, hiszen a versbéli „mi”-vel szembeni vádló mozdulatként azonosítható. Az igazság megkérdőjelezhetetlen volta a versbéli mi bűnösségének bizonyítását szolgálja. A „*Pedig létezését is / tagadják általában*”⁵¹ szakasz ugyanakkor visszautal a Csokonai-vers alaphelyzetére, amely az ember általi teremtettséget hangsúlyozva kérdőjelezi meg a remény tényleges érvényességét. Ezzel szemben *A (vak) reményben* a remény testet ölt, fizikai valójában jelenik meg – tanúságtétele tehát egyben a tanúság lehetősége is, alkalmat teremt a színről színre látás túlvilági ígéretével⁵² összefüggő megismerésre.

A következő sorok pedig a remény retorikai célú kisajátítását vonják kritika alá, mintegy előre jelezve az ezzel járó büntetés beteljesülését is:

⁴⁹ RICŒUR, *i. m.*, 296.

⁵⁰ TAKÁCS, *A Vak Remény, i. m.*, 7.

⁵¹ *Uo.*

⁵² „Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről-színre, most rész szerint van bennem az ismeret, akkor pedig úgy ismerem majd, a mint én is megismertettem.” 1 Kor 13:12, ford. KÁROLI Gáspár.

*és aki
bívatkozni szokott rá: az ünnepi
szónok hazudik, mert arra számít,
hogy a számonkérés idején hallgat
a remény, hiszen vak, és a fényes nap-
világnál végrehajtott gáztetteit nem látta.*⁵³

A sortörésbe iktatott elválasztás miatt a „világosban” jelentésű szó etimológiájára irányul a figyelem: a vers leghosszabb, tizennégy szótagú sora így önálló jelentést nyer,⁵⁴ amely szerint a világnál lét egy átmenetileg adott szintér. A büntetést pedig az indokolja, hogy a szónok a reményt „vak”-nak, a világra rá nem látónak tételezi, a megfigyeltség hiányának tudatában így gáztetteivel feltárja igazi természetét, leleplezve magát.

*De amikor fehér ruhájában belép
a remény az utolsó tárgyalóterembe,
és arcunkon széthordja vesékebe
látó tekintetét, megnyugodhatunk,
mert másféle látásról van szó.*⁵⁵

Az „utolsó tárgyalóterem” képe nyomatékosítja, hogy a vers alaphelyzete a végítélet, amely az időn túliságba vezet.

Az időt és különösen az idő lényegéhez tartozó *eltűnést* csak vakon szemlélhetjük, miközben bizonyos értelemben minden, ami *megjelenik*, időt kíván és időt szakít ki magának. Semmi nem kerül napvilágra, egyetlen fenomén sem, anélkül, hogy ne rendelődne alá a világosság, pontosabban egy nap pályáját a vég felől, a keleti napkeltétől a nyugati napnyugtáig ritmizáló *körforgás* mértékének.⁵⁶

A (*vak*)reményt meghatározó látomásos prekogníció a végső számadás szituációjával az időből – tehát a történetekből és a történelemből – való kilépés eseményéről ad számot. Az enjambement-okkal tűzdelt szakozatlan szabadvers sorai rendszertelenül ingadoznak nyolc és tizennégy szótag közt, viszont szimmetrikus hatást kelt, hogy az első két sor kilenc és tizenegy, az utolsó kettő pedig tizenegy és kilenc szótag hosszúságú, míg a vers közepén tízszótagos sorok sorjáznak, valamiféle nehezen ellenőrizhető rendszert, tervezettséget sejtetve. A leg-

⁵³ TAKÁCS, *A Vak Remény*, i. m., 7.

⁵⁴ A vers korábbi verziójánál más a tördelés: „hallgat a remény, hiszen: *vak*, / és fényes napvilágnál végrehajtott / gáztetteit nem látta.” TAKÁCS, *Üdvözlégy, utazás!*, i. m., 38.

⁵⁵ *Uo.*

⁵⁶ Jacques DERRIDA, *Az idő adománya: A hamis pénz*, ford. KICSÁK László, Budapest, Gond-Cura Alapítvány – Palatinus, 2003, 16.

nagyobb bíró utolsó döntését befolyásoló tanú szerepét a versalany a megszemélyesített reménynek tulajdonítja, az igazság médiumának, aki belénk látva tesz tanúságot arról, kik is voltunk pontosan, és ezzel a – hitelességében megkérdőjelezhetetlen – tanúságtétellel végső soron felszámolja mindazt, ami valaha is okot adott a létezésére.

Az áldozat reprezentációi Szabó Magda *A macskák szerdája* című drámájában

Szabó Magda életművében a történelmi tárgyú színdarabok nem tartoznak sem a legnépszerűbb olvasmányok, sem az irodalomkritika által nagyra tartott szövegek közé. Fokozottan igaz ez *A macskák szerdája* című darab esetében: a bírálatok – melyek többsége a dráma 1986-os ősbemutatójára reflektálva látott napvilágot – egyaránt az író nő kevésbé sikerült, számos dramaturgiai megoldatlanságot mutató alkotásaként értékelték.¹ A személyközi konfliktus hiánya, a kidolgozatlan jellemmel bíró mellékszereplők alakformálása, a felesleges dialógusok, jelenetek sora, vagy éppen a befogadói véleményformálás szabadságát korlátozó szerzői didaxis kétségkívül nem igazán kínált új inspirációkat sem a mű színházi újragondolása, sem a drámaszöveg műelemző interpretációja számára. Azonban, amint azt egy másik Szabó Magda-darab kapcsán már hangsúlyoztuk, az író nő történelmi drámái nem a kezdeményező erejű drámapoétikai újításai miatt lehetnek érdemesek a kortárs olvasás számára, hanem sokkal inkább azért, ahogyan a kollektív emlékezetben hagyományozott elbeszélésekkel párbeszédbe lépve újragondolják a történelmi múlt közismert(nek vélt) eseményeit.² Ebből a felismerésből kiindulva *A macskák szerdája* drámaszövegében (mellőzve a belőle készült előadások vizsgálatát) azt igyekszünk feltérképezni, hogy a darab milyen módon kérdez rá a Csokonai-per irodalomtörténet-írásunkban hagyományozódott interpretációira, és ennek nyomán milyen értelemléhetőségekkel ruházza fel a debreceniség emlékezeti toposzához társuló jelentéseit.

¹ P. Müller Péter a drámai konfliktusok hiánya miatt inkább történelmi esszének, illetve irodalomtörténeti publicisztikának tartja Szabó Magda alkotását. (P. MÜLLER Péter, *Szabó Magda: Szent Bertalan nappala*, Kritika, 1986/6, 43.) Cs. Nagy Ibolya az általános érvényű példázat-ként való olvasás lehetetlenségét hangsúlyozza. (Cs. NAGY Ibolya, *Elviselhető-e a zseni?: Páskándi Géza – és mások – Csokonai-képe*, Hitel, 2005/2, 103–104.) Még Kónya Judit is – aki pedig mindvégig erőteljesen apologetikus retorikával tárgyalja a darabot – kénytelen elismerni, hogy *A macskák szerdája* a legkevésbé sikerült történelmi dráma az életműben. (KÓNYA Judit, *Szabó Magda: Ez mind én voltam...*, Budapest, Jaffa, 2008, 189.)

² BARANYAI Norbert, *Emlékezet és a múlt reprezentációja Szabó Magda Az a szép fényes nap című drámájában = Szabó Magda száz éve*, szerk. SOLTÉSZ Márton, V. GILBERT Edit, Budapest, Széphalom Könyvműhely – Orpheusz, 2019, 265–277.

1. A CSOKONAI-PER FIKTÍV (RE)KONSTRUKCIÓJA

Bár nem ritka, hogy Szabó Magda részletes vallomásokban tárja fel egy-egy művének keletkezési körülményeit, mégis árulkodó, hogy *A macskák szerdája* születésének egy külön esszét is szentelt. Írásában arra irányítja a figyelmet, hogy kezdetben a Lilla-szerelem élményvilágából merített volna témát, később azonban érdeklődése egyre inkább a Kollégiumból való kényszerű távozás eseménysora felé fordult. Leginkább azért, mert a történetek nehezen magyarázhatónak tűntek számára:

ami a kicsapott Csokonaival történik, akkor is abszurdum, ha az ember számol azzal, hogy *Emil* neveltetése körülményeinek biztosítását aligha várhatja éppen Debrecenről, s ha tudja, mindig voltak vak professzorok, rosszakaratú kortársak is, amellet a maradiság vádja Debrecen esetében gyakran csakugyan helytálló.³

Az esszé szerzője a dráma megírásának előkészületeit a korabeli források, illetve a magyar és osztrák történészek munkáinak vizsgálata nyomán egyfajta oknyomozásként jeleníti meg, mivel, mint írja:

valami rendkívüli, nyilvánosságra nem hozott, nem *hozhatott* okának kellett lennie annak, hogy a Kollégium olyan brutálisan belenyúlt legtehetségesebb fia életébe, s afelől se marad kétség, hogy az áldozat kivégzésének időpontját forгатókönyv szerint időzítették, három héttel a Martinovicsék kivégzése utánra.⁴

A szerzői kommentár így azt sugallja, hogy a darab olyan újszerű irodalomtörténeti felismerések nyomán formálódott, amely Csokonai kollégiumi elbocsátásának eddig ismeretlen történéseit jeleníti meg a drámában. Ez az alkotói interpretáció nem maradt hatástalan, hiszen az író – kultikus szemléletmód érvényesítésétől nem mentes – életrajzi monográfiája például maradéktalanul elfogadva gondolta azt tovább:

A darab új szempontból szemléli az irodalomtörténetben Csokonai-perként emlegetett eseményt. Mindeddig azt állították a kutatók, hogy a zseniális költőt a debreceni Kollégium, illetve a város puritán, nyakas, elfogult kálvinista vezetőinek ostobasága-igazságtalansága űzte el a városból, mert apró vétségeit felnagyították, és nem értették meg, hogy Csokonai tehetsége nemzeti érték.⁵

³ SZABÓ Magda, *A macskák szerdája: Egy Csokonai-dráma stációi*, Jelenkor, 1984/2, 1126.

⁴ *Uo.*, 1130.

⁵ KÓNYA, *i. m.*, 187.

Az kétségtelenül igaz, hogy – mint arra Győri L. János is figyelmeztet – Csokonai életútjának egyik legkevésbé tisztázható mozzanata a Kollégiumból való távozás okainak felderítése:

A költő „kicsapatásának” számottevő irodalma van, az úgy számos részlete azonban máig tisztázatlan, így pl. az is, milyen összefüggés van az országos politika eseményei és a debreceni történések között; s egyre inkább úgy tűnik, teljes bizonyosságot e szövevényes kérdésben már sosem nyerhetünk. Csokonai debreceni kicsapatásának históriája így aztán megmaradhat a mítoszteremtés gazdag forrásának.⁶

Emiatt pedig könnyen válhatott a kollektív emlékezetben meghatározóvá az az elgondolás, miszerint a konzervatív szellemiségű város és annak iskolája méltatlanul üldözte el egyik legígéretesebb tehetségét. Szilágyi Márton hívja fel a figyelmet arra, hogy a debreceniség fogalmával azonosított magatartásmintázatok és Csokonai „rejtélyes” távozása között okszerűnek tűnhetett a logikai összekapcsolás:

Csokonainak és szülővárosának (pontosabban szülővárosa legfontosabb tanintézetének) az összeütközése különösképpen alkalmasnak bizonyult arra, hogy az utólagos interpretációk valamiképpen a legnagyobb tehetségét megtartani képtelen debreceni mentalitás lényegét is belelássák.⁷

És bár való igaz, hogy az irodalomtörténeti munkák, népszerűsítő összefoglalások, tankönyvek gyakorta ismételték és variálták ennek a leegyszerűsítő értelmezésnek az alpnarratíváját, mégsem állítható, hogy kizárólagossá vált volna a Csokonai-recepcióban. Amikor Szabó Magda az esszéjében azt igyekszik sugallni, ő fogalmazta meg először, hogy Csokonait nem a per során felsorakoztatott vádak, hanem politikai okok miatt távolították el a Kollégiumból, azt az egész életművét meghatározó, alkotói szubjektumra irányuló önmitizáló törekvések megnyilvánulásaként tarthatjuk számon. Juhász Géza írásaiban ugyanis már korábban megtalálhatók voltak olyan feltételezések, miszerint a kollégiumi büntetőtanács, a *sedes* által megfogalmazott vádak egy része koholmánynak tekinthető, ami leplezni kívánta azokat a valódi okokat, melyeket az intézmény működése érdekében érdemesnek látszott elhallgatni.⁸ Ez a koncepció a későbbiekben a

⁶ GYŐRI L. János, „A mythos magánya”: Észrevételek Csokonai debreceni „kicsapatásának” történetéhez, Debreceni Szemle, 1996/1, 62.

⁷ SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014, 119.

⁸ Juhász hipotézise szerint például a Kecskeméten kapott 72 forint elsikkasztása utólagosan konstruált vád. Ez egy olyan levélre épült ugyanis, amelyet – a szerző szerint – Szilágyi Gábor professzor tudtával Lengyel József szénior hamisított (akiket Szabó Magda is a költő ellenlába-

népszerűsítő biográfiákban is része lett az író életrajzi narratívájának.⁹ A szigorú büntetés háttérében álló feltételezett indítékok sokféleségét Gáborjáni Szabó Botond a következőképpen összegzi:

Emlegetni szokás a költő iskolaszékben ülő (halálig hű) barátainak ellene szóló szavazatát, azt a forradalmi röpiratot, melyet 1793-ban ő maga juttatott el (a per idején már letartóztatott) Kazinczyhoz, pesti útját és a Martinovicsék kivégzése után három héttel mondott búcsúbeszédének utalását a „nyakakat elvágó éles szab-lyára”, vagy a maga mentségére írott szöveg kritikus mondatát az ítélet után: „Ha a Collégiumnak java azon áll: ám legyen!”¹⁰

A későbbi kutatás azonban döntően amellel érvel – fenntartva, hogy teljes bizonyossággal nem tárható fel, mi állt pontosan a per háttérében –, miszerint Csokonai számos provokatív gesztusával maga is kezdeményezően járult hozzá távozásához. Ennek következtében a kollégiumból való kizárást együttesen érvényesülő hatások és folyamatok következményeként értékelhetjük, mint arra Debreczeni Attila is felhívja a figyelmet:

úgy tűnik, Csokonai az „önkéntes távozást” választotta, éreztethették vele, vagy maga is érezte, hogy helyzete a kollégiumban tarthatatlanná vált halmozott vétség-

saként szerepeltet *A macskák szerdájában*). Ennek következtében „az ítéletben szót sem ejtettek a költő forradalmi radikalizmusáról, ezzel az iskolának is ártottak volna! De mikor látták, hogy a diák-közvélemény továbbra is mellette van, Lengyel, bizonyára Szilágyival egyetértésben, kieszelte a sikkasztás vádját.” (JUHÁSZ Géza, *Csokonai állítólagos kecskeméti hetvenkét forintja* = J. G., *Csokonai-tanulmányok*, szerk. JUHÁSZ Izabella, Budapest, Akadémiai, 1977, 262.) E feltételezést részletesen cáfolta: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A „tiran törvény” vagy a „Collégiumnak java”? Csokonai „kicsapatasának” háttéréről*, Debreceni Szemle, 2005/1, 55–63.

⁹ Vargha Balázs nemcsak Csokonai forradalmi szemléletét, hanem a Martinovics-kivégzésen való (egyébként a kutatás által máig nem igazolt) részvételét tartja az eltávolítás valódi okának. Hangsúlyozza azonban a *sedes* könyörületességét is: „Olyan ítéletet fogalmazott meg a búcsúbeszéd után, amelyből kimaradt a kicsapás legfőbb indoka: barátsága az elítélt országháborítókkal. Megszabadították a Kollégiumot ettől a teherrel, de nem denunciálták ítéletükkel a kicsapott diákokat.” (VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, Szépirodalmi, 1974, 120.) Az *Így élt* sorozatban megjelent, Bertók László által jegyzett életrajz is politikai okokat sejtet Csokonai elbocsátása mögött, azzal a különbséggel, hogy itt a szerző a Kollégium manipulatív koncepciók pereként látja a büntetőtárgyalások történetét: „Joggal tartottak tőle, hogy előbb-utóbb kitudódik: diákjuk, aki mellel a lecsukott Kazinczy pártfogoltja volt, rendbontásra buzdít. Nemcsak kihívóan viselkedik, hanem lépten-nyomon a király kivégzett ellenségeinek ad igazat. Meg kell szabadulni tőle! Még hozzá úgy, hogy a többiek elrettenjenek.” (BERTÓK László, *Így élt Csokonai Vitéz Mihály*, Budapest, Móra, 1973, 84.) A Csokonai-per megítélésének részletesebb áttekintéséhez ld. Debreczeni Attila összegzését: CSOKONAI Vitéz Mihály, *Szépprózai művek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1990, 429.

¹⁰ GÁBORJÁNI SZABÓ, *i. m.*, 58.

gei, politikai gondolkozása, kapcsolatai miatt, de feltehetően egyéni ambíciói is a távozás gondolatát érlelték benne már hosszabb ideje.¹¹

Az pedig, hogy az ítélet szokatlanul szigorúnak tűnhetett, leginkább azzal magyarázható, hogy „Csokonai valószínűleg maga rontotta el csendes távozásának lehetőségét búcsúbeszédével: elmondásának ténye s maga a tartalom is olyan volt, hogy mindez együttesen most már lehetetlenné tette pártfogói számára további oltalmazását.”¹² Mindebből világosan levonható a következtetés, miszerint „Csokonainak a Debrecenből való távozását aligha célszerű tehát kizárólag egy tragizáló narratívába foglalnunk.”¹³ Ennek ellenére a kollektív emlékezet (legyen szó a kortársak visszaemlékezéseiben reprezentálódó kommunikatív, illetve az évtizedekkel, évszázadokkal későbbi kulturális emlékezetéről) sokszor leegyszerűsítő – és hol a költő, hol a Kollégium apológiájaként értelmezhető – elbeszélés-mintázatai a komplex irodalom- és politikatörténeti kérdést óhatatlanul az *áldozatiság* fogalmával kapcsolták össze.

A Csokonai-per lehetséges magyarázatainak rövid felvázolása természetesen nem a recepció átfogó rekonstrukciója és nem is a felmerülő kérdésekben való állásfoglalás miatt látszott szükségesnek, hanem sokkal inkább azért, hogy világossá váljék, *A macskák szerdájában* dramatizált események miként viszonyulnak az irodalomtörténet által konstruálódó narratívákhoz. A továbbiakban az áldozat fogalmának különböző reprezentációs variánsait számba véve igyekszünk azt körüljárni, hogy a fikciós szövegtérben miként formálódik újra Csokonai életútjának irodalomtörténeti „rejtélye”, és az azokhoz kötődő emlékezeti legendák.

2. AZ ÁLDOZAT FOGALMÁNAK JELENTÉSRÉTEGEI A DRÁMÁBAN

Azt, hogy Szabó Magda egy többirányú értelemléhetőséggel felruházott áldozattörténetként alkotja újra Csokonai elbocsátásának eseményeit, már a darab kétféle címvariánsa is jelzi az olvasó számára. *A macskák szerdája* jelentésének magyarázata a bécsi rendőrminisztériumban játszódó nyitójelenetben olvasható, ahol Waldblott főtanácsos megbízza titkárát, Müllert, hogy beépülve a város közösségébe, találjon valami terhelő bizonyítékot Debrecen volt főbírájának, Domokos Lajosnak a tevékenységére nézve. Utasítását az alábbi kiegészítéssel látja el:

¹¹ CSOKONAI, *Szépprózai*, i. m., 430.

¹² *Uo.*

¹³ SZILÁGYI, i. m., 142.

WALDBLOTT [...] Csak fogja meg és dobja le a macskát.

MÜLLER A micsodát, kegyelmes úr?

WALDBOTT Nem ismeri ezt az ősi francia szokást? A forradalom nyilván már ezt is elsodorta. Francia földön a középkor óta minden esztendő egy bizonyos napján a pap felment az egyházmegyéje legmagasabb tornyú katedrálisába, és a nép bűneinek engesztelésül ledobott egy macskát. Az elpusztult a dómtéren a köveken, és vérével tisztára mosta mindenki szennyesét. Kapaszkodjék fel a debreceni katedrálisba, és dobja le a macskát, Müller.¹⁴

A középkori legendában az állatáldozat képe Csokonai kényszerű feláldozásának előképévé válik: a Kollégium (és általa) Debrecen megmenekülése a dráma világában csak akkor valósulhat meg, ha a fiatal költőt, aki meggondolatlan lépésével Müller kezébe juttatott egy kompromittáló költeményt, a legsúlyosabb büntetéssel távolítják el az intézményből. Megjegyzendő, az egyéni áldozat allegorikus azonosítása annyiban némileg zavaró módon válik a drámai dialógusok részévé, hogy ez az értelmezés elsősorban Debrecen perspektívájából volna indokolt, Waldblott érveléseként azonban kevésbé megalapozott, hogy az osztrák főtanácsos a közösség bűneinek engesztelésül óhajt valakit feláldozni. A darab ősbemutatója idején választott címvariánsra, a *Szent Bertalan nappalára* (ami a későbbi szövegkiadásokban alcímként jelenik meg), a dráma végén történik utalás, amikor Domokos Csokonai koncepciós perével hozza összefüggésbe ezt a történelmi analógiát.¹⁵ Bár a metaforikus asszociáció elsődlegesen ebben az esetben is az ifjú költő elleni perre irányul, azonban a hugenották tömeges meggyilkolását idéző utalás a közösség egészére irányuló konnotációval is felruházza az áldozat lehetséges jelentésösszefüggéseit. A kétféle jelentésárnyalatra azért is érdemes figyelemmel lennie az olvasónak, mert magában a drámában is hasonló szemantikai mozgás figyelhető meg e fogalom tekintetében. Miközben ugyanis az áldozat szerepe evidens módon Csokonai alakjával volna azonosítható, az alkotás egészét tekintve Domokos Lajosnak és magának a város közösségének a darabbeli sorsa is ebben a kontextusban válik értelmezhetővé. A továbbiakban külön-külön vesszük szemügyre azt, hogy a két szereplő és a városi közösség az áldozatnarratívák milyen lehetséges reprezentációs mintázatainak feleltethetők meg, illetve, hogy az áldozatiságnak ezek a különféle jelentésvariációi miként lépnek párbeszédbe a Csokonai és a Kollégium/Debrecen viszonyára irányuló emlékezeti tradíciókkal.

¹⁴ SZABÓ Magda, *A macskák szerdája (Szent Bertalan nappala)* = Sz. M., *A macskák szerdája: Négy dráma*, Budapest, Európa, 2005, 271–272. (A további hivatkozások erre a kiadásra vonatkoznak, az idézet után, zárójelben.)

¹⁵ „DOMOKOS [...] És nem lesz menekülés, itt nincs középút, Gábor. Látványos parádé lesz, végérvényes, évszázadokra szóló. Szent Bertalan nappala.” (361.)

2.1. Csokonai mint áldozat

Szabó Magda *A macskák szerdájában* Csokonait az osztrák titkosrendőrség és a Debrecen önállóságát védelmezni igyekvő Domokos Lajos közti politikai játszma áldozataként jeleníti meg. Beszédes azonban, hogy Csokonai színrelépését hosszas késleltetés előzi meg, ami különösen az első rész második képében válik nyilvánvalóvá, amikor Domokos házában több szereplő között is élénk vita bontakozik ki az ifjú költő megítélését illetően. Az első kollégiumi per vádpontjait idéző dialógusokban két élesen eltérő álláspont ütköztetése zajlik, amelyben Szilágyi professzor és Lengyel szénior nehezményezik, hogy Domokos, beavatkozva a Kollégium belügyeibe, önkényesen megpróbálja felmenteni a kihágásokat elkövető diákot. Csokonairól az olvasó számára a felek közti polémia alapján két ellentétes végtelű értékítélet rajzolódik ki, ami kultusz és ellenkultusz szubjektív elfogultságtól vezérelt diszkurzív mintázatai alapján rajzolja meg a hiányzó szereplő személyiségét:

SZILÁGYI [...] Csokonai a sátán, az antikrisztus, a rombolás, a bomlasztó erő. Templomba nem jár, fegyelmet nem tűr, éjjel nem alszik, sétál, jelmezt ölt, színházat játszik a tanulókkal, nappal meg magához csábítja a poétikaórára azt is, aki nem az ő hallgatója. (288.)

DOMOKOS [...] Leszögezem, Csokonaihoz nem nyúlhat senki. Öt év múlva ő lesz a református Kisfaludy Sándor, és szívből remélem, ő lesz akkorra Kazinczy is, és végre nem szörnyszülött szavakkal gazdagodik a nyelv, hanem a mi tájszavainkkal, mert a fiú büvöletesen tud magyarul. (284.)

Az egymással vitázó dialógusok mint a legitimációs hatalmi harc performatív megnyilatkozásai mindemellett azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy milyen elfogultságok állnak az egyes ítéletek háttérében. Szilágyi és Lengyel Csokonai-ellenes érzéseit Domokos a saját tehetségtelenségük miatti kompenzációval magyarázza, míg a professzor a főgondnok magatartását önkényes hatalomgyakorlásnak, zsarnokságnak titulálja.¹⁶ A drámai dialógusok sokszólamúságából eredően a darabnak ezen a pontján nem emelkedik a többi fölé egyetlen érvényes szólam: a vita mintegy leképezi a kollektív emlékezet különböző elbeszélésváltozatainak

¹⁶ „DOMOKOS [...] Professzor úr Szilágyi, az ön édesapja volt a legelbűvölőbb, legműveltebb, legvilágibb és legzseniálisabb püspök, akit valaha a föld a hátán hordott. [...] A saját fejével kompenzálja, hogy nem tudott hozzá felnőni, ne máséval, egy zseniáliséval, aki olyan, amilyennek önnek kellett volna születnie.” (285.); „DOMOKOS Maga is verselget, kontraszkriba úr, ügyesen és unalmasan, és szerelmes is, még hozzá Csokonai szeretőjébe, egy tünékeny, karcslányba, akit úgy hívnak: Múza.” (289.); „SZILÁGYI Jöjjön, kontraszkriba úr. Debrecen a Kollégiummal, a Kollégium az egyháztanáccsal, az egyháztanács, úgy látszik, kizárólag a főgondnok úrral azonos.” (285.)

azt a diszkurzív „polémiáját”, amely az – akár a Csokonaira, akár a Kollégiumra irányuló – kultikus beszédmód szerint körvonalazódott a költő életútjára vonatkozóan.

A *macskák szerdája* egészében azonban már sokkal határozottabbá válik az alkotói intenció e tekintetben. A darab zárlatában Domokos kénytelen az addig minden eszközzel védelmezett fiút a legszigorúbb büntetéssel elbocsátani a Kollégiumból. Meggondolatlan viselkedése nyomán ugyanis Csokonai Müller kezébe adta az egyik olyan politikailag kompromittáló versét, amely nemcsak az ifjú poéta, hanem a Kollégium vesztét is okozná. Az iskola és a város megmentése érdekében így Csokonai elbocsátása olyan áldozatként értelmeződik, amely a közösség megszabadulása érdekében sújtja az ártatlan szenvedőt. Az alkotás ilyen módon az irodalomtörténetben már utalásszerűen megfogalmazott koncepciót gondolja tovább: vagyis a drámai fikció kiegészíti és feltárja azt, ami ezidáig rejtve maradt az emlékezet számára. Ebben az összefüggésben a darab úgy is felfogható, mint az áldozat (ez esetben Csokonai) helyett való megszólalás, ami az áldozatnarratívák egyik jellegzetes mediális működésmódjának tekinthető: „Az áldozatnarratíva inkább az áldozatok nevében való beszéd, mintsem a valódi áldozatok elbeszélése, akik előtt az elszenvedett sérelem emléke vagy elfojtása elzárja a szenvedésekről szóló beszámoló lehetőségét.”¹⁷ Másrészt a darabban megformált Csokonai sorsa az áldozathoz kapcsolt jelentések sajátos összjátékaként fogható fel. Az áldozathoz ugyanis a magyar szóhasználatban kétféle jelentést társítunk, amelyek egyfelől eltérő szerepköröket tulajdonítanak ugyanannak a fogalomnak, másfelől a történelem során eltérő érvénnyel voltak meghatározók egy-egy társadalom gondolkodásában:

Az egyik az áldozat aktív jellegét hangsúlyozza, és egy olyan cselekvést jelöl, amelynek során lemondunk valamiről, függetlenül attól, hogy remélünk-e valamilyen közvetlen vagy közvetett hatást következtében, vagy sem. Az áldozat ezen eredeti formája a *sacrifice*. A másik az áldozat elszenvedő jellegét hangsúlyozza, amely tehetetlenséget és ártatlanságot sugall. Az áldozat ezen formája a *victim*.¹⁸

A darab szereplőjeként Csokonai mintha együttesen hordozná az áldozatiságnak e kétféle jelentését. Egyrészt a heroikus áldozatnak a mitikus-vallási elbeszélésekben, rituálékban meghatározó vonatkozásaira ismerhetünk rá: „A közösség krízishelyzetéből az áldozat révén lehet kiutat találni, mégpedig egy önkényesen kiválasztott áldozat révén, akinek feláldozásában mindenki egyszerre vesz részt.

¹⁷ BALOGH László Levente, *Az emlékezetpolitika és az áldozat elbeszélései = Az áldozat reprezentációi*, szerk. BALOGH László Levente, VALASTYÁN Tamás, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016a, 363.

¹⁸ BALOGH László Levente, *A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai*, Korall, 59(2015), 36.

Így az áldozat nemcsak a békét teremti meg, hanem a közösséget is.”¹⁹ Csokonai feláldozása ilyen értelemben a közösség válsághelyzetből való szabadulásának, szakrális konnotációkat is sejtető megváltódásának válik a foglalatává.²⁰ Másrészt viszont, mivel a fiú nincs tisztában azzal, hogy miért hagyja cserben Domokos (amit a második rész hatodik képében a főkurátorral folytatott dialógusa tesz egyértelművé), alakjában a meghurcoltatást passzívan elszenvedő magatartás ismerhető fel. Nem véletlen, hogy Domokos is Izsák feláldozásának bibliai eseményeivel állítja párhuzamba a történeteket, ami azon túlmenően, hogy egyszerre utal az ószövetségi történetek közösségért hozott engesztelő szertartásaira és az áldozatként megjelenő Izsák ártatlanságára, az áldozatiság értelmezése vonatkozásában is kiszélesíti a lehetséges analógiák körét:

SZILÁGYI Megesküszöl a szentháromság úristenre, hogy nem tudsz más kiutat?
DOMOKOS A szentháromság úristenre, aki megkívánta Ábrahámától, hogy áldozza fel neki a fiát.

SZILÁGYI De ide nem jön angyal, és nem lesz Izsák helyett más megölnivaló.
DOMOKOS Nem. Itt Jehova el fogja fogadni az áldozatot. Mít áldozatot! *Az áldozatok sorát, hisz mi is azok vagyunk valamennyien.* (363., kiemelés tőlem – B. N.)

Domokos idézett mondatai tehát nemcsak Csokonait, hanem önmagát, sőt a *valamennyien* kifejezés többféle értelemlétezés irányában nyitott jelentésvonatkozásai alapján az épp jelen lévőkön túl a Kollégium és a város teljes közösségét is áldozatként határozza meg.

¹⁹ BALOGH László Levente, *Az emlékezet metamorfózisai a kultusztól a politikáig*, Imágó, Budapest, 2016b/3–4, 95–96.

²⁰ A dráma több vonatkozásban is összefüggést teremt a kollégiumból való eltávolítás és a krisztusi áldozat között. Egyrészt, amikor Csokonai megpróbál magyarázatot kérni Domokostól a történetekre, a főkurátor párhuzamot von a krisztusi szenvedéssel: „A FIÚ De hát van olyan ügy, ami megéri, hogy kivégezzenek miatta egy ártatlant? DOMOKOS Először is nem ártatlan, másodsor pedig tanult vallástant. Krisztusnak nem voltak kérdései.” (368–369.) A krisztusi passióval való analógiának motivikus értelmezője lehet az az aranyhal is, amelyet egy korábbi jelenetben Csokonai köszönetképpen akar a főbírónak ajándékozni, aki viszont egy fászládba hajítja a neki felkínált állatot. A kereszténység szimbolikus és a mesei vágyteljesítés motivikus jelentését egyaránt hordozó aranyhal végső pusztulása a kegyelmet nélkülöző, tudatos döntésnek köszönhető: „Udvaros elképedve néz utánuk, aztán kihalássza a valóban még eleven halat. Az asztalon ott a szőlőmosótál, megáll felette a keze. Ez lehetne az irgalom órája, de nem az, hisz arra se méltatták, hogy feleljenek neki. Udvaros visszadobja a halat a fászládba, és rácsapja a fedelét.” (304.)

2.2. Domokos mint áldozat

Domokos Lajos áldozatként való (ön)értelmezése szorosan összefügg a szerzői intencióval, amellyel Szabó Magda középpontba igyekezett helyezni a debreceni főkurátor történelmi figuráját. A darab főszereplője ebből kifolyólag nem Csokonai, hanem Domokos, és amennyiben beszélhetünk egyáltalán konfliktusról, az az ő alakjához kötődik, mint arra Bécsy Tamás is utal: „A dráma tehát itt van Domokos Lajos benső világában, ebben a Csokonaihoz való viszonyának látszólagos megváltozásában, ebben a kényszer szülte döntésben.”²¹ *A macskák szerdája* így, amellet, hogy a fiktív történetformálás segítségével megkonstruálja a Csokonai-per egy lehetséges alternatíváját, láthatóan arra is törekszik, hogy emléket állítson a debreceni történelem egy jelentős, de már a regionális emlékezet számára is elfeledett alakjának. Ez a szerzői szándék a darab szövegében is reflektálttá válik, amikor Csokonai több ízben is az eljövendő korok emlékezetét megidévezve beszél kettejük jelentőségéről:

A FIÚ (nagyon egyszerűen) Örülök, hogy az utókor megőrzi majd a nevét az enyémmel együtt. Igazán boldogító gondolat. (299.)

A FIÚ Megmarad a nevünk. A Kazinczyé, a főkurátor úré, és az enyém is. (303.)

A szöveg befogadója számára Csokonai szavaiban sajátos ellentmondás válik felismerhetővé. A fiú jóslatával ellentétben pontosan tudjuk, hogy a magyar felvilágosodás korabeli évtizedeire irányuló kulturális emlékezetben korántsem azonos súlyú Csokonai (Kazinczy) és Domokos jelentősége. Másfelől Csokonai – aki ugyan a dráma szöveg univerzumában csak egy túlzásokra hajlamos, tehetséges diákként van jelen, miközben a befogadó vélhetően a korszak egyik legjelentősebb alkotójaként azonosítja őt – az idézett performatív megnyilatkozásaival mintegy maga mellé helyezi, s így az emlékezetbe „visszaemeli” a főbíró elfeledett alakját. Csokonai gesztusát akár Szabó Magda saját alkotói leleplezéseiként is olvashatjuk, aki magának a megszülető drámai szövegnek is hasonló szerepet és jelentőséget igyekszik tulajdonítani. Mindemellett a többszörösen önreflexív drámai megnyilatkozások arra irányuló belátásként is olvashatók, miszerint a szépirodalom jelentősebb mediális teljesítményre képes a közösségi emlékezet alakulására gyakorolt hatást tekintve, mint maga az (irodalom)történetírás.

Domokos jelentőségét mindezen túlmenően főhősként elszenvedett áldozata hivatott hangsúlyossá tenni *A macskák szerdájában*. Annak érdekében, hogy a már korábban is idézett kinyilatkoztatásával Domokos önmagát is áldozatként mutathassa fel, a tettes felelősségét egyértelműen a bécsi udvar politikai támadá-

²¹ BÉCSY Tamás, *Szent Bertalan nappala*, Színház, 1986/6, 2.

saira hárítja. Ennek következtében fogalmazódik meg az a dichotóm létszemlélet, amelyben a tettesekre és az áldozatokra osztható világ sematikus képe rajzolható fel:

NAGY [...] A birodalom ezen a napon, ezerhétszázkilencvennégy december hatodikán két rétegből áll. Az egyiket figyelik, a másik figyel. Aki nem kém, az gyanúsított. Ennyire egyszerű. (294.)

Az udvari ágens szavaiban – melyeket, más helyütt elhangzó kijelentéseinek fényében, Domokos szemléletének foglalataként is tekinthetünk – az áldozatnarratívák jellegzetes világértelmezése érhető tetten:

Az áldozatnarratívák minden esetben leegyszerűsítik a valóságot azzal, hogy eltorzítják az áldozat és tettes pozícióit, mintha azok fogalmai vitathatatlanok és egyértelműek lennének. [...] Abból indul ki, hogy aki áldozat, az nem lehet tettes, aki nem tettes, az áldozat, mintha ennek mentén ketté lehetne osztani bármely társadalmat.²²

Ennek a végletekig egyszerűsített látásmódnak lesz a következménye, hogy a darabban reprezentált Debrecen mint a magyar ellenállás potenciális központja Bécs egyenrangú ellenfeleként mutatkozik meg (ez nemcsak a debreceni kötődésű, hanem az osztrák udvarhoz tartozó szereplők megnyilatkozásaiban is tetten érhető).

Domokos áldozati szerepe a már idézett kétféle jelentésvariáns közül a cselekvő, hősi áldozatnak (*sacrificium*) feleltethető meg. A szerzői didaxist sem nélkülöző szereplői önértékelésében Domokos az alábbiakban összegzi, hogy mit tekint áldozattá válása kiváltójának:

DOMOKOS Ez meg az én büntetésem. A hübriszé. Azt hittem, az intézetet is meg tudom tartani, a kincset is. Isten csak az egyiket hagyta jóvá. (361.)

A főkurátor áldozata ebben a vonatkozásban Csokonai elvesztését jelenti, ami a Kollégium megmentése érdekében hozott tudatos döntésének köszönhető. A szereplői dialógusokban és a drámai instrukciókban többféle indoklással összekapcsolt magyarázatok fogalmazódnak meg arra nézve, hogy mi az oka Domokos Csokonai iránti látványos elfogultságának.²³ A veszteség következménye-

²² BALOGH 2016a, i. m., 365.

²³ A leggyakrabban hangoztatott érvelés szerint Domokos elsősorban azért pártfogolja Csokonait, mert felismeri kivételes költői tehetségét. Személyesebb indítatásként pedig arra is utal a szöveg, hogy egyfelől diákkorában maga a főkurátor is szívesen verselt, másfelől pedig saját gyermekeinek költészet iránti érzéketlensége miatt szinte fogadott fiaként tekint Csokonaira.

ként értelmezett áldozatiságát – amelynek megalapozója a saját igazságában és döntéseinek helyességében való hit – azonban némileg árnyalhatja, hogy a darabban a tettes–áldozat egyértelmű értékkülönbségére épülő elkülönítés számos vonatkozásban bizonytalanná válik. Miközben a bécsi titkosrendőrség tevékenysége a Debrecen és a magyarok elleni hatalmi elnyomás megnyilvánulásaként tétéleződik a debreceni szereplők (kiemelten Domokos) dialógusaiban, az is világossá válik, hogy a főkurátor irányította várospolitiká hasonlóan zsarnoki logikát működtet. A második rész első képében nemcsak az árulkodó, hogy a város vezetőinek titkos tanácskozásán Domokos megszólalásaiban mindvégig jellegzetesen háborús retorikát érvényesít, hanem az is, hogy az osztrák hatóságokhoz hasonlóan az információszerzés érdekében titkos megbízottjaival ő is nyomoztat mások után. Egy korábbi jelenetben pedig az is világossá lesz, hogy semmilyen hatalom nem korlátozza Domokos akaratát Debrecen városán belül:

KIRÁLYNÉ Én önt minden elképzelhető fórumon fel fogom jelenteni.
DOMOKOS Jogában áll. Az egyházkerületnél nem alkalmas, mert annak én vagyok a világi vezetője, a rendőrminisztériumban értelmetlen, mert most mentettek fel, a váradi püspök nyilván meghallgatná, de katolikus lévén nem illetékes, a városnál azért bajos, merthogy újra én vagyok a főbíró. (282.)

Annak ellenére, hogy a darab rámutat a két szembenállónak tétélezett hatalmi rendszer működési analógiáira, a szöveg egésze mégiscsak igazolni igyekszik Domokos rendszerének legitimitását és létezésének indokoltságát. Egyfelől a főkurátor a diktatórikus uralomra adott kényszerű reakcióként értelmezi azt, hogy maga is kénytelen az ellenséghez hasonló módszerekhez folyamodni:

DOMOKOS [...] Egyébként ne higgye, hogy akár a saját személyemmel kapcsolatban is lennének illúzióim, én se vagyok ép. Mind eltorzultunk ebben az évtizedben, egyikünk se normális. [...] A kor, amelyben élünk, elűt a megszokott időktől, miért lennének a reakcióink szabályszerűek? (317–318.)

Másfelől pedig nincs egyetlen olyan szereplői szólam sem, amely kellő érvénnyel és retorikai teljesítménnyel volna képes elbizonytalanítani Domokos döntéseinek jogosságát. Azokban a dialógusokban, ahol Udvaros a józan logikára és az empatikus megértésre, míg Szilágyi a Kollégium érdekeire és a református erkölcsiségre hivatkozva próbál vitába szállni a főkurátorral, nem alakul ki valódi értékkonfliktus, mivel – mint arra már több elemző is ráirányította a figyelmet – „a drámai partnerek és ellenfelek szinte értékcsökkentett alakok.”²⁴ Ilyen értelemben nem kérdőjeleződik meg sem Domokos intellektuális és etikai magasabbrendűsége, sem áldozatszerepének heroikus mivolta. Miközben a dráma lehetősé-

²⁴ Cs. NAGY, *i. m.*, 103.

get kínált volna arra, hogy a zsarnoki hatalommal szembeni lehetséges viszonyulások összetett példázatává váljon (egyaránt érintve a közélet, a kulturális praxis és a magánszféra közegét), az írói szándék inkább a főhős morális példaértékűségének hangsúlyozása irányába mozdította el a befogadói elvárást. Ennek köszönhetően a drámában „a prezentált világszerűség azért is egyszerű, mert egyik szegmentumában sincs semmi ellentmondásosság, gondolatilag vagy érzelmileg zavaró összetettség; a világ átlátható, minden és mindenki a maga mivoltában azonnal felismerhető.”²⁵ A világosan áttekinthető értékviszonyok és a szereplők megformálásában érvényre jutó áldozatreprezentációk teremtik meg a példázatos jelentés problémátlan közvetítését, amelynek köszönhetően a befogadó számára gond nélkül megoldható az értékviszonyok közti eligazodás. Ez az azonosulási lehetőség pedig többek között azért válik kulcsfontosságúvá, mivel – mint arra Balogh László Levente is rámutat:

az áldozattal való szimpátia mindig implikálja a saját ártatlanságot is, mert kizárja a tettel való azonosítást. Az erkölcsi fölény mindig az áldozat oldalán áll, ezért a bűn és felelősség csak a másik oldalt terheli. Ebben az elképzelésben a jó és a gonosz, a tiszta és a szennyes világa tökéletesen elválik, és világos szerepekre oszlik.²⁶

2.3. Debrecen és a Kollégium mint áldozat

Amennyiben az áldozat fogalmának jelentésmódosulásait társadalomtörténeti kontextusban vesszük szemügyre, akkor világossá válik, hogy e téren az egyik legradikálisabb változás a 19. század folyamán ment végbe. Az áldozathozatal korábban forgalomban lévő szakrális jelentésvonatkozásai ebben az időszakban a nemzet fogalmához társítva módosultak, aminek következtében „az üdvözülést kollektív feltételekhez kötötték és evilági dimenzióba helyezték; minden jobb kort a nemzetben képzeltek el, miközben megtartották a vallásos nyelvet és szimbólumokat.”²⁷ A vallási-biblikus metaforikát sem nélkülöző áldozatiság így első sorban mint a hazáért hozott önfeláldozás vált értelmezhetővé a korabeli diskurzusban, aminek következtében „az önfeláldozás lesz a közösség garanciája, amelyben valamennyi férfias ideál – fegyelmezettség, önuralom, hűség, bátorság, engedelmisség – megnyilvánul, de ezek közül is kiemelkedik az erőszakos halál önként való vállalása.”²⁸

²⁵ BÉCSY, *i. m.*, 3.

²⁶ BALOGH 2016b, *i. m.*, 102.

²⁷ *Uo.*, 98.

²⁸ *Uo.*, 99.

A *macskák szerdájában* színre vitt áldozatreprezentációk a fogalomnak ezt az elgondolását Debrecen és a Kollégium vonatkozásában teszik olvashatóvá. A darab során több ízben is megfogalmazódik az az interpretáció, amely a Kollégium, Debrecen és a nemzet egésze között teremt összefüggést:

NAGY A Kollégium Debrecen szíve, kegyelmes úr. Debrecen meg az országé.
(258.)

NAGY Bécsben mindenki fél.

DOMOKOS A debreceni főbírótól?

NAGY A debreceni főiskolától, amely a jövőző vezetőit képzí, a valamikori ellenzéket. Emlékszel, még apádtól hallottuk legelőször, hogy mi a Kollégium.

DOMOKOS Számunkra Magyarország. (296.)

Mint az már a dráma egy korábban idézett passzusában látható volt, Domokos nemcsak a kicsapott ifjú poétát és önmagát tekinti a kialakult helyzetből fakadó áldozatnak, hanem a Kollégium és Debrecen egészét is. Ebben a vonatkozásban Domokos és a város vesztesége – miszerint kénytelenek szigorú ítélettel büntetni az iskola legfontosabbnak titulált diákját – a nemzetért való önfeláldozás imént leírt elgondolásával teremt analogikus viszonyt. Ennek továbbgondolásaként olvasva a dráma talán legfontosabb párbeszéde Domokos és Szilágyi között hangzik el, amikor közösen döntenek Csokonai sorsáról:

SZILÁGYI Mi gyilkosok leszünk, Lajos.

DOMOKOS Ó, hogyne. És amellet teszünk még valami mást is. Létrehozunk egy legendát. Megteremtjük Debrecen szabad királyi város imágóját.

SZILÁGYI Ó, istenem, hát persze! Mi leszünk a maradiak, a semmit fel nem fogók, az idő ellenségei, a vaskalapos, buta kollégiumi urak, akik nem ismerték fel a nemzet kincsét és elprédálták a magyar örökkévalóság egy darabját. [...]

DOMOKOS Most majd rögzülünk, mint a szobrok. Bigott, stupid papok és hiú, érzékenykedő világiak. A debreceni református egyháztanács legendásan vak volt a fény évszázadában. A város főnixmadara elszállt szégyenében. (364–365.)

A befogadó számára itt válik nyilvánvalóvá, hogy a dráma a közösségi emlékezetnek azokkal a narratíváival kezdeményez polémiát, amelyek az iskola (és a város) konzervatív szellemiségével magyarázták a fiatal költő büntetését. Mint arra Bécsy Tamás is rámutat, a dráma szövegterében konstruálódó személyközi és hatalmi viszonyrendszer ilyen tekintetben „módot ad az írónak arra is, hogy – egyértelműen kimondva – oszlassa a debreceni vastagnyakúság, maradiság és a professzorok vaskalapossága elleni, a Csokonai-életrajzokból ismert vádakat. A mű így ezeknek épp az ellenkezőjét mondja ki: nem voltak sem maradiak, sem

vaskalaposak; a kizárás politikai szükségszerűségből történt.”²⁹ A felsorolt vádak azonban nemcsak a Csokonai-per emlékezete kapcsán csenghetnek ismerősként, hiszen ezek azok az azonosítások, amelyek a *debreceniség* fogalmához társított leggyakoribb sztereotípiák is egyben. Ebben a vonatkozásban pedig fölöttébb beszédes az, ahogyan az idézett dialógusban a két szereplő explicitté teszi, hogy *itt és most* ők teremtik meg azt a városreprezentációt, amely azután évszázadokon keresztül alapjaiban határozza meg a Debrecenre irányuló emlékezetet. A drámaszöveg tehát nemcsak Csokonai elbocsátásának legendáit igyekszik felszámolni, hanem a debreceniséghez kapcsolt jelentések eredetét is. A fogalom megalkotása eredetileg az Árkádia-perhez kapcsolódóan Kazinczynak köszönhető, akinek mindig a konkrét helyzethez igazodó, épp ezért változó szemantikai tartalmú fogalmi megfeleltetése a későbbiekben „*átöröklődött, újabb és újabb nemzedékek-re hagyományozódott át, kollektív reprezentációvá*” vált és megszabta a városról való gondolkodást.”³⁰ A *debreceniség* kettőssége pedig abban mutatkozott meg, hogy miközben a Debrecenhez kapcsolódó önértés fontos viszonyítási pontjait képezték a fogalomhoz társult asszociációk, „a város képviselői újra és újra arra kényszerültek, hogy bizonygassák, nem igaz az a magatartás, amelyet a debreceniség szó sugall, nem igaz, hogy ne becsülnék Csokonait, nem igaz, hogy érzéketlenek a művészet iránt, és nem igaz, hogy Debrecen műveletlen vidék (marhalegelő).”³¹ A drámából idézett párbeszéd így két vonatkozásban is újragondolja a debreceniség lehetséges jelentéseit. Egyrészt „megfosztja” azt geneziséstől, vagyis kimondatlanul is nyomatékossítja: nem Kazinczy, hanem maga Debrecen hozza létre azt az önreprezentációt, amely a későbbi kulturális emlékezet alapnarratívájának tekinthető. Másrészt pedig az emlékezeti elbeszélések megalapozásának ez a gesztusa a tudatosan vállalt hősi áldozat szerepével azonosítja a várost és a Kollégiumot, amennyiben az intézmény megmentése érdekében Debrecen és iskolája kényszerűségből vállalja magára a (mindenkori szellemi) megújulástól való elzárkózásnak és a maradiságtól vezérelt, művészet iránti fogékonyág hiányának a vádjait.

Az idézett passzus – és azt kicsinyítő tükröként olvasva a darab egésze – tehát a közösségi emlékezetben formálódó legendá(k)nak a leleplezéseként olvasható, hiszen a Domokos és Szilágyi nyilvánosság számára megfogalmazott indoklása az események valódi hátterét elfedő, mitizáló elbeszéléseknek válhat kiindulópontjává. A dráma egésze azonban mintha maga is ugyanezt a szerepet töltené be, hiszen egyfelől világossá teszi a befogadó számára, hogy a Csokonairól kirajzoló emlékezetnarratívák milyen legendákból építkeztek, másfelől viszont ezek

²⁹ BÉCSY, i. m., 2.

³⁰ LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 10.

³¹ *Uo.*

helyébe a – Szilágyi és Domokos döntésének „alkotói” tudatosságával analóg – fiktív konstrukció helyeződik, amelyben Csokonai kicsapátása, Domokos és a Kollégium önfeláldozása a város és az osztrák hatalmi elnyomás közti harc kontextusába helyezett áldozattörténetté válik. *A macskák szerdája* jelentősége – annak ellenére, hogy nem tartozik sem a Szabó Magda életművében, sem a 20. századi drámairodalomban a legjobban sikerült alkotások közé – abban ragadható meg, hogy egyszerre lesz a történelmi hagyományokat és a kulturális emlékezetet behálózó legendák lelepleződésének, illetve egyben újrakonstruálásának reprezentatív szövegévé.

Nemzeti költő a 19. századi város szövetében

A debreceni Csokonai-ünnepélyek és a szabadságharc emlékezetének nyelv- és térhasználati összefüggései 1871-ig

Amennyiben az emlékezet térbeliségének kérdését vizsgáló, főképpen francia és angolszász kutatások figyelembe vételével elgondolható, hogy a múlt a (városi) térben, illetve épületekben nyilvánul meg,¹ akkor a kommemorációs mechanizmusok 19. századi debreceni társadalmi gyakorlatának elemzése célravezetőnek tűnik a Nagytemplom mögötti Emlékkert és környéke (illetve néhány további emlékezési helyszín) térmorfológiai alakulástörténetének vizsgálatával, valamint a városi, református egyházi és kollégiumi közösségek rituális jellegű viselkedésének térhasználati szempontú interpretálásával.² Az emlékhely és az emlékművek létrehozásának 19. századi folyamatát e debreceni tér vonatkozásában több forrásból lehet rekonstruálni. Nemcsak az emlékmű-felavatások során elhangzott beszédek, tudósításokat, feljegyzéseket érdemes olvasni egy ilyen kutatás során, hanem azokat a szövegeket is, amelyek a felállítást követő években, évtizedekben, az ünneplések alkalmával (vagy időnként ezektől függetlenül) születtek meg. Valamint azokat is, amelyek a panteonizációt nyelvi síkon már a konkrét monumentumok felállítását időben megelőzőleg, azok hiányában végrehajtották.³ A debreceni Emlékkert vonatkozásában már elvégeztünk egy effajta kutatást, hangsúlyozva, hogy az elsődlegesen a 17. század végi gyászévtizedre (és a 16. századi reformációra), allegorikusan pedig a Habsburg-elynyomásokra, illetve az 1848–49-es szabadságharc leverésére is emlékeztető gályarab-oszlopot ugyan 1895-ben állították fel, ám a monumentum létrehozásának előkészületei, legalábbis retorikai szinten, már két évtizeddel korábban, az 1870-es évek közepén megkezdődtek.⁴

¹ E szemlélet legújabb összefoglalója magyar nyelven: NOVÁK Veronika, *Utcák, szavak, emberek: A városi tér használata Párizsban a középkor és kora újkor határán*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 7–31. Ld. még a Korall 45. számát (*Városi terek – városi térhasználat*, 2011.). Az analógiaként használható kolozsvári emlékezési gyakorlatokról: JAKAB Albert Zsolt, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.

² Vö. GYÁNI Gábor, *A városi mikroterek társadalomtörténete*, Tér és Társadalom, 1990/1, 1–13.

³ Az elméleti keretet a hazai kutatásban összefoglalta: PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak panteonja épül.” *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Budapest, Anonymus, 2005.

⁴ FAZAKAS Gergely Tamás, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. F. G. T., IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 179–197.

Jelen írás nemcsak az említett fókuszú vizsgálat időbeli előzményének tekinthető, hanem hozzájárulhat egy nagyobb léptékű térhasználati szempontú kutatáshoz is, amely a debreceni Emlékkertet és tágabb környezetét a 19. századi helyi társadalom különféle (városi, felekezeti, iskolai) közösségeinek, illetve hatalmi tényezőinek emlékezési gyakorlatai, ritualizációs praxisai összefüggésében elemzi. A következőkben a szakirodalom eddigi eredményeit e nézőpontból rendszerezzük, helyenként pontosítjuk és kiegészítjük. Arra fókuszálunk, hogy a debreceniek, illetve a református kollégiumi diákok a szabadságharcra emlékezve milyen rejtett, majd nyilvánossá váló kommemorációs praxisokat alakítottak ki 1849 után, illetve miképpen járulhatott hozzá ezek formálásához a Csokonai-emlékezések gyakorlata. E két, eltérőnek látszó emlékezeti csomópont közötti kapcsolat egyrészt a szövegek szintjén mutatkozik meg, másrészt úgy tűnik, hogy a kétféle ünnepelési rítus térhasználati rendje is összefonódott.

A CSOKONAI-KULTUSZ 1849 ELŐTT: SZÖVEGEK ÉS A MEGEMLÉKEZÉSEK ALKALMAI

Mint tudjuk, Csokonai kultusza már közvetlenül halála után elkezdődött. A témát legalaposabban feldolgozó Lakner Lajos monográfiája – kortárs és utólagos feljegyzéseket figyelembe véve – hangsúlyozza, hogy a költő temetésén jelen volt „a’ népes városnak szokatlan nagy tömege”, köztük „az egész tanuló ifjúság”. A kollégiumi diákok körében Csokonainak különösen jelentős kultusza volt, számos költeménnyel tisztelegtek emléke előtt, illetve imitálták költészetét. Évekkel az Árkádia-pör után, 1819-ben mozgalmat indítottak egy méltó síremlék fölállítására, de ezt a professzorok leállították. (Ferenczy István Csokonai-büszkje nem helyi kezdeményezésre készült el és érkezett 1823-ban Debrecenbe.) Másfél évtizeddel később azonban előtérbe került a nemzet fogalmának nyelvi-kulturális összefüggésben értett jelentése; gyökeret eresztett a haza mint emlékezetközösség gondolata; valamint elterjedt a külön korszakként számon tartott nemzeti irodalom felfogása (melyek egyik korai képviselőjeként értelmezték Csokonait). Továbbá, Lakner interpretációja szerint, immár érvényesülni kezdett a debreceni reformátusság számára korábban meglehetősen idegen klasszicista temetőkultúra emlékezetformáló hatása.⁵ Mindez hozzájárult ahhoz, hogy 1836-ra elkészül-

⁵ LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 130–143, 152–172, 184–187. A két idézet innen: 142. A reformátusok temetőhöz való viszonyához vö. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond megjegyzését: *Fóbiák és freskók – a Debreceni Déri Múzeum új, állandó irodalmi kiállításáról (Álmodó magyarok – történetek Debrecen irodalmából, kurátor: Lakner Lajos)*, Studia: Debreceni Teológiai Tanulmányok, 2016/1, 89–90. A klasszicizáló síremlékekhez ld. még: SÁPI Lajos, *Régi temetők Debrecenben = Hajdú-Bihar megye temetőművészete*, főszerk. SZÖLLŐSI Gyula, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága, 1980, 196–208.

hetett a költő síremléke a Hatvan utca végi temetőben. Az emlékezéstörténet későbbi alakulása szempontjából is fontos adat, hogy a Csokonai-síremlék tervezése idején, 1835 végén és 1836 elején felvetődött, hogy nem az urbanizált közegen túli temetőben (vagy nem csupán ott), hanem a Kollégium és a Nagytemplom közötti téren (1861 után ez lett az Emlékkert területe) emelnek monumentumot.⁶

Meglehetősen kevés adat áll rendelkezésre arról, hogy miképpen ünnepelték a költőt a síremlék felállítása utáni években. Nemcsak arról nem tudunk, hogy a Kollégium könyvtárában kiállított Csokonai-büsztnek volt-e valamiféle kultikus funkciója, hanem arról sem, hogy a 30-as évek második felétől jártak-e emlékezni a debreceniek, illetve a kollégiumi diákok a Hatvan utcai temetőbe, s ha igen, akkor milyen gyakorisággal és miféle rend szerint. Petőfiről tudjuk, hogy első debreceni tartózkodásakor, 1842 októberében Orlai Petrich Somával látogatta meg a Csokonai-sírt, 1847 május 14-i úti levelében pedig megemlítette, hogy a költő nyughelyét adó Hatvan utcai temető mellett eljőve érkeztek meg Debrecenbe.⁷

A konkrét sírlátogatásokhoz képest többet tudunk az irodalmi hagyományról, arról, hogy Petőfi az 1840-es években miképpen jelölte ki követendő mintaként és hogyan írta körül a maga számára Csokonai közösségi emlékezetben rögzült állítólagos költői habitusát, a dévajként, borivóként, tréfát és szép lányokat kedvelőként elbeszélte poétai magatartását.⁸ A szakirodalom elsősorban a Csokonai-kultusz irodalmi továbbélésével (a versek másolásával, imitációjával) foglalkozott. Bán Imre,⁹ majd Győri L. János említi,¹⁰ illetve – Gáborjáni Szabó Botond és Csörsz Rumen István kutatásaira is építve – Lakner Lajos ír arról, hogy a korábbi évtizedekhez hasonlóan az 1830-as években is igen népszerűek voltak Csokonai szövegei Debrecen, illetve a kollégiumi diákság szellemi hatókörében.¹¹

⁶ Lakner Lajos erről Domby Márton Vecsey Józsefnek írott 1835. november 22-i levelét, valamint a *Honművész* 1836. január 3-i számát idézi: „ha a közkívárat teljesülend, nemcsak a távollévő temetői magányban mutandja hideg márvány a tisztelt költő porainak sírját, az őt meleg kebelrel keresőknek, hanem a város közepén, a ref. nagytemplom s iskola közötti téren is szívelégülve fogja szemlélhetni minden széplelkű hazafi szeretett költőjének emlékoszlopát”. LAKNER, *i. m.*, 159, 209–210.

⁷ Összefoglalja: VÁRHELYI Ilona, *Hej, Debrecen, ha rád emlékezem... (Petőfi Debrecenben)*, Debrecen, [s. n.], 1999, 7–13.

⁸ LAKNER, *i. m.*, 200–201; SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014, 395–399.

⁹ BÁN Imre, *A Csokonai-kultusz Debrecenben*, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 40 (1982), 25–32.

¹⁰ GYŐRI L. János, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 657.

¹¹ LAKNER, *i. m.*, 191–192. A fenti állításával szembenálló mondat is olvasható ugyanitt Lakner monográfiájában. Bár adatok és hivatkozás nélkül, de az szerepel, hogy a Csokonai-síremlék felállítása után a kéziratok diákköltészetben „csökkent a költő kultuszának a szerepe, a kommunikatív emlékezet elemei ugyanis egyre inkább [a] közösségi emlékezet építőköveivé váltak.” *Uo.*, 191. (Kiemelés tőlem – F. G. T.)

A CSOKONAI-KULTUSZ ÉS A SZABADSÁGHARC REJTETT MEGEMLÉKEZÉSEI AZ 1850-ES ÉVEKBEN

Az 1849-et követő évtized kommemorációs alkalmairól – mindkét emlékezeti csomópontot tekintve – szintén hézagosak az ismereteink. Kortárs tudósítások nem készülhettek, egyrészt mert komoly kockázata volt még a feljegyzéseknek és utalásoknak is, másrészt mert egy évtizedig szinte teljesen hiányzott a nyilvános sajtó Debrecenben. Csupán egyetlen, rövid életű, 1850-ben három hónapig működő városi szépirodalmi újság kapott engedélyt megjelenésre, ezt a kultusz jegyében éppen *Csokonai Lapok*nak nevezték el; valamint 1857-től látott napvilágot a kollégiumi diákság irodalmi önképzőköreinek kéziratos újságja, a *Heti Közlöny*.

A *Csokonai Lapok* ismertetése kapcsán a korábbi kutatások érintették a szabadságharcra történő allegorikus utalásokat, az 1849. augusztus 2-i debreceni csata első évfordulójára megjelent történeti feldolgozást Szűcs István tollából, valamint a Petőfi-féle Csokonai-kép továbbélését számos versben, olyanokban is, amelyek – ha metaforikusan is – de a sír meglátogatására biztattak. A lapszerkesztők, Oláh Károly és Orbán Pető az 1850. július 3-i, bátor hangú beköszöntőjükben fontos szerepet szántak a leverett forradalom után „zsibbadó” költészetnek, és kijelentették, hogy mivel „nyelvében, irodalmában él és hal nemzet”, „ily ígéretekkel kívánjuk mi a t. közönséget Csokonai emlékoszlopánál – a szépirodalom érdekében koszorúba gyűjteni”.¹²

A hivatkozott szakirodalom állításait erősíti, ha felhívjuk a figyelmet arra, hogy az idézett lapszerkesztők által használt „emlékoszlop”-metafora nemcsak Csokonai konkrét síremlékére utalhat, ahová akár már tizennégy éve össze lehet(ett volna) gyűjteni a közönséget, hanem úgy is értelmezhető e trópus, mint amely az emlékezés egy *majdani, újabb* tárgyi megnyilvánulása felé mutat. Ha a szerkesztők szövege nem is fejezett ki konkrét emlékmű- vagy szoborállítási igényt, a megfogalmazás hasonlóan látszik ahhoz, ahogyan a 19. század elejétől kezdve lassan Magyarországon is jellemzővé vált a nemzeti panteonizáció folyamata, azaz a „nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok” *nyelvi, retorikai* megalkotása. E „ceremoniális kommunikáció” nyomán (a tervek szintjén legalábbis) valódi panteon felépítése és működtetése lehetett immár a cél, amely majd a „nemzet kollektív emlékezetét” reprezentálhatja.¹³

¹² KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária, *A szabadságharc emléke a XIX. századi debreceni hírlapokban = Emlékek és források... Debrecen, 1848/49*, szerk. KOROMPAI Balázs et al., Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2001, 317–319. A Csokonai emlékére készült versekből idéz, illetve a szerkesztői beköszöntőt hivatkozva és röviden értelmezi: LAKNER, i. m., 201–203.

¹³ A fogalomhasználatához ld. PORKOLÁB, i. m., főképpen 5–6, 55, 69.

Arra is felfigyelhetünk, hogy a Csokonai Lapok 21. számában „Debreceni” álnéven Oláh Károly szerkesztő¹⁴ által jegyzett *Csokonai sírja* című vers éppen 1850. július 31-én, Petőfi halálának évfordulóján látott napvilágot. Az emlékezés rejtett kettősségét jelezheti egyfelől a nyitó retorikai kérdés („Ki nyugszik itt?”), amely az *aenigma* műfaji hagyománya felőli értelmezést implikálja, hiszen – a címet közvetlenül követően, annak látszólagos egyértelműsége ellenére – éppen arra utal, hogy korántsem kézenfekvő a válasz. Másfelől a negyedik és ötödik strófa esthajnalcsillag-metaforikája szintén lehetővé teszi, hogy egy *másik* költő emlékére is célzás történhessen: „S ugy tetszik, hogy két testvércsillagot – / Pedig csak *egy*et kétszer lát szemünk”.¹⁵ Bár az 1840-es évek Petőfijének a Csokonai-féle (legalábbis vélelmezett) poétai magatartásra történő rájátszásáról tudhatta a tágabb közönség, illetve kontinuusnak tekinthető e szerephagyomány ismerete. Viszont Kelemen Mór 1855-ös kijelentésének (Csokonai „a múlt század Petőfije”¹⁶) a szabadságharc utáni (nem csak debreceni) emlékezeti tradícióban jóval összetettebb jelentése, konkrét politikai konnotációja lehetett, mint amekkorára téjtje 1849 előtt volt ennek az imázsteremtő gesztusnak.¹⁷

Egyelőre nem tudjuk, hogy az 1850-es években megemlékeztek-e valamiféle rendszerességgel vagy legalábbis időnként a debreceniek, illetve a kollégiumi diákok Csokonairól a Hatvan utca végi temetőben (esetleg a kollégiumi könyvtári büszte előtt), mert csupán néhány említés olvasható ezekből az évekből Csokonai sírjáról. A Vasárnapi Ujság 1859-es cikke inkább az elfeledésről szólt, kérdés, hogy ez csak retorikai túlzás, vagy a valósághoz közelítő leírás volt.

A hatvanutcai temető egyik szögletében áll a költő egyszerű elhagyott sírja. Milly elhagyott, elvadult hely ez! Ut, nyom nem vezet hozzá, a kidült bedült fejfák között buján tenyészik a gyom, burján és a vad csalán; övig érő giz-gaz, katangkóró lepi a temetőt, oly rideg, oly megdöbbenő siri borongás lebeg e vidék felett, hogy a kegyeletes szív, melly a helyet fölkeresi, tompa fájdalomban szorul össze, míg eléri az egyszerű oszlopot. Egyszerű vasoszlop ez, mit tisztelői állítottak a békében szunyadó porai fölé. A tisztelő hazafiak közül pedig sok talán imitt amott aluszsza már örök álmát, s erről is el lehet mondani, hogy itt is a „hálátlanság szelölője ingatja a feledés túskebokrait.”¹⁸

Ha ebből az időszakból nincs is sok információnk Csokonai-megemlékezésekről a nyugati városhatáron túli temetőben, arról viszont – legalábbis utólagosan, po-

¹⁴ Az azonosításhoz: BÉNYEI Miklós, *Kossuth Lajos és Debrecen*, Debrecen, Városi Könyvtár, 2003, 137.

¹⁵ DEBRECENI, *Csokonai sírján*, Csokonai Lapok, 1850. július 31. (9. sz.), 65.

¹⁶ Idézi LAKNER, *i. m.*, 201.

¹⁷ Vö. SZILÁGYI, *i. m.*, 395.

¹⁸ BARSÓ J., *Csokonai Vitéz Mihály sírja Debreczenben*, Vasárnapi Ujság, 1859. augusztus 21. (6. évf., 34. sz.), 400.

litikailag szabadabb időszakban készült visszaemlékezésekből – van adatunk, hogy a szabadságharc *rejtett, illegális* kommemorációs rítusai az 1850-es években szintén nem a belváros urbanizált közegéhez kötődtek, hanem az állandóan lakott területtől távol eső kertes-ligetes, illetve erdős területekhez. Ennek egyrészt az az oka, hogy bár 1849 első hónapjainak legfontosabb *politikai* helyszínei a városközpontban voltak, itt meglehetősen kockázatos lett volna emlékezni (Kollégium, Nagytemplom, Városháza, illetve a két utóbbi épület között elterülő széles térség, a Nagy Piacz, amelyet 1849-ben Szabadság térnek neveztek át). Másrészt viszont a rendezetlen, még csak részben domesztikált, éppen ezért kevésbé szem előtt lévő Debrecen melletti területek ugyancsak hiteles színhelyek voltak, hiszen 1849 nyarán a szabadságharc utolsó *katonai* eseményei valóban itt zajlottak.

Szűcs István történész az 1871-ben megjelent szabadságharc-történeti monográfiájában visszautalt azokra az időkre, amikor az 1849. augusztus 2-i csatában elesettek közös sírjánál, a várostól nyugatra található Csigekert mellett rejtett megemlékezések voltak: „huszonkét év óta [tehát nemcsak az 1850-es, hanem még a 60-as években is] a hazafiság a legnyomasztóbb időkben is a csata évfordulóján lerotta [...] a kegyelet adóját”. A bújtatott rituálék szintén megkönnyítő helyszín volt a Debrecen-től keletre található, ugyancsak az urbanizált közegen túli cserei erdőség szélén, a Hosszúpályiba vezető országút melletti térség, ahol „egy menekülés közben üldöző kozákok által leölt honvédtiszt” (a lokális emlékezet szerint egy bizonyos Szarka kapitány) sírdombja állt, amely „kegyeletes kezek által folyamatosan örökzölddel díszített”.¹⁹ A szabadabb politikai légkörben keletkezett utólagos visszaemlékezésekből az is kiderül, hogy e rejtett kommemorációs teret az 1850-es években legendásította a városi emlékezet (tündérek őrzik, a rendszeresen ráhelyezett friss virágokat és koszorút lehetetlen elvinni stb.), vagyis a néphit a transzcendenssel erősítette meg a legnehezebb időkben is titokban gondozott helyszín biztonságát.²⁰ Hamar László 1902-ben így idézte fel ezt az időszakot: akkoriban a városi hatóságnak a „szabadságharcz után bekövetkezett szomorú időszakban nem állott módjában – legnagyobb igyekezete mellett sem – leróni kegyelete adóját külső kifejezésekben”, mert:

az abszolutizmus a legártatlanabb hazafias törekvések elé is [...] tiltó gátakat emelt. Ez volt oka annak, hogy a hősök sírja oly hosszú ideig jeltelenül maradt. A város lakossága azonban megőrizve gyászos véget ért vérei emlékezetét, a tiltó rendeletek dacára is kizárándokolt a sírokhoz kegyeletes érzésének megnyilatkozása végett. A debreczeni csata évfordulati napján – bár titokban tette –, felkereste a „honvéd-temető”-t, s a hősök sírját behintette kegyeletének virágaival. Ugyanígy járt el a cserei erdőben a h.-pályi útszélen üldözés közben elesett s ott eltemetett, állítólag Szarka nevű honvédszázados sírjánál is. Az arra járó utasok elborították mezei vi-

¹⁹ A fentieket idézi Szűcs Istvántól KOROMPAINÉ, *i. m.*, 319.

²⁰ *Honvéd-emlék Debreczen mellett*, Vasárnapi Ujság, 1861. február 17. (8. évf., 7. sz.), 80.

rágokkal a jeltelen sírhantot, hogy édesebb legyen örökálma a lent nyugvó hősnek. Fájdalom, akkor még ezt is csak lopva lehetett tenni; a hatalom bérszolgái folyvást kémkedtek, s annak daczára, a sír virág nélkül sohasem maradt!²¹

A KÉTFÉLE EMLÉKEZÉS HELYSZÍNEINEK ALAKULÁSA AZ 1860-AS ÉVEK ELEJÉTŐL A KIEGYEZÉSIG

Szűcs István történész fentebb idézett mondatai nemcsak a Bach-korszak rejtett kommemorációs praxisaira utaltak, hanem a neoabszolutizmus újra megerősödő berendezkedése, a Schmerling-provizórium (1861–1865) idejére is. 1848–49 kapcsán ugyanis a közösségi emlékezet csupán az 1860–61-es politikai enyhülés idején vált rövid időre némileg szabadabbá. A Debreceni Közlöny 1861. február 13-án, a Vasárnapi Ujság pedig ennek nyomán néhány nappal később, illetve majd augusztusban jelentetett meg cikket a fent említett, úgynevezett Szarka kapitány sírjáról. Megírták, hogy „mióta a harczmezőn elesett testvéreink iránti kegyelet, a mai mozgalmasabb napokban, szabadabban nyilatkozhatik, néhány lelkesebbek maradandóbb emlékről is gondoskodának”.²² Marschalkó János pesti szobrász e sírra elképzelt, közadakozásból készülő, a luzerni Löwendenkmal hagyományához kapcsolódó emlékmű-tervét így magyarázta a Vasárnapi Ujság cikkírója:

szikladarabokból álló talapzaton nyugszik egy kifáradt, harczban kimerült orosz-lán, erőteljes karmaival őrizvén a nemzeti czimert és háromszinű zászlót, legféltettebb kincseit. Sörénye leomlott, szemének fénye kihalt, de a szobrász gyanittatja, hogy ez orosz-lán csak tetszhalálban van, s él és élni fog, bár most merev és mozdulatlan.²³

1861-ben nemcsak az említett szobor tervezése kezdődött el, hanem 1849 óta először ekkor lehetett szabadon megünnepelni a forradalom országos, illetve

²¹ HAMAR László, *A debreceni szabadságszobor története*, Debrecen, Városi Nyomda, 1902, 3. Hamar nemcsak három évtizeddel későbből tekintett vissza az eseményekre, mint Szűcs István, hanem mivel ő 1844-ben született, jóval kevesebb saját élménye volt az 50-es évekről, mint a nála 33 évvel idősebb Szűcsnek. Nem tudhatjuk, hogy Hamar – a történészhez képest – milyen mértékben támaszkodott önálló kutatásokra, illetve hogy a fent idézett mondatok megírásához mennyire használt közvetlenül mások személyes visszaemlékezéseit, vagy éppen hogyan befolyásolták az e témában már megjelent korábbi írások (például éppen Szűcsé, továbbá jelen tanulmányban hivatkozott más szerzőké). Arról sincs információnk, hogy mennyire tudatosan választotta külön az 1850-es évek megemlékezési mechanizmusait a 60-as évek gyakorlatától.

²² *Honvéd-emlék Debreczen mellett*, i. m., 80.

²³ *Debreczeni honvéd-síremlék terve*, Vasárnapi Ujság, 1861. június 23. (8. évf. 25. sz.), 289.

Debrecenhez kötődő alkalmait.²⁴ A város templomainak istentiszteletein, valamint az elesett honvédek csigekerti tömegsírjánál március 15-én nagy és lelkesült tömeg volt jelen, az augusztus 2-i csata megemlékezéséről szóló beszámolók azonban már csalódottságuknak adtak hangot. Bár az előző fejezet végén idézett visszaemlékezések szerint titokban többen kilátogattak a szabadságharcos sírokhoz 1861 után is, a csigekerti, illetve csereerdei publikus kommemorációs alkalmak a Schmerling-provizórium idején újra megszakadtak.

Nyilvánosnak nevezhető emlékezés keretében ekkoriban újra csak metaforikus szinten, vagyis irodalmi szövegekben volt lehetséges bejárni e helyszíneket. A *Hortobágy* című lap 1863-ban szándékosan a két legfontosabb szabadságharcos emléknaphoz kapcsolódóan közölt Oláh Károlytól egy-egy versezetet: március 15-én a *Debreczeni csereszélen...*, augusztus 16-án pedig az *Augusztus 2.* című költeményt. Az első szöveg elliptikus módon szól a sírhely 50-es évek óta élő rejtett kultuszáról, úgy, hogy egyrészt elhallgatja a megemlékezés okát, másrészt a kultusz tárgyának megnevezését is kerüli az egész költeményben:

Kit fed e sír, – nem is kérde
Az utas, e helyre érve,
Szent imát rebeg magában;
Kezei közt fris virág van.

A másik vers úgy viszi színre az emlékezési gyakorlatot, hogy a titkon könnyet ejtő, de a „hősök véré”-ről azért mégis szólni próbáló felnőttek és a gyermekeik közötti, nagyrészt elfojtott beszélgetéseket imitálja:

„A nagy temetkező-helynek
Mért, hogy még csak nyoma sincsen?” –
Ne fürkészd ezt, hallgass, kincsem!

Némi reményt a gyermekek buzgalma ad: a lányka kijelenti, hogy koszorút köt a sírra, a fiú pedig azzal biztatja apját, hogy „Feltámadnak a vitézek!”²⁵

Ha az emlékezés nyilvános rítusai újra tiltottak voltak 1861 után, akkor nyilvánvaló, hogy ebben a politikai helyzetben Marschalkó allegorikus emlékművének felállítása is lekerült a napirendről. Az elkészült szobrot hat évig kellett rej-

²⁴ A március 15-ét megelőző éjszaka a Kollégium diáksága a tanári kar előzetes hozzájárulása nélkül gyűlt össze az iskola énektermébe lakomára. BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, 1904[–1915], 309.

²⁵ OLÁH Károly, *Debreczeni csereszélen*, Hortobágy, 1863. március 15. (2. évf. 11. sz.), 50; Uő, *Augusztus 2.*, Hortobágy, 1863. augusztus 16. (2. évf. 33. sz.), 153. A versek címét említi, értelmezés nélkül: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 321.

tegetni, s csak a kiegészítést követően, 1867. augusztus 2-án, a debreceni csata 18. évfordulóján lehetett leleplezni. Ekkor azonban már nem az eredetileg tervezett, városon túli, csereerdei Szarka-sírra került, hanem kiemelt helyet kapott: ez lett az 1861 óta formálódó Emlékkert első monumentuma. Igaz, ideiglenesen, mert már 1867 tavaszán eldöntötték, hogy a másik peremvidéki emlékezési területre, a csigekerti honvéd tömegsírra fogják később (végül majd csak 1899-ben) áthelyezni.²⁶ Az 1861-ben megalakult Emlékkert Társulat egy olyan kies és szép kert, nyilvános tér létrehozását tűzte ki célul, amely – mint a témát legújabban feldolgozó Lakner Lajos hangsúlyozta – a debreceni kötődést is megjelenítő, szimbolikus nemzeti panteonként szolgál, és amely „az 1849 és 1867 közötti nemzeti ellenállás részének is tekinthető”.²⁷

Az Emlékkert kijelölését megkönnyítette a helyszín adottsága. A négy égtáj felől határoló református egyházi épületek 1849 első hónapjaiban, a kormány és az országgyűlés debreceni tartózkodása és a trónfosztás idején fontos szerepet játszottak a szabadságharc történetében, viszont az ezt követő bő egy évtized politikai elnyomása idején nem lehetett emlékezési helyszínként használni, mindezek következtében az egész térség *nemzeti szempontból is* új jelentést kapott. A nemzeti öntudatosodás térnumaiként értelmeződtek át a formálódó Emlékkertet körülölelő, eredetileg vallási és oktatási célú intézmények (Nagytemplom, Kollégium, konzisztoriális ház, professzori lakások). 1861-ben a közelmúlt tehát itt nagyon is *jelenvalónak látszott*, a kortársak e helyen a folytonosságot mutató múlthoz véltek hozzáférni, ahol valóban lehetséges a „nyilvános városi tér történelmiesítése”, vagyis ahol a történelem nem pusztán „ürügyként” szolgál, amelyet „erőszakoltan” kell feltalálni.²⁸ A fentiek miatt volt tehát kézenfekvő, hogy itt, a Nagytemplom és a Kollégium között alakítsák ki a városi–nemzeti–egyházi emlékhelyek kiemelt helyszínét. A kert későbbi szakralizációs jellegű folyamatához az is hozzátartozik, hogy az egyes emlékművek leleplezési alkalmi önma-
gukban is értelmezhetőek felavató rítusokként.

²⁶ HAMAR, *i. m.*, 3–5; SZ. KÜRTI Katalin, *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1977, 27–28; BALOGH István, *Városszépítési törekvések a XX. században*, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 40 (1982), 15. Legújabban ld. *A debreceni Honvédtemető és Hősök temetője: Forrásközlések és tanulmányok a szabadságharc debreceni ütközetének 170 éves évfordulójára*, szerk. PAPP József, Debrecen, [s. n.], 2019.

²⁷ LAKNER, *i. m.*, 204–207. Az emlékek, oszlopok, szobrok, képmások létrehozása, jelenléte elengedhetetlenül szükséges az „emlékezet kultuszának közösségi szertartásai”-ban. Erről ld. PORKOLÁB, *i. m.*, 87.

²⁸ Ld. ehhez a gondolatmenthez: GYÁNI Gábor, *A város és az imaginárius történelem* = Gy. G., *A történelem mint emlék(mű)*, Budapest, Kalligram, 2016, 135–151, itt 145; Uő, *Kollektív emlékezet és a tér nagyvárosi kultusza* = Uo., 117; Uő, *Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban* = Gy. G., *Relatív történelem*, Budapest, Typotex, 2007, 74.

Az általunk jelen tanulmányban vizsgált kétféle kommemorációs mechanizmus egymásra hatását, szoros összetartozását jelzi, hogy bár az Emlékkertben elsőként leleplezett alkotás a leverti szabadságharc allegorikus emlékműve volt 1867-ben, a Társulat ide eredetileg Csokonai köztéri szobrának elkészítését szorgalmazta. Mint tudjuk, Izsó Miklós művét majd csak 1871. október 11-én állították fel itt, pontosabban az úgynevezett keleti vagy kis Emlékkertben. Viszont már bő egy évtizeddel korábban megtörtént, hogy a Csokonai-sír, vagyis a költő addig csupán egyetlen *nyilvános* emlékhelye (a kollégiumi könyvtárban elhelyezett büszt tehát nem számítható ide) mellett egy újabb memorializációs helyszínnel lehetett számolni. Bár ez még nem az Emlékkert majdan kialakítandó, központi terében történt, ám szintén a belvárosban, közel a Kollégiumhoz: 1860 szeptemberében – a Csokonai emléket buzgón ápoló Kulini Nagy Benő kezdeményezésére – a költő lak- és halálozási helyét jelölték meg, az ekkorra már újjáépült Darabos utcai ház falán.²⁹

Szintén ebből az időből adatolható a Csokonai-megemlékezések rendszeressége tétele a kollégiumi diákság körében. Az 1857-ben Magyar Irodalmi Önképző Társulat (MIÖT) néven újjáalakult egyesület első rendszeres programja Csokonai november 17-i születésnapjának évenkénti megünneplése volt, amit 1860. február 5-én határoztak el Miklovicz Bálint indítványára. Az effajta egyleteknek voltak politikai kockázatai, ezért kizárólag úgy kaptak működési engedélyt a tanári kartól, ha a felolvasásra szánt dolgozatok témái közül kizárják „a politikát és mindazt, ami a jóízlés, illem, erkölcs határain túllépne”.³⁰

Balogh Ferenc kollégiumi professzor utólagos visszaemlékezése szerint a rendszeres ünneplés bevezetése egy évvel később történt:

Az 1861-dik év január végén Csokonay halálozási napján elragadó fellángolás tört ki a kollégiumi tanulótság kebelében is, nagy irodalmi ünnepet tartott a költő emlékére, lobogókkal vonult ki a hatvan-utcai sirkertbe. Egy évre határozattá [sic!] emelte a tanulók önképző-társulata, hogy ezután, évről évre, nyilvános tanodai ünnepélyt rendez Csokonay születése napján, s azóta folyvást nem lankadó hévvel üli ez ünnepélyt s Csokonay szellemét minden évben felidézvén dicsőíti. Az első ily ünnepélyre énekelte meg a korán elhunyt s már is jeleskedő ifjú Kovács Gyula *Csokonay emlékezetét*, azóta évről évre hangozik a kollégium falai között.³¹

²⁹ LAKNER, *i. m.*, 207–208.

³⁰ BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok és diákegyesületek = A Debreceni Református Kollégium története, i. m.*, 713–714. Általánosabban megfogalmazva: A MIÖT „kezdettől fogva feladatának érezte a debreceni Csokonai-kultusz ápolását. Évenként megrendezte a költő születésnapján, november 17-én nyilvános Csokonai-ünnepélyét. A társulat versgyűjteményeiben se szeri, se száma a Csokonaira emlékező verseknek.” GYÖRI, *i. m.*, 669–670.

³¹ BALOGH Ferenc, *Csokonay szobrának leleplezési ünnepélye Debrecenben, 1871. okt. 11.*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. október–november (2. évf. 10–11. sz.), 508. Lakner Lajos is idézi e szövegrészből, de nem jelzi, hogy Balogh Ferencről származik, csupán –

Ugyanebben az évben jelent meg a költő emlékezetét éltető diákversekből, szintén Kulini Nagy Benő buzgalmának köszönhetően, a Csokonai Album.³² A MIÖT kéziratos lapja, a *Heti Közlöny* a 60-as években továbbra is rendszeresen közölt Csokonai emlékezetére írott költeményeket és a születésnapok tiszteletére (időnként pedig a halála évfordulójának alkalmából) megtartott beszédeket. Ezek közül most csupán az 1867. novemberi ünnepély utólagos beszámolóját idézzük, amely szerint a szép számú közönség annak volt a jele, hogy az évek óta megtartott ünnep „nem lett még unottá”, vagyis Csokonaiért még ma is lelkesedik az ifjúság.³³

Az előbbi adatok tehát azt mutatják, hogy a Csokonai-megemlékezések nem pusztán egyszeri fellángolást jelentettek 1860–61-ben, illetve – eltérően a szabadságharc nyilvános kommemorációjának tiltásától – a Schmerling-provizórium idején sem fojtották el ezeket. Ez azt jelenti, hogy ezekben az években a *nemzeti költő*ként is értelmezett debreceni poétára történő emlékezések újra allegorikus jelentéssel töltődtek fel, és az 50-es évekhez hasonlóan a szabadságharc, illetve a szuverénként tételezett magyar kultúra és nemzet ünneplésére is vonatkoztak. Ezért állítható, hogy Csokonai kultusza ekkoriban megint „jelentős közösségformáló és -összetartó szerepet töltött be Debrecen életében”.³⁴ Amikor tehát a 60-as években a diákok – ekkoriban már bizonyosan – rendszeresen kivonultak a Kollégiumból a város nyugati határába, Csokonai Hatvan utca végi sírjához, akkor közel hasonló útvonalat jártak be, hasonló rituális teret jelöltek ki, mintha a nyilvános kommemorációs aktusok számára újra tiltottá vált csigekerti tömegsír-hoz mentek volna emlékezni.³⁵

téves hivatkozásként – az szerepel e helyen, mintha Győri L. János előző jegyzetben is hivatkozott írásának 657. lapjáról venné át. LAKNER, *i. m.*, 208. – Balogh a kollégiumtörténeti monográfiájában viszont azt jelzi, hogy a Magyar Irodalmi Önképző Társulat 1860. november 17-én kezdeményezte Csokonai születése évfordulójának megünneplését, „mely azóta évenként megtartatik”. BALOGH 1904, *i. m.*, 669.

³² LAKNER, *i. m.*, 212.

³³ FODOR Sándor, *Jelentés a Csokonai ünnepélyről*, *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867–1868 (7. évf. 3. sz.), 164b–165a. – A *Heti Közlöny* 1860-as években megjelent számai nemcsak Csokonai kultuszáról tanúskodnak, hanem a szabadságharc, illetve szűkebben az augusztus 2-i debreceni csata emlékezetéről is. Ld. erről LENKEY István, *Kéziratos irodalmi diákújság a debreceni kollégiumban: Heti Közlöny 1857–1896*, Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve, VIII, Debrecen, 1981 [1982], 35–47.

³⁴ LAKNER, *i. m.*, 212.

³⁵ Egy 1870-es visszaemlékezésből kiderül, hogy „voltak idők, mikor villogó szuronyok állták el a temetőkhöz vezető utat, hogy tömegesen ne zarándokolhassanak a hősök nyugvó poraihoz. A tanuló ifjúság mégis kiszivárgott láthatatlan utakon. Mindnyájan ott voltak. Ott volt az ifjúság, és a polgárok csoportosultak körülötte, sokszor hangot sem volt szabad kibocsátani ott az imádkozásra kész ajkáról.” A *Debrecen* című újság 1870. március 16-i számából idézi: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 323.

Arról, hogy a Csokonai-ünnepek nemcsak metaforikusan tették lehetővé a szabadságharcra történő megemlékezéseket, hanem ténylegesen is összefonódhattak ezeknek az alkalmaknak az útvonalai, legalább egy bizonyítékunk van a korszak végéről. A kollégiumi diákság Magyar Irodalmi Önképző Társulatának kéziratosa *Heti Közlönye* az 1867. március 17-i szám *Főiskolai élet* rovatában így tudósított a március 15-i megemlékezés rituális menetéről:

Ismét leróttuk ez évben is a kegyelet adóját azok iránt, kik e hazáért küzdve és meghalva most már csendesen nyugosznak a temetőben. Meglátogatta a tanuló ifjúság az 1849. Aug. 2-án történt debreczeni csatában el esetteknek sírhalmait, hol alkalmi éneklések és szavaltatok által fejeztük ki szívünk érzelmeit. Innen elmenénk Csokonai sírjához, hol a cantus egy halotti énekkel áldozott a költő szellemének.³⁶

AZ 1871-BEN FELÁLLÍTOTT CSOKONAI-SZOBOR

1867. augusztus 2-től kezdve, Marschalkó allegorikus szobrának az Emlékkertben történt felállítása óta egyre bátrabban és egyre szabadabban formálódó emlékezési rítusok a Nagytemplom–Emlékkert–Kollégium körében jelölték ki az ünnepelés elsődleges terét. Azonban az ünnepi processziók vonulási rendje (melyet főképpen a református főiskolai diákság, a MIÖT és a tanáraik alakítottak ki) továbbra is fenntartotta a szabadságharc belvárosi (politikai) terepnuma és a lakott területen túli (háborús) helyszínei közötti szoros kapcsolatot. Bár ezekből a rituális útvonalakból nagyrészt kimaradt a város keleti része, a csereerdei Szarkasír (annak ellenére, hogy 1868. augusztus 2-án obeliszkkal jelölték meg³⁷), viszont az 1849. augusztus 2-i csata csigekerti tömegsírja továbbra is a kommemorációs térhasználat része maradt.

Az 1871-ben a kis Emlékkertben felállított Csokonai-szobor lehetővé tette, hogy nemcsak Debrecen nyugati peremén (a Hatvan utcai temetőbe és a Csigekertbe is ellátogatva) kapcsolódhasson össze az emlékezők kétféle memorializációs aktusa, hanem immár a város emlékezeti centrumában is összeérhessenek ezek. A szoborállítás gazdag forrásanyagából és szakirodalmából jelen tanulmány nézőpontja miatt csak e kettős emlékezés egymásra épülésére utaló reflexiókat emeljük ki. Lakner Lajos több olyan tudósítást idézett 1871-ből, amelyek arra utaltak, hogy mivel Csokonai hozzájárult a nemzeti irodalom önállósulásához, ezért a szoboravatás gesztusa is fontos szerepet játszott a nemzeti identitás megerősödésének folyamatában (Balogh Ferenc). Szana Tamás írását pedig azért érdemes citálni, mert a szerző a Csokonai-szobor felállításának *előzményeként* ha-

³⁶ *Mártius 15. 1867.*, *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1866–1867 (6. évf. 6. sz.), 72b.

³⁷ Sz. KÜRTI, *i. m.*, 62.

tározta meg az 1848–49-es honvédemlékek emelésére irányuló nemzeti buzgalmat.³⁸

Bár a kiegyezés utáni években az 1848–49-es eseményekre irányuló megemlékezések immár szabadon, egyre pontosabban kialakult menetrenddel zajlottak, ebből az időszakból is vannak arra vonatkozó adatok, hogy az alkalmak összefonódtak a Csokonai ünnepélyekkel. Az 1870-es évek elejére már nagyjából kiforrott rituálé szerint, de azért nem mindig teljesen egyforma menetrenddel zajló március 15-i és augusztus 2-i (illetve figyelembe veendőek még az október 6-i) megemlékezések a Kollégium udvarán kezdődtek, ezt követően az ünneplők kivonultak a csigekerti honvédsírhoz, majd visszatértek az Emlékkertbe, ahol megkoszorúzták a levert szabadságharcot megjelenítő allegorikus oroszlánszobrot.³⁹ Az 1870-es években ehhez hasonló, bár némileg szintén változó térhasználati rendje volt a Csokonai születése napja körül megtartott tisztelegő alkalmaknak: szintén előbb a Kollégiumban gyülekeztek, majd a Hatvan utca végi temetőbe vonultak ki a diákok, végül a költő szobránál emlékeztek. Az utóbbi ünnepségek tartalma hasonló volt, mint az előző évtizedben: hazafias töltettel, a poétát nemzeti költőként is magasztalták.

Fontos kérdés, hogy miképpen módosult a kommemorációs alkalmak rendje, illetve hogyan bővült az emlékezők processziójának útvonala az 1880-as és 90-es évek Csokonai-, illetve szabadságharc-emlékünnepein. Továbbá izgalmasak lehetnek azok a tartalmi elemek, amelyek megfeleltethetőek voltak egymásnak, hiszen mind a két típusú emlékezői alkalmon felbukkantak. E későbbi időszakból például tudunk arról, hogy nemcsak a Csokonai születésnapja tiszteletére rendezett 1888. decemberi ünnepség záró programpontja volt a kórus által elénekelt *Marseillaise*, hanem az alig három hónappal későbbi, 1889. március 15-i ünnepségsorozat emlékkerti alkalmán is ugyanez a forradalmi dalmű volt a Kántus repertoárjának kiemelt darabja.⁴⁰ Mindezzel azonban egy további tanulmányban érdemes foglalkozni.

³⁸ LAKNER, *i. m.*, 214–223.

³⁹ HAMAR, *i. m.*, 6. A kommemorációs processzió sorrendje ugyan nem mindig volt azonos az 1870-es évektől a századfordulóig, illetve nem minden március 15-i vagy augusztus 2-i ünnepen történt ugyanúgy, viszont a KOROMPAINÉ összefoglalásában (*i. m.*, 324.) olvasható, a fent leírtakhoz képest fordított rítusrend bizonyosan jóval ritkább volt. A kérdés pontosabban adatoló, longitudinális vizsgálata még várat magára.

⁴⁰ *Egyleti élet*, Közlöny – A Debreceni „Hittanszaki Önképző-Társulat” köréből, 1888. december (19. évf. 2. sz.), 16, valamint 1889. március (19. évf. 3. sz.), 40.

Az [*Óh Tihannak rijjadó Leánya*] keletkezéséről, avagy Pálóczi Horváth Ádám szerepe Csokonai énekének formálásában*

A tanulmányban az [*Óh Tihannak rijjadó Leánya*] kezdetű ének formai keletkezését vizsgálom. Bár Csokonai eme közismert darabjáról nem könnyű újat mondani, a hozzá tartozó dallam változását, alakulását, illetve területenként eltérő használatát és az azokhoz tartozó szövegeket számba véve mégis egy eddig figyelembe nem vett alkotástörténet bontakozik ki a szemünk előtt.

A dallamra való szövegírásnak a 18. század végén megvolt a maga szabadsága, de megvoltak a maga kötöttségei is. Mindezek természetesen alkotónként, illetve alkotói korszakonként is változtak, hiszen egy-egy poéta írásmódja erősen függött egyrészt saját írói-költői fejlődésétől, másrészt a különböző hagyományokba való beágyazottságától. A továbbiakban ezeket szem előtt tartva vizsgálom, hogy a korabeli énekelt költészetben hol helyezkedik el a Csokonai által használt melódia, és Csokonai miért ilyen formában írta meg a később olyannyira népszerűvé vált [*Óh Tihannak rijjadó Leányá*]t.

AZ 1780–1790-ES ÉVEK LEJEGYZÉSEI

A Csokonai-énekhez tartozó dallam és annak variánsai más szövegekkel társulva az 1780-as évektől voltak ismertek hazánkban. Az egyszerű felépítésű, korabeli nyugat-európai zenei stílusjegyeket hordozó dallam első lejegyzése Verseghy Ferencről származik, aki az 1781-es *Parnassus-kézirat*ban¹ az I. Rész (*Descriptiók*) 10. számú darabjánál a *Fülemile a Hárfással* [*Lantommal tegnap kimenvén*] ének szövegével 3/4-ben és G-dúrban rögzítette a Moderato tempójelzésű melódiát. (1. kép)² Később ugyanehhez a dallamhoz utalta még a kéziratban belül a IV. Rész (*Egyelítettett Szerzések*) 8. számú *Demofoon meg-felel Fillisnek* című, [*Nesudáld változásomnak / el-tökéllt szándékát*] kezdetű ének is.³ A dallamhoz tartozó

* A szerző az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa, a tanulmány a kutatócsoport keretén belül készült.

¹ OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 1824. [autográf] [A továbbiakban: VERSEGHY 1781.]

² A kottamellékletben Verseghy *Fülemile a Hárfással* című éneke olvasható, amit az 1781-es *A Parnassus Hegyén zengedező Magyar Músának szózat*i című gyűjteményes kötetébe jegyzett le a költő. (Verseghy 1781, 10b; I. Rész 10. Ének)

³ VERSEGHY 1781, 51a: „*Demofoon meg-felel Fillisnek*. Nótáját ld. pag. 20. az I. Rész az 10. Enek alatt.”



1. kép. Verseggy *Fülemile a Hárffással* című, 1781-ben lejegyzett éneke
(Verseggy 1781, 10b)

szövegekről tudjuk, hogy míg a *Fülemile a Hárffással* a cím melletti autográf bejegyzés szerint egyértelműen „V[erseggy] munk[ája]”,⁴ addig a szerzői név nélkül lejegyzett *Demofoon meg-felel Fillisnek* Kreskay Imre 1788-as autográf énekeskönyve szerint Kreskay műve (Kreskaynál *Orestes Hermionéhez* címmel szerepel).⁵ Amellett, hogy az 1781-es Parnassus-kéziratban lévő szövegek és dallamok önmagukban is rendkívül bonyolult hálót alkotnak, rendkívül széles költészeti és zenei stílusréteget fognak át. A dallamok egy részét ugyanis még az egri szemináriumból vitte magával Verseggy, ahol *praefectus cantus*ként igen széles zenei ismeretekkel rendelkezett, ehhez jöttek aztán a Nagyszombatban első kézből megismert Faludi-énekek, majd 1781 végén Joseph Anton Steffan és Joseph

⁴ A téma természetesen imitáció. Verseggy forrása Petrus Justus Sautel (Pierre-Juste Sautel, 1613–1662) francia jezsuita literátor *Philomela in certamine moriens* című elégiája volt, mely először 1656-ban, a neolatin költő *Lusus Poetici Allegorici* című kötetében jelent meg a III. könyv 10. elégiájaként. (WALDAPFEL József, *Ámor és a Halál*, ItK, 1933/2, 303.) Az allegorikus költői játékokat tartalmazó könyvet a 18. században Nagyszombatban többször is kinyomtat-ták. Az 1729-es nagyszombati kiadás Verseggy könyvtárában is megvolt (DEME Zoltán, *Verseggy könyvtára*, Budapest, Akadémiai, 1985, 150. sz. [sorszám]). Sautel elégiája disztichon-ban íródott, azaz Verseggy csak a témát vette tőle. A formát az ének korabeli műfaji-formai követelményeinek, illetve a zenei divatnak megfelelően egy általa akkor frissen megismert, nyugat-európai stílusjegyeket hordozó, szoros mértékű melódiához szabta.

⁵ OSZK Quart. Hung. 2197: *Magyar Ódák avagy Énekek*. Irta Kreskay Imre. 1788. [Autográf. A vegyes szerzőjű énekgyűjteménybe Kreskay saját és „jó Baráti” énekeit írta össze]. XIII. sz., 15a–16a: *Orestes Hermionéhez*.

Haydn *Klavierlied*-albumait megismerve a legújabb korabeli bécsi dal- és dallamvilágot is beépítette az énekeskönyvbe a muzsikus-költő.⁶ Mindezek alapján Nagyszombatban hallhatta először ezt az akkor divatos nyugat-európai stílusjegyeket hordozó dallamot, amit (szokása szerint) láthatóan rögtön felhasznált poétai munkásságához, és az ott összeállított énekeskönyvébe is lejegyzett. A dallam friss ismeretéről tanúskodik, hogy Kreskay darabját leszámítva nem jelölte meg más ének mellett nótautalásként, így például egyetlen Faludi-darab mellett sem szerepel. (Ezzel szemben a 87878787 / ababcdcd-s strófaformához kötődő, régebben ismert „Faludi-dallamokat” hat-nyolc énekszöveghez is oda-utalta a kéziraton belül.) Kreskay szövegéhez pedig nyilvánvalóan a pálos költőtárs kérésére társított egy dallamot, miként azt Ányos Pál [*Reménség! Reménség! de hamar meg-tsalál*] énekével is tette, illetve miként az Kreskay 1788-as énekeskönyve „Kedves Olvasó”-nak szóló előjáró beszédéből kitűnik.⁷

A Verseghy által lejegyzett dallam- és strófaszerkezet a következő formát mutatja: 8a7b [a+b = A] 8a7b [a+b = A] 8c8c [c+c = B] 8d7d [a_v+b = Av]. A többi lejegyzéssel összehasonlítva szembetűnő, hogy itt minden részben előfordul két-három hanghajtás, azaz a 8 és 7 szótagú verssorok 10–12 dallamhangra oszlanak el, de a főhangok (nyolcadok vagy negyedek) száma 9 és 8 között változik, vagyis a 8 és 7 szótagú soroknál alapvetően egy-egy hanghajtással számolhatunk. Az aprózó tizenhatod díszítések Verseghy dallamhasználatából is fakadhatnak (gyakorló zenészként a variáció, illetve a díszítés hozzátartozott az előadáshoz), de a szótagszámot meghatározó zenei főhangok száma Verseghy számára is adott volt, azon énekírói munkásságában verstani és esztétikai okokból alapvetően nem változtatott.

A dallam feltehetően egy korabeli népszerű osztrák népies ének átvételéből származik. Erre utal, hogy ugyanezzel a motívummal indul Karl Friberth *An den Mond* című [*Mond sei Zeuge meiner Leiden*] kezdetű zongorakíséretes éneke,⁸ ami a *Sammlung deutscher Lieder* című *Klavierlied*-gyűjtemény III. kötetében, 1780-ban megjelent meg.⁹ A később Verseghy által is használt, 1778 és 1782 kö-

⁶ A kézitról bővebben ld. HOVÁNSZKI Mária, *A muzsikus Verseghy, avagy a „Magyar Hárfa” zenei- és énekköltői munkássága = Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZACSVAI KIM Katalin et al., Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2017, 331–393.

⁷ Kreskay és Verseghy énekköltői kapcsolatáról ld. *Uo.*, 345–346.

⁸ A párhuzamra már Bartha Dénes is utalt. Ld. *Ötödfélszáz Énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Budapest, Akadémiai, 1953, 588. [A továbbiakban: ÖÉ.]

⁹ KARL FRIBERTH, LEOPOLD HOFMANN, *Sammlung Deutscher Lieder für das Klavier*, Dritte Abtheilung, Joseph Edlen von Kurzböck, Wien, 1780, No. V.; A szövegíró nincs megnevezve. A költemény Gottlieb von Leontól (1757–1830) való, és a költő neve alatt először 1788-ban látott napvilágot (*Gedichte von Gottlieb Leon*. Wien, Rudolph Gräffer und Compagnie, 1788, 29–30.). Friberth ezek szerint még nyomtatás előtt jutott hozzá, és zenésítette meg a költeményt.

zött négy kötetben megjelent *Sammlung deutscher Lieder* című *Klavierlied-*albumsorozat első, második és negyedik kötete Joseph Anton Steffan által megzenésített dalokat tartalmaz (1778, 1779, 1782). Az első két kötetet 1781 őszén ismerte meg Verseghy, ami olyan zenei, metrikus és esztétikai hatást gyakorolt a fiatal pálos muzsikus-költőre, hogy egész későbbi énekköltői munkásságának határozott irányt szabott, és tulajdonképpen mindvégig hű maradt Steffan dallamaihoz. A *Sammlung deutscher Lieder* harmadik kötete viszont két másik császári-udvari zeneszerző, Karl Friberth (1736–1816) és Leopold Hoffmann (1739–1793) darabjait tartalmazza, amelyek Steffan olasz dallamosságot idéző, rendkívül díszített melódiáival szemben kifejezetten egyszerűek, és az osztrák népi dallamvilágot idézik. Friberth [*Mond sei Zeuge meiner Leiden*]-jének dallamkezdeté tehát feltehetően nem véletlenül esik egybe a Verseghy által lejegyzett melódiával, de Verseghy nyilvánvalóan nem Friberthet használta forrásként, egyrészt mert a *Sammlung deutscher Lieder* első két kötetét is csak e dallam lejegyzése után ismerte meg (a harmadikat csak jóval később), másrészt pedig egyébként sem volt zeneszerző, tehát egyáltalán nem volt rá jellemző a dallamok szabad felhasználása (a komponálástól prozódiai okokból a kezdetektől elzárkózott). A Friberthnél is ugyanekkor megjelenő motívum viszont arra figyelmeztet, hogy a Verseghy által 1781-ben lejegyzett dallam az egyik legdivatosabb és legnépszerűbb darab lehetett a korban.

A dallam térbeli és időbeli lejegyzésének második csoportja Sárospatakhöz és környékéhez kötődik, ahol 1790 és 1798 között [*Triste valedico Musis*] és [*Hogy elhagytam a Músákat*] kezdetű strófákkal jegyezték le a darabot.¹⁰ A 7–7 versszakos latin és magyar nyelvű éneket ilyen módon az 1790–1791-es *Dávidné Soltári*,¹¹ illetve az 1791 körül¹² és az 1798-as *Szarka János-melodiárium* őrizte meg.¹³ (2. kép)¹⁴ A [*Triste valedico Musis*]-t magyar fordítása nélkül már néhány évvel korábban is megtaláljuk a diák-énekeskönyvekben,¹⁵ illetve az 1791–1792-es *Novák Lajos-melodiáriumban* a latin szöveg után *ad notam* utalásként a [*Szívem gyenge táblácskája*] és [*A hűséggel nemesült szív*] kezdetű énekek mellett olvasható

¹⁰ BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770–1800)*, Budapest, MTA, 1935, 153. sz.

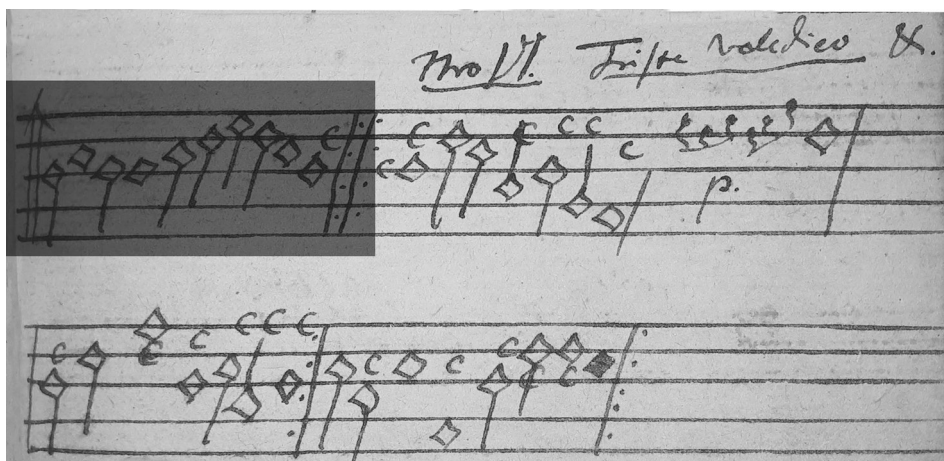
¹¹ *Dávidné Soltári* (1790–1791) Sárospataki Református Kollégium Könyvtára [a továbbiakban: Sp.] Kt. 630, 31. sz. Az énekeskönyv leírását ld. STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi, 2005, 393. sz.

¹² *Szarka János-melodiárium* (1791 k.) Sp. Kt. 1718, 111. (STOLL, *i. m.*, 410. sz.; Barthánál II. *Novák-melodiárium*)

¹³ *Szarka János-melodiárium* (1798) Sp. Kt. 514, 236. (STOLL, *i. m.*, 410. sz.; Barthánál *Pataki Melodiárium*, 1798)

¹⁴ A kottamellékletben az 1791-es *Szarka János-melodiáriumból* (Sp. Kt. 1718, 111. o.) a [*Triste valedico*] kezdetű nótautalással ellátott dallam olvasható. A [*Triste valedico*] dallama a világos résztől kezdődik, a sor elején besötétített rész még másik dallamhoz tartozik.

¹⁵ *Lang Márton-énekeskönyv* (1789) Alsókubin, Csaplovics Könyvtár č. 3/8, 3a–4b. (STOLL, *i. m.*, 384. sz.); Ekeli gyűjtemény (1767–1790) OSZK Quart. Hung. 3651, 103b. (STOLL, *i. m.*, 1079. sz.)



2. kép. A [*Triste valedico*] kezdetű ének dallama az 1791-es Szarka János-melodiáriumból (Sp. Kt. 1718, 111.)

a latin sorkezdet.¹⁶ A dallam tehát ezek szerint Sárospatakra az 1780-as évek végére, az 1790-es évek elejére jutott el, és a [*Triste valedico Musis*] énekkel lett ismert, amit hamarosan magyarra fordítottak,¹⁷ de a *Novák Lajos-melodiárium* szerint egy darabig még nótautalásként is használták a latin énekkezdetet, illetve a hozzá kötődő dallamot. Később, az 1790-es évek közepétől azonban láthatóan már a [*Hogy elhagytam a Múzsákat*] magyar szöveggel-fordítással állandósult a melódia,¹⁸ és az [*Óh Tihanak ríjjadó leánya*] megszületéséig főleg azzal terjedt.

A melodiáriumokban lejegyzett dallam a református zenei oktatás alacsony színvonala miatt természetesen nem hasonlítható Versegghy pontos lejegyzésé-

¹⁶ *Novák Lajos-melodiárium* (1791–1792) Sp. Kt. 1717, 121. [*Triste valedico musis*], 123. [Szivem gyenge táblácskája], 124. [A hűséggel nemesült szív] (STOLL, *i. m.*, 408. sz.); BARTHA, *i. m.*, 231.

¹⁷ Az 1791 körül lejegyzett *Szarka János-melodiárium* bejegyzése szerint a magyar szöveg Édes Gergely munkája (BARTHA, *i. m.*, 230.) Bár a szöveg az Édes Gergely (1763–1847) által megjelentetett kötetekben nem szerepel, a kéziratos hagyatékot pedig nem állt módomban megnézni, Édes énekszerzői tevékenysége alapján nem lehet teljesen elvetni a szerzőséget. Vö. *Édes Gergely' Enyelgései. Avagy időt töltő tréfás versei*. Pozsony, 1793. Ebben Édes közreadott két dallamot a korabeli egyházi énekeskönyvek notációja szerint (ötvonalas rendszer, tenorkulcs, primitív ritmusjelzéssel: rombusz alakú hangjegyek szárral vagy anélkül). A mintadallamok megválasztása nem véletlen. A páros rímű felező 12-esekben írt *negyedik Enyelgésnek Nótája* végig anapestus verslábakat imitál (♩♩), illetve azt írja le zenei ritmussal, a 77 (A) 77 (A) 75 (B) 75 (Bv) / aa bb cd cd strófászerkezetű XXV. és XXVI. *enyelgés' Nótája* pedig dactilusokkal ritmizálja a dallamot (♩♩♩).

¹⁸ Ld. pl. *Tolcsvay gyűjtemény* (1794–1795) Sp. Kt. 2608, 56a–56b: „Elegia elegantissima.” [*Triste valedico musis*]; 56b–57b: „Magyarul” [*Hogy elhagytam a múzsákat*] (STOLL, *i. m.*, 1117. sz.); *Eperjesi énekeskönyv* (1810-es évek) Eperjes, Városi Levéltár BB. Inv. č. 240/8, 53–54: [*Triste valedico musis*], [*Hogy elhagytam a múzsákat*] (STOLL, *i. m.*, 1223. sz.)

hez, de a dallamhangok száma a kulcs nélküli és kezdetleges ritmizálású notációknál is egyértelmű, illetve a hozzá tartozó szövegek miatt az általa hordozott strófaforma is adott. Eszerint a pataki kollégiumban és környékén is ugyanaz a 87878887 / ababccdd strófaforma társult a dallamhoz, mint Verseghy lejegyzése szerint a Dunántúlon. A dallam tulajdonképpen csak a 'b' részben, azaz a 8+7 szótagos részből a 7 szótagos sorokban tér el a Verseghy által lejegyzettől, annak távolabbi variánsaként. Különbség viszont, hogy a melodiáriumokban csak a kezdő dallamsorban található díszítés, ahol 8 szótagra 9-10 zenei (fő)hang jut, a többinél mindenütt megfelel a dallamhangok száma a sorok szótagszámának. Különbség még, hogy a zenei szerkezet utolsó részéből hiányzik a variáció, vagyis AABA_v helyett az egyszerűbb AABA formával találkozunk. A melódia tehát a közösségi használatban láthatóan praktikusán leegyszerűsödött, és a korábbi (szótagszámláló) énekköltői hagyomány szerint hozzáidomult az alapvetően hozzátartozó 87878887-es strófaformához.

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM LEJEGYZÉSE

A fentebb bemutatott dallamot, illetve annak variánsát a [*Mit kinezod újra Lelkemet*] kezdetű szöveggel Horváth Ádámnál is megtaláljuk. Horváth először 1790 körül, a Holmi-kézirat II. kötetében próbálkozott szöveg és dallam lejegyzésével, majd mindkettőn némileg változtatva 1813-ban az *Ötödfélszáz Énekek*be is felvette *Békétlenség után nemes meghatározás* címmel a darabot. (3¹⁹–4.²⁰ kép) Az ének keletkezéséről 1789. október 5-én a következőket írta Kazinczynak:

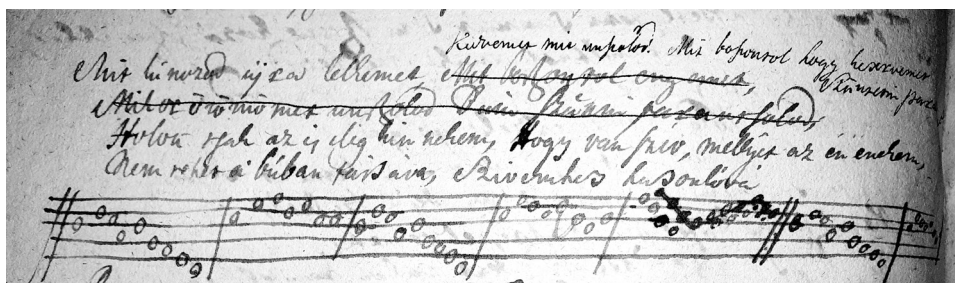
Minap egy jó Barátom észre vette bús andalgásomat, noha azt ritka dolog észre venni; 's egy dalt kezdett előttem, biztatván, hogy jó kedvem legyen; én az áriát meg szerettem; 's ezt kezdettem előtte énekelni, de megvallom, hogy azután megsímogattam:

Mit kinezod újra Lelkemet, Mit boszantol engemet?
Mikor örömmöt únszolod, Búm szűnni parantsolod;
Holott tsak az is elég kín nekem,
Hogy van szív, mellyet az én énekem
Nem tehet a' búa társává, Szivemhez hasonlónvá –²¹

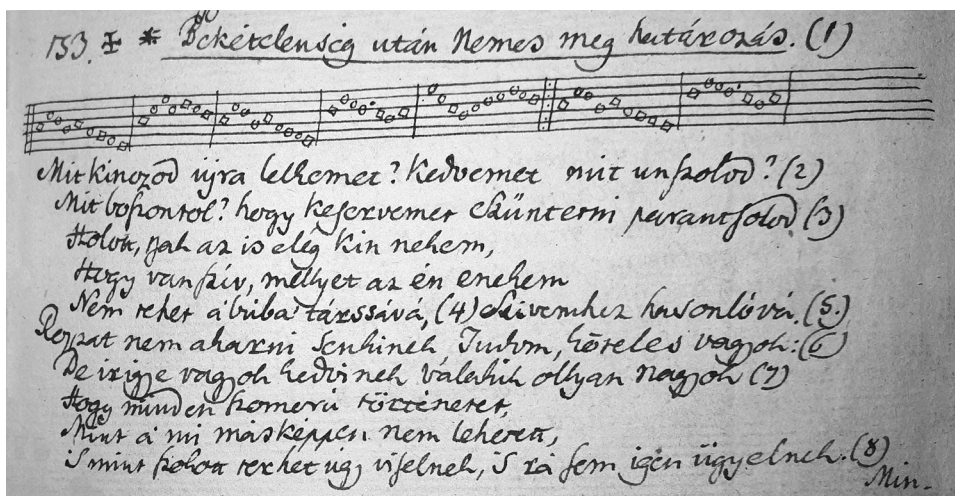
¹⁹ A kottamellékletben Pálóczi Horváth Ádám 1790 körüli *Holmi-kéziratában* található dallamlejegyzés olvasható. (MTAK K 757/II, 148. [régi jelzet: Tört. Napló 2r. 2, 148.] ÖÉ., i. m., 588.

²⁰ A kottamellékletben Pálóczi Horváth Ádám [*Mit kinezod újra lelkemet*] kezdetű, *Békétlenség után nemes meghatározás* című énekének 1813-as lejegyzése olvasható. (*Ötödfélszáz Énekek*, MTAK RUI 8r. 46, 153. sz.) ÖÉ., i. m., 153. sz.

²¹ KazLev. I. 255. sz., 476., Horváth Ádám – Kazinczy Ferencnek, 1789. október 5.



3. kép. A dallamnak Pálóczi Horváth Ádámtól származó 1790-es lejegyzése
(Holmi, MTAK K 757/II, 148.)



4. kép. A dallamnak Pálóczi Horváth Ádámtól származó 1813-as lejegyzése a költő
[Mit kínozod újra lelkemet] kezdetű szövegével
(Ötödfélszáz Énekek, MTAK RUI 8r. 46, 153. sz.)

A levélből több fontos információhoz is hozzájutunk. Megtudjuk, hogy a dallamot („áriát”) 1789-ben a Dunántúlon, Szántódon ismerte meg, tehát nem a debreceni vagy a pataki kollégiumból vitte magával. Megtudjuk még, hogy az említett jóbarát egy dalt énekelt neki, azaz Horváth is valamilyen szöveggel hallotta a dallamot, de mivel énekírói lényé folyton vadászta az újabb melódiákat, ebben az esetben is csak az ária érdekelte. Végül azt is megtudjuk, hogy az átvett dallamot saját ízlése szerint „megsímogatta” kicsit (ezért jelölte aztán sajátjának az Ötödfélszáz Énekekben), vagyis ő már nem a barátjától hallott áriát jegyezte le, hanem annak egy általa némileg átdolgozott változatát.

Közismert, hogy Horváth Ádám – mivel zenei műveltsége és alkotásmódja a közköltészetben gyökerezett – alapvetően szabadon bánt a dallamokkal, és az újabb divatos, metrikus melódiákat is tulajdonképpen még a hagyományos (szó-

tagszámláló) énekköltészet alkotásmódja szerint használta. A jóbaráttól hallott dallamot is szokásos módján, azaz saját költői és komponista invenciója szerint dolgozta fel. Bár Horváth dallam- és szövegváltoztatásainak az esetek többségben nem kell jelentést tulajdonítanunk, a [*Mit kinezod újra Lelkemet, Kedvemet mit unszolod*] kezdetű énekhez tartozó dallam átírásának a korabeli lejegyzések szerint mégiscsak felfedhető az inspirációja.

Hogy Horváth hol és miként „simogatott” kicsit az árián, az a többi korabeli lejegyzéssel összehasonlítva egyértelműen leírható. Eszerint az AABA szerkezetű dallamnak az A részét teljes egészében meghagyta, a B részét viszont újrakomponálta, aminek következtében az ehhez tartozó szövegsorok szótagszáma 8-ról 10-re változott. Az A rész ugyanúgy, mint Verseghynél és a melodiáriumban 9+7 zenei (fő)hangból áll, amire Horváth a hagyományos énekírás szabályai szerint (egy dallamhang = egy szótag) 9+7-es sorokat írt. Horváth szótagszám-változtatása itt abból fakadt, hogy mivel csak a dallamra volt kíváncsi, illetve csak azt jegyezte meg, a melódiához eredetileg hozzá tartozó strófaformára süket maradt. A máshol 87 (A) 87 (A) 88 (B) 87 (A)-es strófa Horváthnál így vált 97 (A) 97 (A) 10 10 (új B) 97 (A) felépítésűvé. Mint már említettük, Horváth Ádám kétszer is lejegyezte a szöveget és a hozzá tartozó dallamot. Bár a szövegen és a strófaformán nem változtatott, a dallam több helyen eltér egymástól. A különbség abból adódik, hogy míg a *II. Holmi-kézirat*ban lejegyzett 'b' rész (A = a+b; 87) a Verseghynél lévőhöz áll közel,²² az *Ötödfélszáz Énekek*ben már a pataki melodiáriumban 'b' része is megtalálható. Az 1813-ban lejegyzett dallam ilyen módon az előző két forrás(csoport) kontaminációját, illetve variációját adja. A két lejegyzés között találkozott Horváth Ádám Csokonaival.

CSOKONAI HORVÁTH ÁDÁMNÁL

Csokonai és Horváth Ádám kapcsolata 1792-től datálható, amikor az ifjú poéta levélben kereste fel a Balatonfüreden lakó, énekköltőként is ismert tudós literátort, egykori debreceni diákot.²³ A *lyrát*, azaz az énekelt költészetet művelő fiatal Csokonai nem sokkal később *Poëseos Praeceptor*ként fordult Horváth Ádámhoz segítségért a magyar nyelvű énekírás törvényszerűségeinek problémájával. Horváth Ádám megkeresése adott volt számára, hiszen református közegeben ő volt

²² A Verseghyéhez képest egy hangnyi elcsúszás feltehetően Horváth Ádám elírása, aki egyrészt csak „oskolai kótákkal” tudta lejegyezni a dallamokat, másrészt saját bevallása szerint egyáltalán nem volt biztos benne, hogy a nehezebb „hangugrásokat” helyesen írja le. (Ld. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei. Levelezés*. s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999, 38., Pálóczi Horváth Ádám – Csokonainak, 1794. aug. 13.)

²³ A Csokonai és Horváth Ádám közötti levélváltást ld. CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei. Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/levelvaltasok.php. (Letöltés ideje: 2019. június 15.)

az egyetlen, aki szöveg és dallam egyeztetésének mikéntjével elméletben és gyakorlatban egyaránt foglalkozott. Horváth Ádám 1794. augusztus 13-án válaszolt Csokonainak, és saját tudása szerint hosszú levélben részletezte a *quantitativ*, azaz metrumra való énekírás prozódiai törvényszerűségeit. Horváth alapvető nézete szerint a helyes mértékű *versificatio*ra való legegyszerűbb oktatási mód az, ha a diákok szoros metrumú dallamokra próbálnak szöveget írni. Horváth tehát tulajdonképpen az *ad notam* utalásos énekköltészet használati módját ajánlotta Csokonainak, de prozódiai-esztétikai okokból már a metrika törvényszerűségeit állította előtérbe, amit az újabb dallamok voltak hivatottak segíteni.²⁴ Csokonai sokat tanult Horváth Ádámtól. Nemcsak tanulmányaiban köszönnek vissza lépten-nyomon a Horváth Ádámtól hallottak,²⁵ de a gyakorlatban is alkalmazta a tőle tanultakat.

Tudjuk, hogy az [*Óh Tihannak ríjjadó Leánya*] kezdetű éneket 1798-ban Balatonfüreden, Pálóczi Horváth Ádámnál járva írta Csokonai.²⁶ A' *Füredi parton* című, ekkor lejegyzett első szövegváltozat formája azonban még nem teljesen azonos A' *Tihanyi Ekhóhoz* formájával. Az autográf fogalmazvány első két strófájában a 6. sor ugyanis tíz helyett még nyolc szótagból állt (10 7 10 7 8 8 ||: 7 :|| / ababcc ||: d :||) – az első két strófa hiányzó szavait utólag szűrta be Csokonai –, de a 3–10. strófában már a későbből ismert 10 szótagos forma (10 7 10 7 8 10 ||: 7 :|| / ababcc ||: d :||) van végigvezetve.²⁷ A strófán a választott dallamminta, illetve a Pálóczival való személyes kapcsolat hatására láthatóan írás közben változtatott Csokonai.

A fentebb bemutatott dallamforrások szerint adott volt a korban egy olyan új, nyugat-európai dallam, amit mindketten ismertek, de mindketten kicsit másképp. Horváth Ádám 1789-ben hallotta a Dunántúlon elterjedt változatot (ezt rögzítette Verseghy az 1781-es *Parnassus-kézirat*ban, illetve Horváth 1790-ben a

²⁴ „En tehát, ha Poëtat tanitanék, soha sem hagynám másként verset írni, hanem előbb minden nemű versnek egy valamelly notájára megtanítanám; 's ugy adnék neki dolgot mintha éneket írna; és ő két három proba után eszre vehetetlenül rá szokna, a' Quantitásra vigyázni; sőt nem is tartaná azt valami unalmas dolognak, mert az ének maga, vagy az ének tactusaira való figyelmeztetés ugy meg tanítaná ötet metrice írni, hogy még minekelőtte tudná mi a' hexameter, már hexametert tsínálna.” (CSOKONAI, *i. m.*, 32–33., Pálóczi Horváth Ádám – Csokonainak, Balatonfüred, 1794. aug. 13.)

²⁵ Ld. CSOKONAI VITÉZ Mihály, [*A' Magyar Prosodiáról*]; *Jegyzések és Említések a' DAYKA Verseire; Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra* = CSOKONAI VITÉZ Mihály összes művei. *Tanulmányok.*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, Akadémiai, 2002, 18–34, 59–69, 86–106.

²⁶ A szövegváltozatokat ld. CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei. Elektronikus kritikai kiadás, i. m.*, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0619_k. Az [*Óh Tihannak ríjjadó Leánya*] kezdetű Csokonai-énekhez tartozó korabeli dallamjegyzéseket ld. *Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete – elektronikus kritikai kiadás, Csokonai Vitéz Mihály összes művei* [DVD], sorozatszerk. DEBRECZENI Attila, s. a. r., bev., jegyz. D. HOVÁNSZKI Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. 12. sz. kritikai jegyzet.

²⁷ MTAK K 672/V, 2a, 2b, 4ab, 6a. [autográf tiszttzat, autográf fogalmazvány]

II. Holmi-kéziratban), Csokonai pedig a [*Triste valedico Musis*] szöveggel terjedő sárospataki változatot ismerhette. A dallambeli eltérés minimális, de a tudatukban hozzá kapcsolódó strófaszerkezet különbsége már számottevőbb. Hiszen Horváth eleve eltekintett a dallamhoz tartozó eredeti szövegtől, illetve annak strófaformájától, és mivel még 1789-ben az „egy hang egyenlő egy szótag” elve szerint alakította ki saját szövegformáját (ráadásul a ’B’ részt teljesen átkomponálta), nála 9 7 9 7 10 10 9 7-es sorok kapcsolódtak „ugyanahhoz” a dallamhoz, amit Csokonai 87878887-es sorokkal ismert, és ami Csokonainál 10 7 10 7 8 8 10 7 számú zenei hanghoz kapcsolódott, ez pedig tulajdonképpen megegyezik A’ *fűredi parton* első kidolgozásának kezdő formájával.

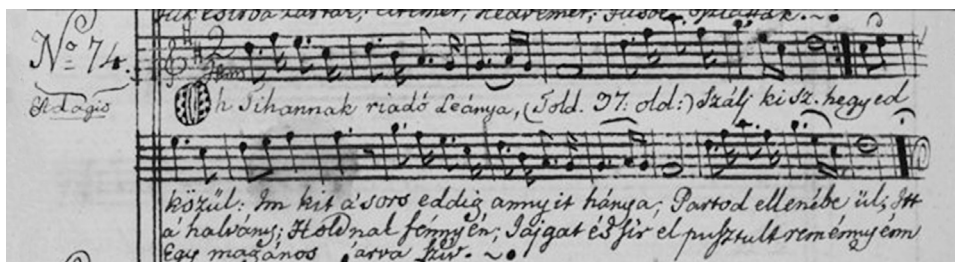
Ha tekintetbe vesszük, hogy Csokonai prozódiailag ekkor már messze túlhaladta Horváth Ádám énekírói módszereit, illetve a Horváth által propagált egyedi strófaformák helyett alapvetően a szabályos (nyugatos-európai vagy magyaros) versformák írására, kialakítására törekedett,²⁸ akkor az [*Óh Tihannak ríjjadó Leánya*] kezdetű ének – legalábbis formáját tekintve – a tanítvány meghajlásának gesztusa az egykori mester előtt.

Csokonai ugyanis ekkor ismét az általa ismert dallam hangjainak számához szabta a sorok szótagszámát, illetve hogy sajátjává is tegye, kicsit „simogatott” a dallamon. Márpedig mindkét eljárás Horváth Ádám kedvelt énekírói módszere, és nem Csokonaié. Csokonai poétai tudatosságára vall azonban, hogy bár Horváth módszerét alkalmazta, mégis a rá jellemző módon tette azt, hiszen a változtatás nála nem komponálást, hanem strukturális átalakítást jelent. (A motívumismétlésből álló ’B’ részből elhagyta az ismétlést, így az 88 szótag helyett csak 8 szótagúvá vált, illetve a témának megfelelően mintegy az Ekhó válaszaként az ’A’ rész utolsó ’b’ dallamrészét ismételte meg, amit a szövegben is jelez. Az eredetileg 10 7 10 7 8 8 10 7 zenei hangokból álló formából így lett Csokonainál 10 7 10 7 8 10 ||: 7 :|| -es strófa.) Mindezek mellett az is a Horváth Ádám felé tett gesztusként értelmezhető, hogy Csokonai átvette Horváthtól (az egyébként Verseghynél is meglévő) A_x formát, és így az általa kialakított AABA_x rész már a Dunántúlon ismert motívumot is magába foglalja. (5. kép)²⁹

A történethez hozzátartozik, hogy az egymás felé történő tiszteletadás Horváth 1813-as lejegyzése szerint nyilvánvalóan kölcsönös volt. Horváth ugyanis a keleti országrészben ismert ’b’ részt vette át és építette be saját korábbi darabjá-

²⁸ Bár kezdetben a közköltészet hagyományrendszerébe gyökerezve – amivel tökéletesen harmonizált Horváth Ádám prozódiai útmutatása – Csokonai is a zenei hangok számának megfelelő unikális strófaszerkezeteket írt (ld. A’ *feléledt Pásztor* [I.] = CSOKONAI 2009, i. m., 3. jegyzet; *Dafnis Hajnalkor* = Uo., 27. sz.) később már a zenei súlyokat a hanghajtásokkal együtt figyelembe véve elsősorban szabályos nyugat-európai versformák kialakításához használta a modern metrikus dallamokat (ld. a Kossovits József verbunkosára írt A’ *Reményhez* c. éneket: Uo., 11. sz.).

²⁹ A kottamellékletben Csokonai [*Óh Tihannak ríjjadó Leánya*] kezdetű éneke olvasható Tóth István *Áriák és Dallok* (1832–1843) című melodiáriumból. (MTAK RUI 8r. 63, II/74. sz.)



5. kép. Csokonai [Óh Tihannak riadó Leánya] kezdetű éneke Tóth István lejegyzésében (Áriák és Dallok [1832–1843]. MTAK RUI 8r. 63, II/74. sz.)

ba: az Ötödfélszáz Énekekben szereplő lejegyzés ezért tartalmazhatja a II. Holmi-kéziratban még meg nem lévő, Csokonaitól, illetve a pataki melodiáriumokból ismert motívumot is.³⁰

A' Tihanyi Ekhóhoz egyedi formája a fentebb bemutatott források alapján láthatóan nem utolsósorban a Horváth Ádámmal való találkozásnak köszönhető. Csokonai egykori mestere énekírói szokásai előtt „hódolva”, mintegy előtte tisztelegve játszott el a közösen ismert dallammal, és alakította ki az ének egyedi formáját. (Az alkotás ebben az esetben az éneklésnek megfelelően közösségi cselekedetként is értelmezendő.)

KITEKINTÉS

A dallam a későbbiekben alapvetően kétféle módon élt tovább. Katolikus körben az Oltári Szentségről szóló [*Bűnös lélek ide siess aki meg vagy terhelve*] szöveggel terjedt, és először 1855-ben a *Katholikus Egyházi Énektárban* jelent meg. (6. kép)³¹ A darab azért érdekes, mert a forma ugyan az eredeti, katolikus körben is ismert 87878887-es strófaszervezet maradt, de a dallam 'b' része a sárospataki kollégiumhoz, ilyen módon általunk elsősorban a református közegekből ismert változat. A dallammotívumot azonban ebben az esetben valószínűleg nem a protestánsoktól való átvétellel, hanem a területi elterjedéssel magyarázhatjuk, hiszen az énekeskönyv Egerben jelent meg, azaz szintén a észak-keleti országrész

³⁰ A Horváth által 1813-ban lejegyzett dallam tehát a következő részekből tevődik össze: A (sárospataki motívum) Av (dunántúli motívum) B (saját kompozíció) Av (dunántúli motívum)

³¹ A kottamellékletben az 1855-ös kiadású *Katholikus Egyházi Énektárban* megjelent [*Bűnös lélek ide siess aki meg vagy terhelve*] kezdetű Oltári Szentségről szóló ének olvasható. (*Katholikus Egyházi Énektár*. A bevett közajtatossági énekekből ujjakkal bővítve, kath. egyházi éneklők s e pályára készülők számára szerkeszté és kiadá TÁRKÁNYI B. József, orgona-kísérettel, köz- és utójátékokkal ének-hangjegyekre tették: ZSASSKOVSKY Ferenc és ZSASSKOVSKY Endre. Eger, Érseki Lyceumi Gyorssajtó, 1855, 38–39, 29. sz.)

1. Bűnös lélek! i-de si-ess, a ki meg vagy terhel - ve,
 {Lelki könnyebbséget ve-hetsz,} bű-ne-i - det itt tedd le;

1. Föl-dig bo - rúlj, ne-ki hó - dolj, Bű-ne-id un-doksá-
 {Kérj ke - gyel-met, hogy megtisz - túlj.}

gá - ból lel - ki ké - pen meg - ú - júl. Cad.

2. Oltári drága szentségben
 Itt van a te orvosod,
 Kenyérszin alatt elrejtve
 Égi kegyes gyámolod,
 Ki meggyógyít bűneidből,
 Csak térj hozzá tiszta szívből,
 Vétkeidet megbocsátja
 Irgalma búségéből.
3. Hatalmas Ur mennyen s földön
 Erejét mindenken,
 De nagy irgalmát mutatja
 A bűnös embereken,

Ki hozzá tér az sok jót nyér,
 Mikkel semmi kincs fel nem ér,
 Boldog a ki szívéből kér
 Kegyelmet, s nyerve megtér.

4. Azért tehát keseredett
 Hivek ide jöjtek,
 Ezen drága nagy szentségben
 Áldja Istent lelketek,
 Buzgó szívvel itt kérjétek
 Vigasztalást lelketeknek,
 S elveszi bűnötök terhét
 S így üdvösséget nyertek.

6. kép. A [Bűnös lélek ide siess aki meg vagy terhelve] kezdetű 1855-ben megjelent
 Oltári Szentségről szóló ének
 (Katholikus Egyházi Énektár, Érseki Lyceumi Gyorssajtó, Eger, 1855, 38., 29. sz.)

dallamismeretét tükrözi.³² A katolikusok tehát megmaradtak az 1780–90-es években megismert dallam által hordozott strófaformánál, de a kontrafaktúra korabeli szokásával élve vallásos szöveget írtak az eredetileg feltehetően világi szöveggel terjedő melódiára.

Református közegben kicsit másképp alakult a darab sorsa. Itt ugyanis az 1810-es évektől egyrészt szinte már kizárólag csak Csokonai énekével, illetve az általa használt dallamváltozattal találkozunk, másrészt ha akad is még egy-két lejegyzése az [*El hagyom már a' Músákat*] kezdetű szövegnek, feltehetően már az is *A' Tihanyi Ekbóhoz* dallamával terjedt, miként azt Tóth István 1832–1843-ból származó énekeskönyve mutatja.³³ A protestáns énekhagyományban tehát láthatóan (ebben az esetben is) mindent vitt Csokonai éneke: a korábbi szöveget és a dallamot egyaránt felülírta a debreceni poéta népszerűsége.

³² Az ének a későbbi énekeskönyvekben (általában csak szöveggel) is rendre megjelent, és az egyik legnépszerűbb Oltári Szentségről szóló darab maradt. Ld. *Lelki Mindennapi-Kenyér, melyet imádságok, lelki olvasmányok és szent énekek alakjában a katolikus hivek lelki táplálására nyújt* NAGY Antal, Győr-Egyházmegyei áldozópap, szőnyi plébános. Komárom, Ziegler Károly Könyvnyomdája, 1889, 420; *Kath. egyházi énekek, imák és temetési szertartások*, kiad. STAMPAY János, Budapest, Pátria, 1923, 26, 38. sz.

³³ Tóth István az [*Óh Tihannak ríjjadó Leánya*] és az [*El hagyom már a' Músákat*] szöveggel is lejegyezte a dallamot, de mindkettőt a Csokonai által használt formában. A kevesebb szótag-számú sorokból álló [*El hagyom már a' Músákat*]-nál a strófaformának megfelelően természetesen több hanghajlítást is alkalmazott. TÓTH István, *Áriák és Dallok* (1832–1843) MTAK RUI 8r. 63, I/65. sz. [*Óh Tihannak ríjjadó Leánya*]; II/74. sz. [*El hagyom már a' Músákat*]

Egy ismeretlen Kazinczy-emlék

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár zenei gyűjteményében található egy kotta, melynek címe *Kazinczy emléke*, szerzője Petényi Ottó, megrendelője herceg Rohan Arthurné gróf Waldstein Gabrielle. 1860-ban Prágában nyomtatták, és Veit Robert bizományában árusították.¹ A kotta fölkelte az érdeklődésemet. Miért jelenhetett meg egy Kazinczy emlékeztetőre íródott zenedarab 1860-ban Prágában, ki volt a szerző és a megrendelő? S mivel magyarországi gyűjteményekben nem találtam meg a zongoradarabot, és Petényi kapcsán sem említik, annál inkább érdemesnek tartottam a kutatásra.

A ZENESZERZŐ

A zenemű alkotója, Petényi Ottó nem volt hivatásos zeneszerző. Munkájával a kereskedelemhez, a mérnöki tevékenységhez, az iparhoz és a pénzügyi területhez kötődött. Néhány adatból arra is következtethetünk, hogy fontosnak tartotta a magyar kultúra ápolását és támogatását.

A szlovák származású Petényi 1837. december 12-én született a Zólyom vármegyei Véglesen. A középiskola elvégzése után a budapesti, a bécsi és a prágai politechnikumban tanult mérnöki tudományokat, ami ekkor elsősorban a földmérői képesítés megszerzését jelentette. 1859–60-ban mérnöki földméréssel foglalkozott. Egyes források szerint 1861-ben Zólyom vármegye aljegyzője volt, de a Birodalom államjogi rendezésére irányuló császári-királyi rendelet, az úgynevezett „októberi diploma” elleni tiltakozásként lemondott hivataláról.² Más források szerint viszont már 1860-ban Pestre költözött,³ aminek ellentmond, hogy egy zenedarab előfizetői díját 1861-ben az ő besztercebányai címére kellett kül-

¹ *Kazinczy emléke*. [Erinnerung an Kazinczy. Tonstück.] Szerző és Herczeg Rohan Arthurné született Gróf Waldstein Gabrielle Ő nagyméltóságának mély tisztelettel ajánlja Petényi Ottó (Klavier.), Prága, Veit Robert, ÖNB, Musiksammlung, Signatur: MS11966-4°.

² SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891–1914. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, Petényi Ottó-szócikk (Letöltés ideje: 2019. július 19.)

³ LUBOŠ KAČÍREK, *Národný život Slovákov v Pešbudíne v rokoch 1850–1875*, Budapest, Croatia, Kor/ridor Könyvek–Kor/ridor Knihy, 2016, 160.

deni.⁴ Ebben az időben sok szlovák származású ember dolgozott Pest-Budán, sokszor egészen magas pozícióban. Annyi biztosan állítható, hogy 1862-ben már Pesten találjuk. A *Vasárnapi Ujság* 1862. május 11-i száma arról tudósított, hogy *Közlemények a kereskedelem és ipar köréből* címmel új magyar folyóiratot indított Robonyi Gézával közösen.⁵ A lap célja, hogy több szakértő és gyakorlati kereskedő közreműködésével a jó és sikeres kereskedéshez szükséges pénzügyi, gazdasági ismereteket terjessze, és felhívja a figyelmet a kereskedelem nemzetek gazdasági életében játszott kiemelkedő szerepére. A *Szépirodalmi Figyelő*ben Arany János is örömmel számolt be a lap megindításáról:

Ismét egy derék szaklap megjelenését jelenthetjük. Ez: *Közlemények a kereskedelem és ipar köréből*. Több szakértő és gyakorlati kereskedő közreműködése mellett írják és kiadják Robonyi Géza és Petényi Ottó. I-ső füzet. Így már lesz belőlünk valami.⁶

A lap kezdeti sikerére utalhat, hogy a *Vasárnapi Ujság* július 20-i száma már arról értesítette az olvasókat, hogy a szerkesztők havonként háromszor tervezik megjelentetni.⁷ Az október 26-i számban viszont új lapalapításról olvashatunk, mely szerint megjelent a *Haladás* című kereskedelmi lap mutatványszáma.⁸ A címváltoztatás talán a szerkesztők abbéli reményét is kifejezhette, hogy a nemzeti szuverenitás alapjára, az erős nemzeti gazdaság szükségességére való utalással olvasókat szerezhetnek a teljes nemzeti függetlenség utáni vágy megerősödése idején.

Petényinek komoly szerepe volt a Magyar Mérnök Egyesület 1866-os megalakításában. A kezdeményezők „közmívelődésünk és anyagi jólétünk” fejlődését elősegítő egyesületek áldásos hatásából indultak ki:

[C]supán ezen az úton lehetséges hazánk szakértelmiségét kölcsönös érintkezés által megismertetni, társadalmi befolyását emelni, szakbéli hitelét terjeszteni, továbbá: minden egyes tagnak ezáltal nyílik alkalmunk munkásságának ügyfeleket szerezni; s a tudomány körében felmerült újabb mozzanatokat gyorsabb értesülés folytán hasznára fordítani.⁹

⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1861. április 26., 201.

⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1862. május 11., 225. (Robonyi Géza könyvkereskedő, nyomdász, elemi és polgári iskolai igazgató.)

⁶ ARANY János *Összes Művei*, XII, kiad. KERESZTURY Dezső, Budapest, Akadémiai, 1963, 68.

⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1862. július 20., 346.

⁸ Az ország tükre, 1862. november 1., 356.

⁹ HAJÓS György, *Alakuló közgyűlés a XIX. században*, A Gépipari Tudományos Egyesület portálja, www.gteportal.eu/download.php?sub=tdid&tdid=12 (Letöltés ideje: 2019. július 19.)

Petényi az alakulás éveiben az ideiglenes választmány titkári tisztét töltötte be.¹⁰ Az egyesület alakítása alkalmat adott a magyar mérnökök működésének történetét számba venni. Molnár Pál az 1848 utáni időszak olyan jelentős mérnökei között említette a nevét, mint Hollán Ernő hadmérnök, Fest Vilmos vízépítő mérnök, Reitter Ferenc, a Tisza, a Duna és a Maros folyók térképészeti és vízműtani munkáinak készítője, Képassy József, a Tisza-szabályozás egyik első, meghatározó egyénisége, Poroszkay Ignác vízépítő mérnök és Péch József, a magyar vízjelző szolgálat megalapítója.¹¹ Mindvégig aktívan részt vett az egyesület munkájában, és a magyar gazdasági érdekek képviselését tekintette feladatának. Így a Magyar Mérnök és Építész Egylet 1876 májusi egyetemes szakülésén a közép-ázsiai vasútvonalról szóló előadást is ebből a szempontból bírálta:

A felolvasás bevégeztével szót emelt Petényi Ottó, s kíváncsún jelezte, hogy ezen tervezetek magyar szempontból bíráltassanak meg. Saját érdekeink azt követelik, hogy a közép-ázsiai vasút Konstantinápolyon át, és ne az orosz birodalmon keresztül vezettessék. Petényi Ottó e megjegyzése közhelyesléssel találkozván, előadó felkérte, hogy ezen vonalakat ezen szempontból tanulmányozni és tanulmányának eredményét az egyletrel közölni szíveskedjék.¹²

Mindeközben a gazdasági és a pénzügyi szektorban is tevékenykedett. Az 1860-as évek elején a műhengermalom technikai vezetője, majd vasúti mérnök volt. 1879-ben az Anglo Austrian Bank képviselőjeként ő értesítette Szeged polgármesterét, hogy kedvező feltételek mellett 14 milliónyi kölcsönt nyújtanak a város árvíz utáni újjáépítéséhez.¹³ Részt vett a *Haza* elnevezésű magyar biztosítási bank, valamint a budai és a zólyomi népbank megalapításában. Tanulmányt írt a nemzeti bank szerepéről és a hitelezésről mint a nemzet gazdasági önállóságának alapjáról.¹⁴ Ott munkálkodott a Pannon Téglagyár létrehozásában, az igazgatótanács tagja, az Országos Gőzhajózási Társulat tanácsosa volt.¹⁵ 1880-tól a Magyar Vasutak Kölcsönös Biztosító Szövetkezetének irodafőnöki pozíciójában találjuk.

Társadalmi aktivitására s korai szakmai elismertségére utal, hogy gróf Széchenyi Ödön, aki az önkéntes tűzoltó egylet megalapítását tervezte, Petényit is meghívta 1862 decemberében a lakásán tartott megbeszélésre.

¹⁰ A Magyar Mérnök-Egyesület közlönye, 1868, 2. kötet, 77.

¹¹ *Uo.*, 1867, 1. kötet, 253.

¹² A Magyar Mérnök és Építész Egylet közlönye 1876, 10. kötet, 5. füzet, 332.

¹³ Nemere: Politikai, társadalmi, szépirodalmi és közgazdászati lap, 1879. szeptember 4., 262.

¹⁴ PETÉNYI Ottó, *A szabadalmazott magyar nemzeti bank ügyének népszerű tárgyalása*, Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1875.

¹⁵ *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1871 und 1872*, Pest, 1872, 120, 122, 220.; *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873*, Pest, 1874, 135.

A tanácskozmányt az egyesületet kezdeményező gróf nyitotta meg, az egyesület fontosságát fejtegetvén. [...] Együttal 12 tagból álló albizottságot választottak, mely a szabályokat átvizsgálván, megerősítés végett a helytartó tanács elé fogja terjeszteni.¹⁶

Az ideiglenes választmány többek között a következő személyekből állt: Rottenbiller Lipót Pest polgármestere, Hollán Ernő mérnök, gróf Vass Samu, gróf Károlyi Gyula, Léway Henrik az Első Magyar Általános Biztosító Társaság Igazgatója, Ivánka Imre későbbi országgyűlési képviselő, Thaisz Elek főkapitány, Paulikovics László budai polgármester, Kempelen Győző író, Strohoffer István ácsmester, Berghoffer János kéményseprő mester és Petényi Ottó.

Petényi a szlovák származású értelmiség azon részéhez tartozott, akik teljes mértékben asszimilálódtak. Sok magas beosztású hivatalnok szlovák dolgozott ekkor Pesten és Budán, akik a karrierjük érdekében végrehajtották mindazt, amit a magyar politikai vezetés a közigazgatási rendszeren keresztül elérni kívánt, ugyanakkor támogatták népük nemzeti törekvéseit, elsősorban a szlovák nyelv használatának kiterjesztését.¹⁷ Petényinél azonban ennek semmi nyomát nem találni, ő a magyar nemzeti érdekekben és a magyar kultúrában gondolkodott. Az asszimiláció strukturális és karriert befolyásoló okai mellett talán személyes ok is motiválta. Egyik őse részt vett Buda török uralom alóli felszabadításában. Ennek emlékére 1886. szeptember 1-jén a király jelenlétében került sor a Vigadóban Budapest főváros és a történelmi társulat díszülésére. A díszvendégek között a baloldali emelvényen kapott helyet Petényi is.¹⁸ Kultúraápoló és -támogató tevékenysége között említhetjük meg, hogy könyv- és kéziratadományokkal rendszeresen támogatta a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát.¹⁹ Adatokat találhatunk arra is, hogy részt vett bálók szervezésében, aminek szerves részét képezte műkedvelő előadások tartása.²⁰ Tagja volt a Királyi Magyar Természettudományi Társulatnak.²¹ Gyűjtötte a magyar művészeti, tudományos és közélet jeles személyiségeinek arcképeit.²² Érdeklődött a magyar nyelv iránt is, hozzájárulást találni tőle a Magyar Nyelvőr 1886. évi XV. kötetében – a 'sod/sut' szó

¹⁶ Vasárnapi Ujság, 1862. december 21., 1610.

¹⁷ Vö. ÁBRAHÁM Barna, *Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*, Pozsony, Kalligram, 2016, 74–75; FRIED István, *Szlovákok Pest-Budán a 19. században*, Regio – Kisebbségtudományi Szemle, 1990/3. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00003/pdf/04.pdf> (Letöltés ideje: 2019. július 20.)

¹⁸ Vasárnapi Ujság, 1886. szeptember 5., 582–583.

¹⁹ *Évnegyedes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állapotáról*, Magyar Könyvszemle Új folyam 3. kötet, 1895. 2. füzet 166; *Évnegyedes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állapotáról*, Magyar Könyvszemle, Új folyam 8. kötet, 1900, 2. füzet, 205.

²⁰ Vasárnapi Ujság, 1865. május 21., 252.

²¹ Természettudományi Közöny, 1896/november, 604.

²² Borsszem Jankó, 1895. október 27., 803.

magyarázatával foglalkozott²³ –, a Pesti Hírlap 1891. januári számában pedig az idegen szavak magyarosítása kapcsán a 'kifli' és a 'patkó' jelentésbeli különbségéről írt.²⁴

Petényi erős nemzeti identitástudatról tanúskodva osztozott Árpád vezér Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 1746-os nyomtatott megjelenésétől kezdve egyre inkább erősödő kultuszában. Az 1840-es évekre fokozódó igény mutatkozott Árpád sírjának megkeresésére. A kutatás a kiegyezés után újra megélénkült. A millenniumi évfordulóhoz, majd Árpád halálának ezer éves évfordulójához közeledve egyre több munka látott napvilágot. Petényi Ottó is vállalkozott Árpád sírjának megtalálására. Kutatása eredményeit 1885-ben foglalta össze az *Árpád sírhelyének fölfedezése* című munkájában, amely azonban nyomtatásban nem jelent meg.²⁵ A munka három részből áll. Az elsőben az addigi kutatások tévedéseit foglalja össze, a másodikban olvasható saját elgondolása Árpád valódi sírhelyéről, amit a sír megörökítésére tett javaslata követ.

A MEGRENDELŐ

Gróf Waldstein Gabrielle (1827–1890) a csehországi Štáhlavyban született 1827-ben gróf Waldstein Kristian és Thun-Hohenstein Marie gyermekeként. A Waldstein család jelentős szerepet játszott Csehország, Németország és részben az Osztrák–Magyar Monarchia történetében és kulturális életében. Politikai szerepükre és hatalmukra világít rá Rudolf Steindl:

A Waldsteinek nemcsak egy régi cseh nemesi család, hanem részei a spanyol grandoknak és magyar mágnási rétegnek, alsó-ausztriai urinak és Bayernbe települt nemeseknek, helyet birtokoltak a svábok gazdagabb grófjai között a korai birodalmi gyűlésben (Grafenbank) éppúgy, mint a Római Birodalom birodalmi gyűlésében és örökös joggal vettek részt az osztrák császárság parlamentje felsőházában. Az angol Lordok Házában is ott ült a Waldstone család, amelynek a neve és a címe a Waldsteinektől ered, hasonlóan az oroszországi Waldsteinekéhez, akik a cári birodalom bukása után Finnországban és Ausztriában telepedtek le.²⁶

²³ *Válaszok a Nyelvőr* XV. 275–276. lapján tett kérdésekre, Magyar Nyelvőr, 15(1886), 421.

²⁴ „1848–49-ben Besztercebányán mi magyar diákok a vajas kiflit vajas csücsöknek, a sós kiflit sós csücsöknek hívtuk. Mihelyt azonban a kifli mézes mákkal, dióval vagy gyümölcsízzel volt töltve, akkor már nem neveztük csücsöknek, hanem patkónak”. (Budapesti Hírlap, 1891. január 19., 19.)

²⁵ PETNEHÁZY PETÉNYI Ottó, *Árpád sírhelyének fölfedezése*, Budapest, 1895, VI., Andrassy-út 88., Folio. 81 lap. Egy képpel, Lithografált kézirat, Műemlékek Országos Bizottságának Rajz- és Levéltára, 1895, 52.

²⁶ Idézi Stanislav KASÍK, *Die Waldsteiner = Waldsteiner Bildergalerie im Egerer Museum, Katalog zur ständiger Ausstellung*, hrsg. Pavel BLATTNÝ et al., Eger, [s. n.], 1999, 10.

A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány adalék. A család története a 12. századig vezethető vissza, amikor tagjai jelentős funkciót töltöttek be a cseh fejedelmi és királyi udvarban. Albrecht von Waldsteinnek (1583–1634), Friedland, Mecklenburg és Sagan hercegének fontos szerepe volt a harmincéves háborúban. Johann von Waldstein (†1576) a világi méltóságok között a legmagasabb tisztséget töltötte be, országbíró volt. Fia, Ádám (1570–1638) írta alá 1606-ban a bécsi békeszerződést, amely a Bocskai-felkelést (1604–1606) zárta le. A család tagjai között püspököket, érseket, nagyköveteket és egyetemi rektorokat is találni. Emellett a család több tagja is aktív szerepet vállalt a kultúra területén. Franz Adam von Waldstein támogatója és munkatársa volt Kitaibel Pálnak. Ferdinand von Waldstein (1762–1823) Beethoven legfőbb mecénása volt, a zeneszerző 1804-ben neki ajánlotta 21. szonátáját, amely *Waldstein szonátaként* ismert. Valentin von Waldstein (1759–1823) felfedező és természettudós, Michael a trumai Nemzetközi Teológiai Intézet alapítója volt. Jan von Waldstein kamarai fogalmazóként, majd kormányzósági tanácsosként dolgozott, 1849-től megvált hivatalától, és gazdasági, vízszabályozási és vasútépítési kérdésekkel foglalkozott. 1830-ban ő kísérte el Széchenyi Istvánt az al-dunai hajóúton, melyen a dunai hajózás és a vízszabályozás lehetőségeit kívánták felmérni. 1868-ban, amikor az Akadémia Igazgató Tanácsának tagjává választották, odaajándékozta Thomas Ender osztrák festő felvidéki és észak-kelet magyarországi tájakat ábrázoló akvarellgyűjteményét.²⁷ A várpalotai, 1860-ban leégett Zichy-kastélyt ő újíttatta föl Ybl Miklós segítségével. Gróf Zichy Teréziával kötött házassága révén jutott az épülethez.²⁸

A Tirolból származó Thun és Hohenstein osztrák nemesi család története is a 12. század óta adatolható. A 17. századtól cseh és morva földön is birtokolnak földet. 1604-ben bárói rangra emelkedtek, 1629-ben II. Ferdinánd császár birodalmi grófi címet adományozott nekik. A család cseh ágát Johann Cyprian alapította. Prágában 1768-ban építettek egy reneszánsz stílusú palotát. A család tagjai erősen érdeklődtek a kultúra iránt, különösen a zeneszerzőket tüntették ki figyelmükkel. Johann Joseph Franz von Thun Mozart egyik legfőbb támogatója volt, a zeneszerző neki ajánlotta a *Linzi szimfóniát*. Maria Wilhelmine von Thun bécsi palotája a nemesség társadalmi, kulturális és zenei életének központja volt. Mozart mellett rendszeres vendég volt Haydn, Gluck és Sonnenfels. Közbenjárt a fiatal Beethoven érdekében, aki 1798-ban neki ajánlotta *Trio in B-Flat Major, Opus 11* című művét. Mozart a család prágai palotájában vendégeskedett 1787

²⁷ ROZSONDAI Béla, *A Waldstein-gyűjtemény és az adományozó Waldstein János = Örökségünk, élő múltunk: Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. FEKETE Gézáné, Budapest, 2001, 163–190.

²⁸ KASÍK, i. m., 10–18; Zdislava RÖHSNER, *Wallenstein und noch viel mehr: 850 Jahre Familie Waldstein*, Wien, Fassbaender, 2009.

januárjában. Maria Christine von Thun is támogatta a szerzőt, aki neki ajánlotta a *Geschöpfe des Prometheus* című szerzeményének zongorakivonatát.²⁹

Sajnos a megrendelőről alig tudunk valamit. Ismert a születési (1827. szeptember 10.) és halálozási (1890. január 14.) időpontja, tudjuk, hogy hat testvére volt, kilenc gyermeke született, kettő korán meghalt. 1850-ben feleségül ment Rohan Arthur herceghez. A Rohan régi breton fejedelmi család, amely Bretagne ősi királyaitól és hercegeitől ered. Rokonságban álltak Európa legtöbb uralkodócsaládjával.³⁰ A Rohan-Guémené-Rochefort ág, amelyhez Arthur is tartozik, 1808-ban nyert honosságot Ausztriában (Csehországban, Smichow).³¹

Prága városában, a vár és a folyó között fekszik a rendkívül impozáns Waldstein palota, a róla elnevezett utcában. A barokk stílusú palota 1626 és 1630 között épült, olasz építészek, festők és kézművesek közreműködésével. Az épület főcsarnoka, amelynek freskói az építtető háborús érdemeit örökítették meg, a prágai vár spanyol csarnoka után a második legnagyobb terem (288 méter hosszú és 10,5 méter magas) a városban. A csarnokba egy mitológiai és csillagászati motívumokkal díszített folyosó vezetett, az előteret a 19. század közepén tükörteremmé alakították át.³² A palota barokk stílusú kertje ünnepnapokon a közönség számára is látogatható volt, ahogyan erről többek között a *Tudományos Gyűjtemény* 1827-ben tudósított: „a’ kis oldalon a’ Gróf Waldstein kertje, mely hasonlóképp nem nagy, de szép árnyékos sétáló, grottái, ’s mesterséges szökőkutai sok embert idevonnak”.³³ Tőle nem messze áll a Hohenstein család palotája, mely a 19. század első felében a cseh nemesség társadalmi és kulturális életének központja volt. 1848 előtt a palota szalonjában találkoztak a prágai művészek közönségükkel és támogatóikkal.

²⁹ *Genealogisches Handbuch des Adels Band XIV, Band 131 der Gesamtreihe*, Limburg a. d. Lahn, C. A. Starke Verlag, 2003, 429–432; Thun, Familie = *Österreichisches Musiklexikon online*, https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_T/Thun_Familie.xml (Letöltés ideje: 2019. július 20.)

³⁰ *Waldstein Gabrielle Genealogie*, <http://gis.fsv.cvut.cz/zamky/genealogie/waldstein/php/person.php?o=60> (Letöltés ideje: 2019. július 20.)

³¹ Szerb Antal regényes esszéje a következőképp mutatja be őket: „A Rohan-család az előkelőség századaiban is Franciaország legelőkelőbb családai közé tartozott. Mint »külföldi fejedelmek« rangban mindjárt a királyi család után következtek, a lotharingiai hercegekkel együtt. Büszke jelmondatuk így hangzott: Roi ne puis, prince ne désire, Rohan suis – király nem lehetek, herceg lenni nem kívánok, Rohan vagyok.” SZERB Antal, *A királyné nyakláncá*, Budapest, Magvető, 1967, 36.

³² Sylva DOBALOVÁ, *The Iconography of St. Wenceslas in Early Baroque Prague, The Case of the Wallenstein Palace and Baccio del Bianco*, *Acta Historiae Artis Slovenica*, 2011/1–2, 71–85.

³³ *Barátságos tudósítások külföldről. Prága, május 30-án, 1825*, *Tudományos Gyűjtemény*, 1827/ VII, 85; *Prága, Közhasznú Esmeretek Tára*, IX. kötet, Pest, 1833, 508; TOMPA Mihály, *Graefenbergi levelek XVII.*, *Életképek*, 1848. október 1., 436.

Kazinczy Ferenc születésének 100. évfordulójára a Magyar Tudományos Akadémia több alkotói pályázatot is meghirdetett. Zenei berkekben is sorra születtek a költő, író és nyelvújító emlékét megörökítő zeneművek.

Az akkori közízlés a verbunkost azonosította a magyar zenével. A verbunkos 18. századi eredete ismeretlen, katonai toborzások kísérője volt Mária Terézia idejében, főként cigány közvetítéssel terjedt, később a művelt zenészek repertoárjába is beépült. A cigánybandák bejárták a világot a verbunkossal, így jutott el Európa több ismert zeneszerzőjének műveibe.

Petényi műfajválasztását minden bizonnyal a verbunkos dallamok feldolgozásainak sikere befolyásolta. A feldolgozásokba ismert, népszerű dallamokat építettek be, melyek így – írja Bónis Ferenc – történelmi idézetekké váltak, mondhatni megdicsőült dallamokká: „Elég felvillantani egy-egy motívumukat, hogy a zeneszerző és közönsége között megszülessen a megértés a honfoglalás vagy a honvesztés, a szabadságharc, a diadal vagy a gyász jegyében.”³⁵ Bónis írása tehát rávilágít arra, hogy így olyan művek születtek, melyek pillanatok alatt egygé olvasztották a nemzeti érzelmű hallgatóságot. „Az ilyen alapidallamok közé tartozik a Rákóczi-melódiákon kívül Egressy Szózata és Erkel Himnusza: két emelkedett hangú, lassú verbunkos darab.”³⁶ A verbunkos táncdarabok az 1780-as évektől kezdve jelentek meg kottákon kismesterek feldolgozásában. Petényi szépen beleilleszkedik sorukba. Darabja a stílus minden fő jellemzőjét magán viseli: a moll hangnemet – melyet a mű első részének második felében azonos alapú rövid dūr betét vált fel –, a záratokban használt alsó és felső váltóhangot, vagyis a bokázót, a bővített szekundos, cigányos, vagy más néven magyaros hangsort, valamint a triolás díszítéseket. A méltóságteljes lassú első részben olyan jellegzetes fordulatokat találunk, melyek valószínűleg közismert dallamok voltak. A verbunkos eredetileg hármás (gyors, lassú, friss) tagozódásának friss szakaszából alakult ki a csárdás, melyet Petényi a mű második felében alkalmaz. Az elején a 'Lassan' zenei utasítást, itt a 'Csárdás' megjelölést olvashatjuk. A frappáns, kellemes hangzású mű a zongora mint hangszer, és a „magyaros” motívumok beható ismeretét láttatják.

³⁴ A zongoraátírat elemzését DEMÉNYI Sarolta, a Hajdú-Bihari Zenei Egyesület elnöke, karnagy készítette, amit ezúttal is köszönök neki.

³⁵ BÓNIS Ferenc, *Verbunkos-problémák Mozarttól Kodályig*, Hitel, 2015/7, 72.

³⁶ *Uo.*

AZ ESEMÉNY

1859. október 27-én Prágában is megemlékeztek Kazinczy Ferenc születésének évfordulójáról.³⁷ Ebből az alkalomból születhetett Waldstein Gabrielle megrendelésére Petényi Ottó zongoradarabja.³⁸ Hogy az ünnepségre melyik palotában került sor, sajnos nem lehet tudni. A fenti leírás alapján talán inkább a Thun-Hohenstein palota lehetett a helyszín, mert szalonja a művészeti élet egyik prágai központja volt. Az ünnepségről sem rendelkezőnk információkkal. Ugyan a Vasárnapi Ujság 1859 ősztől rendszeresen közölte tudósításait a Kazinczy-ünnepségekről, a prágairól valamiért nem. Hogy a megemlékezésre valóban sor kerülhetett, arról egyedül a zongoradarab fennmaradt kottája tanúskodik. Miért tartotta fontosnak Waldstein Gabrielle, hogy Prágában is megszervezze a Kazinczy-ünnepélyt? S miért épp Petényi Ottót bízta meg?

Ami az utóbbi kérdést illeti, az egészen rejtélyes, Petényi ugyanis csak 1858 és 1862 között szerzett zenét, sem előtte, sem utána. Az első az *Emlénykör* című darab, amelynek kottája 1858-ban Pesten jelent meg a *Délibáb* 27. száma mellékleteként. 1859-ben láttak napvilágot az *Isteni csárdás* és a *Hattyú-hangok* című zongoradarabjai, melyek Sárközy Ferenc cigányprímás előadásában szólaltak meg.³⁹ A csárdás esetében azonban kiderítette a kutatás, hogy Petényi csak a nevet adta hozzá, valódi szerzője Borzó Miska, aki a nevét 1848–49-es szabadságharcos művei miatt (pl. *Losonc végromlása*) a cenzúra nyomására nem tüntethette fel az 1850-es években.⁴⁰ Mindez azonban nem kérdőjelezi meg, hogy Petényi zenét szerzett és zongoraátiratokat készített. 1860-ban Prágában, Veit Robert bizományában jelentek meg a *Kazinczy emléke* és a *Cimboracsárdás* című zeneművei, „ajánlva a szerző barátainak” megjegyzéssel, mely szerint tehát Petényinek voltak Prágában jó ismerősei, s talán épp általuk kerülhetett kapcsolatba a Waldstein családdal. 1861-ben a Zólyom megyei honvédségélyező-egylet javára nála lehetett előfizetni a *Besztercebányai-emlék* című magyar zongoradarabra. Ugyanebben az évben saját darabbal is jelentkezett, amely a magyar függetlenség iránti elkötelezettségére, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc kultuszára utal: *1848. Új csárdás*. A zongoradarab 1861 farsangjára íródott, és a *Nefelejts* 46.

³⁷ KEMPELEN Győző, *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben*, Szeged, Ny. Burger Zs., 1860, 158.

³⁸ Az ünnepségek elengedhetetlen elemei voltak a zeneszámok. KOVÁTS Dániel, *Zempléni Kazinczy-ünnep 1859-ben = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37., szerk. VERES László, VIGA Gyula, Miskolc, 1999, 657.

³⁹ SZINNYEI, i. m.

⁴⁰ SZÖNYINÉ SZERZŐ Katalin, *APPENDIX, Johannes Brahms hungarica kottatára a Gesellschaft der Musikfreunde bécsi archívumában*, <https://www.parlando.hu/2017/2017-6/Brahms.htm> (Letöltés ideje: 2019. július 20.)

száma mellékleteként jelent meg.⁴¹ 1862-ben a Vasárnapi Ujság arról adott hírt, hogy Windt Mór *Nemzetiségek Lantja* című zenefüzetére „nyit” aláírásokat: „A füzet, Veszter Imre és Petényi Ottó közreműködése mellett, magyar, szerb, oláh és tót nemzetiségi zenékből négy önálló művet hozand.”⁴² Ebből finoman Petényi realitás-érzékére következtethetünk, vagyis arra, hogy bár a magyarság érdekeinek adott hangot írásaiban, ezek érvényesítésére törekedett, ám szlovák származásúként tisztában volt a Monarchia nemzeti-kulturális sokszínűségéből adódó következményekkel és kötelezettségekkel is. A korabeli leírásokból kitűnik, hogy leginkább dallamok összekomponálására és zongorára alkalmazására vállalkozott. De miért írt az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a saját korában magyarosnak tartott, verbunkos dallamok felhasználásával zongoradarabokat? Talán az ötvenes évek végi politikai hangulat ragadta magával, amikor egy szűk irodalmi ünnepből, a Kazinczy-megemlékezésekből politikai esemény lehetett, s amikor a hivatalos intézményeken túl magánszemélyek és egyletek is kezdeményeztek megemlékezéseket. Nem volt az országnak olyan szeglete, ahol ne került volna sor valamilyen Kazinczy-ünnepélyre.⁴³ E ceremóniakon a nemzeti kultúráért harcot vívó, a politikai szerepvállalástól sem megriadó író alakja rajzolódott ki. A Kazinczy-ünnep programtervezete olvasható volt a Vasárnapi Ujság 1858. november 28-i számában, tehát széles körben ismert lehetett: pályaképét bemutató magasztaló beszéd, a költő, a prózaíró és nyelvész méltatása, márvány mellszobor, emlékkönyv, dicsőítő költemény szavalása, emlékpénz kiadása.⁴⁴ 1859 nyarától aztán folyamatosan jelentek meg írások Kazinczyról, Plachy Ferenc *Apotheózis Kazinczy évszázados emlékére* című művének litografált másolatát pedig ez év júliusától kezdte a *Hölgyfutár* szétküldeni az előfizetők számára. A körjáznak olyan sikere volt, hogy többen e kép reményében fizettek elő a lapra.⁴⁵

Még nehezebben adható válasz arra a kérdésre, mi motiválta gróf Waldstein Gabriellát, hogy ünnepséget szervezzen és zongoradarabot írasson. Az az idő, amikor Kazinczy Brnóban raboskodott, és amikor Munkácsra szállítása közben

⁴¹ SZINNYEI, i. m.

⁴² Vasárnapi Ujság, 1862. június 8., 274.

⁴³ A Pesti Napló szerint 1859 novembere és decembere között 70 ünnepélyt tartottak. Vö. HEGEDŰS Zoltán, *Kazinczy-ünnepély Sátoraljaújhelyen 1859-ben és a Kazinczy-alap története 1870-ig*, ItK, 1930/1, 45.

⁴⁴ Vasárnapi Ujság, 1858. november 28., 572.

⁴⁵ RÉVÉSZ Emese, A „játékba hozott kép”: Kazinczy képi reprezentációja az 1859-es emlékévben, *Tanulmányok Budapest múltjából*, 35(2011), 57; Vö. FÁBRI Anna, „Sohasem volt ily compact egyetértés.”: A Kazinczy-ünnep – 1859 = *Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997; MARGÓCSY István, *Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatához = Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000; KESERŰ Katalin, *A kultusz köztes helye Kazinczy magyarországi kultuszának tükrében = Tények és legendák – tárgyak és ereklyék*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994.

Prágában több ismeretséget kötött, minden bizonnyal a múlt homályába veszett, noha nem lehet teljesen kizárni, hogy voltak, akik számon tartották. E művelt családban talán tudhatták azt is, hogy a morvaországi Tomas Klimes Kazinczy meghívására festőként működött egy ideig Ráday Gedeonnál, akinek arcképét 1788-ban festette meg. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy cseh nyelvterületen Kazinczy íróként és költőként nem lehetett nagyon ismert. Az 1851-ben induló, elsősorban fordításokat közlő Lumír című irodalmi lapban ugyan jelentek meg magyar szépírók munkái, de Kazinczytól nem, ahogy az Alexander Müller által 1858-ban összeállított, magyar költőket bemutató antológiában sem. Petőfi, Vachot, Kisfaludy Károly és Eötvös József néhány versét közölte.⁴⁶ Talán sokat segíthet a válasz megadásában az, hogy a magyarországi nemesi családokkal rokon, illetve baráti kapcsolatot ápoló csehországi nemesek között ott találjuk a Waldstein és a Thun családot is.⁴⁷ Az egyik legszorosabb kapcsolat Széchenyi Ferenchez kötötte őket, akinek a gyűjteménye iránt nagy érdeklődést mutattak. A fiatal Széchenyi István pedig, amikor katonai szolgálatát Vysoké Mýtóban töltötte, gyakran kereste föl litomyšli házában gróf Hynko von Waldstein kapitányt. Széchenyit a legbensőségesebb kapcsolat Prágához, s az ott élő barátokhoz és rokonokhoz kötötte. 1845 augusztusában a Prága–Bécs vasútvonal átadását követő napok egyikén a cseh körtáncot táncolta. Halálakor, 1860. április 8-án a Posel z Prahy (Prágai Küldönc) című folyóiratban *A legnagyobb magyar – gróf Széchenyi István* címmel hosszú cikk jelent meg, amely bemutatta a magyar gazdaság felemelésére tett erőfeszítéseit, az Akadémia megalapítását, és ismertette legfontosabb műveit. A cikk végén Vörösmarty *Szózatát* közölte Jan Neruda fordításában.⁴⁸ Talán a rokoni-baráti szálak is befolyásolták a grófnőt, aki osztozni akart a magyarok ünnepében. Pontosabban sajátjának is tekinthette, mert a Waldstein családot gróf Waldstein Ádám személyében az 1635. évi XCIII. törvénycikk honfíúsította.⁴⁹ Ünnepélyes honfíúsítással az az idegen szerezhetett magyar honpolgárságot, aki a nemzet és a király szolgálatában kiemelkedő érdemeket szerzett.⁵⁰ A gróf a császár és király titkos tanácsosa és Csehország helytartója volt.

⁴⁶ Richard PRAŽAK, *Cseh-magyar párhuzamok: Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról*, ford. DEÁK Eszter, SZTANEK Mária, Budapest, Gondolat, 1991, 83, 103, 117.

⁴⁷ *Uo.*, 73–76.

⁴⁸ Richard PRAŽAK, *Széchenyi István kapcsolata Cseh- és Morvaországgal*, ford. DEÁK Eszter, Történelmi Szemle, 1994/1–2, 129–133.

⁴⁹ *Corpus Juris Hungarici*, 1635. évi XCIII. törvénycikk: Waldstein Ádám és Kisl Jakab János urakat magyarokká fogadják és a magyarrá fogadott Rottal András a szokásos esküt leteszi = <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=63500093.TV&targetdate=&printTitle=1635.+%C3%A9vi+XCIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2019. július 20.)

⁵⁰ VARGA Norbert, *A magyar állampolgársági jog a 19. században*, PhD-disszertáció, Miskolc, 2009, 11–16.

A rokoni és baráti kapcsolati háló mellett érdemes a magyar művelődés és irodalom 40-es és 50-es évekbeli cseh fogadtatására is röviden kitekinteni. A magyar kultúra és irodalom iránti cseh érdeklődés összefüggött azzal, hogy a reformkorban létrejött nemzeti intézményekre példaként tekintettek.⁵¹ A magyarországi viszonyok kedvező cseh visszhangja részben annak volt köszönhető, hogy a csehországi értelmiség jelentős része magyar protestáns iskolákban (Debrecen, Sárospatak, Pápa) szerezte meg a műveltségét. Más részben a 19. század jelentős cseh történészének, František Palackýnak, aki a magyar tudományos élet képviselőivel ápolt mély kapcsolatokat.⁵² Viszonylag korán, a 40-es évek közepén kezdődött meg Petőfi Sándor költészetének megismerése, majd Jan Neruda 1857-ben az *Erinnerung* című lapban jelentette meg Petőfi verseinek német fordításait, 1859-ben pedig napvilágot láttak a cseh nyelvű fordítások is.⁵³ Petőfi kapcsán érdemes a csehek 1848-hoz fűződő viszonyáról is megemlékezni. Mint ismeretes, kezdetben ellenségesen fogadták a magyar forradalom hírért, azonban az októberi bécsi forradalom után kezdett megváltozni a viszonyuk, és 1849 tavaszán már egyértelmű szimpátiával tekintettek a magyar szabadságharcra.⁵⁴ Egyes feltételezések szerint a *Szózat* cseh átdolgozása is 1848-hoz kötődik. Eszerint már 1848-ban énekelték Prágában. Valószínűbb azonban, hogy a cseh változatot csak 1860-ban készítette el Sárosi Gyula, aki České Budějovicében raboskodott.⁵⁵ A magyar 48–49-es események hatását számos legenda mutatja. Híre ment például, hogy Kossuth Morvaország felszabadítására készül, a folklórban pedig a Szvatoplukkal azonosított Ječmínek király utódaként jelent meg.⁵⁶ A neoabszolutizmus időszakában a cseh–magyar kapcsolatokat erősítette, hogy a két nemzet fiai együtt raboskodtak csehországi és morvaországi börtönökben. Magyarokkal szimpatizáló kiadványokról, valamint a Kossuth-nóta énekléséről számoltak be a rendőri jelentések. Az ötvenes évek végén a csehekben újra megerősödött az a viszonyulás, hogy mintaként tekintsenek a magyar politikai törekvésekre.⁵⁷ A Kazinczy-ünnep mint politikai esemény, a nemzeti önrendelkezés utáni vágy ilyen látványos és széles tömegeket magával ragadó kifejezése joggal kelthette fel a cseh értelmiség és politikai réteg figyelmét. Érdemes megemlíteni Riedl Szendét is, aki 1853 és 1860 között a prágai egyetem magyar tanszékének vezetője volt.

⁵¹ Vö. RÓZSA Mária, *A prágai Ost und West magyar vonatkozású közleményei 1837–1848*, Magyar Könyvszemle, 2017/3, 283–296.

⁵² PRAŽAK 1991, i. m., 22–23.

⁵³ *Uo.*, 104–105, 116.

⁵⁴ *Uo.*, 73–76.

⁵⁵ ZALABAI Zsigmond, *Verses magyar Bohémia, Magyar-cseh verses kapcsolattörténeti olvasókönyv 896–2000*, Pozsony, Kalligram, 2001, 353–354.

⁵⁶ Richard PRAŽAK, *Cseh-magyar kulturális kapcsolatok 1945-ig*, Regio – Kisebbségtudományi Szemle, 1990/3, <https://epa.oszk.hu/00000/00036/00003/pdf/03.pdf> (Letöltés ideje: 2019. július 20.); PRAŽAK 1991, i. m., 98.

⁵⁷ *Uo.*, 113.

A Vasárnapi Ujság 1858. április 18-i száma arról tudósított, hogy milyen népszerűek voltak előadásai a cseh ifjúság körében. Az oktatás mellett komoly kapcsolatokat épített ki cseh értelmiségi körökkel, és közreműködött különböző prágai folyóiratokban is.⁵⁸ Talán neki is szerepe lehetett abban, hogy 1859 októberében Kazinczy-ünnepélyre került sor Prágában.

⁵⁸ Jiří JANUŠKA, Petr PÍŠA, *A prágai egyetem első magyar tanszékének alapítása, működése és megszűnése az 1850-es években*, ford. MÉSZÁROS Andor, Századok, 2018/3, 651–670.

Egy identitásfelmutató programvers (szöveg)identitásáról

Kazinczy Ferenc: *A' Tanítvány*

Kazinczy Ferenc *A' Tanítvány* című költeményét már jó ideje az egyik legfontosabb önreprezentáló kulcsműveként jegyzi a szakirodalom, mely azon túl tehát, hogy egy lírai/valós perszóna poétikai ágensként (avatott költőként) történő megszületéséről ad számot, költői jövőképzetet is proklamál, programot hirdet. A különféle szövegváltozatainak virtuális egységében megjelenülő, azok együtteseként létező *A' Tanítvány* mint szövegidentitás hű marad szerzője nevéhez, alakulástörténetének ugyanis tizenhárom darab szövegváltozata van, vagyis a tizenhárom szövegforrás tizenhárom szövegállapot lenyomata. A mű alakulástörténetének kezdetét 1787 tavasza jelenti, aztán 1809 (had)történelmi időszakában az első teljes kidolgozás is a Kazinczy-féle öcenzúra, vagyis a tűz martaléka lesz. A költemény második teljes változata 1819-ben készül el, majd Kazinczy 1820-ban apró eltérésekkel nagy valószínűséggel ezt is elküldi publikálásra Bécsbe, Igaz Sámuel költői zsebkönyvébe, az általa igencsak propagált (mert kazinczyánus) Hébébe.¹ Később még lesz szó róla, hogy a vers végül Kisfaludy Károly új „ellen-almanachjában”, az 1822. évre szóló Aurorában jelenik meg, 1821-ben. Az 1823-ban készült archiválási tisztázat megint módosításokat tartalmaz, az 1827-ig készült újabb összeírásokban azonban lényegében az 1819-es kidolgozás szerepel. Az 1827 és 1830 közötti gyűjteményes kiadástervekben egy új verzió található, de ez is az Aurora közlésére megy vissza.²

A' Tanítvány korai versnek számít, melyet a szerző újra és újra középpontba helyez: az 1820-as évek végén keletkezett kötettervekben, kiadásra szánt kézirat-gyűjteményekben a vers az elsőik között áll az élen, egyértelműen reprezentatív szerepben. A költemény ugyanakkor megjelenik Toldy Ferenc reprezentativitásában nem kevésbé ambiciózus *Kézikönyvében* is, az abban egyébként is kulcspozícióban álló széphalmi mester másodikként közölt mesterműveként.³ Kazinczy

¹ Az illető küldemény nem maradt fenn, csupán Igaz Sámuel verseket kérő, és azok megérkezését visszaigazoló levelei (KAZINCZY Ferenc, *Költemények II., Jegyzetek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 441. [A továbbiakban hivatkozásként: DEBRECZENI 2018.]

² Uo., 775–777.

³ TOLDY Ferenc, *Handbuch der ungrischen Poesie*, Zweiter Band, Pesth und Wien, 1828, 10. Kazinczy különös figyelmet fordít verseire a *Handbuch* ügyintézése során. (Vö. DEBRECZENI 2018, i. m., 776.)

költeményeinek gyűjteményes kiadását szintén Toldy intézi, melynek közös munkálatai során – lényegében az ún. Pyrker-pör kirobban(t)ása miatt – eltávolodnak ugyan egymástól, Toldy 1831. januári listája mégis fontos dokumentum. Bizonyítja ugyanis, hogy elképzeléseik nem álltak messze egymástól: a fő kötetrészekben túl egyetértőleg gondolkodtak például *Az áldozó* című költemény és *A' Tanítvány* összetartozó verspárjáról is, kötetindító (záslós) szövegekként.⁴ A végül 1836-ban Bajza Józseffel együtt kiadott *Kazinczy Ferencz' eredeti poétai munkái* című kötetben *A' tanítvány* ezzel összhangban rögtön *Az áldozót* követi.⁵

Csetri Lajos alapos formatörténeti tanulmányában⁶ azt hangsúlyozza, hogy az úgynevezett *antikós óda* magyarországi megújításának egyik legfontosabb műve ez. Az ifjú Kazinczy érdeklődése a kortárs német poétika lehetőségei iránt, vagyis a korabeli *modern* líra iránt éppen az antikvítás teljesebb befogadását készítette elő. A klasszicista szélsőségeséssel „normalizált” szabályrendszer az európai líra-alakulások hatására folyamatosan transzformálódik, a (retorikai) *imitatio* helyett egyfajta neoklasszicista *imaginatio* esztétikájának kibontakozását segítve elő. Mindezt Csetri 1969-es elemzése olyan távlatok alapján karakterizálja, mint „racionalizmus” és „szenzualizmus” szembenállása, illetve az udvariból (vö. barokk) fokozatosan városivá váló (polgári) kultúra „érzékibbé” válása.⁷

Az ódaköltészet új tendenciái az érzékeny anakreonizmus, illetve a fennköltebb pindaroszi hagyományok rekultivációja, valamint egyfajta „urbanitással járó életérzés, a művelt könnyedség vonatkozásában”, mely leginkább Horatiust idézi.⁸ Ez utóbbit legkoncentráltabban a Kazinczy által rajongásig szeretett göttingai Hainbund Musenalmanachjai árasztják. Ezek az elég nehezen tagolható nyugat-európai lírafolyamatok csaknem egyidőben érkeznek meg hozzánk, így Kazinczy képességeit is közel egyidejűleg provokálják, aki a deákosok gyakorlatától kezdve az idillek, anakreonikák poétikáján át az érzékeny óda- és elégiaköltészetig változatos lehetőségtérben találja tehát magát, s egyre nagyobb öntudattal próbál-gatja, teszteli a megismert új irányzatokat. *A' Tanítvány* nem tipikusan érzékeny, de nem is klasszicista óda, még ha tisztán mitológiai és antik irodalmi reminiscenciákból építkező első fele az utóbbi feltételezést is erősítené a hésziodoszi felütéssel, illetve a horatiusi-pindaroszi mixtúrában létesülő galamb- és méz-motívumokkal.⁹ A horatiusi játékosságra, ritmikai változatosságra, formai-tartalmi intertextualításra felettébb alkalmas, Kazinczy kedvenc német almanach-költőinél is kedvelt úgynevezett harmadik asklepiadészi strófa ugyanis más karakterű,

⁴ *Uo.*, 127.

⁵ *Kazinczy Ferencz' eredeti poétai munkái*, kiad. BAJZA [József] és SCHEDEL [Toldy Ferenc], Budán, A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1836, 6–7.

⁶ CSETRI Lajos, *Kazinczy „A tanítvány”-a*, ItK, 1969/2–3, 258–265.

⁷ *Uo.*, 260.

⁸ *Uo.*

⁹ GERGYE László, *Kazinczy és a Múza (A tanítvány című óda ürügyén)*, It, 1992/2, 349.

mely először itt tűnik fel a magyar irodalomban.¹⁰ A Horatiusnál elég ritkán használt forma ily divatszerűvé válása nyilvánvalóvá teszi – mondja Csetri –, hogy az inkább „édeskesen lírai”, „szentimentálisabb” tartalmak kifejezésére megfelelőbb lehetett, mint az inkább szenvedélyes és retorikus szárnyalásra alkalmas alkaïoszi óda. Az ilyen formában megteremtett nyelv érzéki/performatív mozgalmasságának (hangzóságának, lüktetésének) teljesítőképessége pedig összeadódik a Kazinczy-költemény szavainak értelme/hermeneutikája által hordozott és felfokozott cselekményességgel, vagy éppen a jelzős szerkezetekben hordozott plaszticitással, így lesz a líraszöveg – korához képest – határozottan áradó és szemléletes.¹¹ A vers mint rendhagyó kommunikációs esemény üzenetét Kazinczynak – s erre később is nagyon büszke –, sikerült nyelvileg jól vizualizálnia, érzékileg is megjelenítenie. Nem véletlenül fogalmaz így egy, az adott versről szóló feljegyzésében: „Magamnak igen kedves, a' képek' gazdagsága s igazsága miatt.”¹²

A költő születésének, felavatásának és kibontakozásának tehát még a hangzás szintjén is kifejezett könnyed nyelvisége az antik mitológia és idillköltészet topozsaival dolgozik, mely folyamat lírai bemutatásáról bőségesen gondoskodik Kazinczy, hisz három szertartási mozzanatában is megjeleníti. A születés és felavatás egymást követő fázisai hangulatilag és időbelileg összefüggően jelennek meg, így a mozzanatok logikai összekapcsoltságának hiánya, a motívumok laza hálózata csak használ az újszerűen értelmezett ódai jellegnek, melyet a „tudálkos mitologizálás” hanyagolása is megerősít.¹³ Gergye Lászlónak a másik kötetkezdő, sőt ars poetica értékű szövegművel, *Az áldozóval* összeolvasott intratextuális elemzése éppen az ódaiság és a beavatottság súlypontjaival operál. Mint írja, míg *Az áldozó*ban az isteni segítő erővel történő bensőséges viszony kialakítása mindvégig vágyartikuláció, *A' Tanítvány*ban az első versszak nyitó képe után magától értetődő realitássá válik a költő és a Múza fizikai-szellemi összetartozása. Ennek megfelelően oszlanak meg a szerepkörök is a két versben: *Az áldozó*ban a kontaktusteremtési kísérletek során egyértelműen a költő képviseli az aktív oldalt, *A' Tanítvány*ban viszont a lírai én csak passzív alany a Múza tevékeny vezérlete mellett.¹⁴ Ez utóbbiban tehát éppen az elhivatottság, a kiválasztottság, a transzcendens genealógia biztos tudata jelenti a gondolati kiindulópont-

¹⁰ CSETRI, *i. m.*, 261. A két kis aszklepiadészi, egy pherekratészi és egy glykóni sorból álló strófa karakteres formává válik, Szentmiklóssy Alajos még 1819-ben is erre hivatkozva nevezi meg az illető verset Kazinczynak írott levelében. (KazLev. XXIV. 6099. sz., 244.)

¹¹ Csetri kiemeli még, hogy a mondatépítkezés is a barokk és a „racionálisztikus” klasszicizmus ódaírói gyakorlatának meghaladására utal, egyben visszatérést jelent Horatiushoz, akinél igen gyakori a strófák közötti soráthajlás. (CSETRI, *i. m.*, 262.)

¹² KAZINCZY Ferenc, *Az én verseim*, Kézirat, MTAK K 642, 104.

¹³ CSETRI, *i. m.*, 263.

¹⁴ GERGYE, *i. m.*, 348.

tot a vágyvezérelt, imaszerű esdekléssel szemben. Ami ugyanakkor leginkább közös, az a földi és földöntúli szféra átjárhatóságának tematizálása, illetve az avatott, Múzsák és Gráciák által felszentelt költő médium-szerepének hangoztatása.¹⁵

A negyedik strófa mindkét elemzőnél kitüntetett fordulópont. Az első átfogó szerkezeti egységben a költővé válás eseményrajzára összpontosul a figyelem, itt viszont a már felcseperedett poéta önálló tevékenysége kerül az ábrázolás előterébe.¹⁶ Itt történik meg az intim és a nagy közösségi kötelezettségvállalás lírai inskripciója a *szerelmi* és a *hazaftas* költészet kibontakoztatásának jegyében. A programadásnak ez a belső szerkezeti és regisztértörése azonban kompozicionálisan megy végbe, nem veszélyezteti a szövegmű „eudaimonisztikus-epikureista-árkádikus” (vagyis a szelíd boldogság elvét hirdető) hangulatának lényegét, melyet a zárlat aztán még hatékonyabban táplál. A költemény első fele hangsúlyosan allegorizáló jellegű, amely egy ponton vallomásköltészetté válik tehát, a költészet komolyságáról és a nemzet ügyeivel való szoros összefüggéséről fog szólni, valamint tanúságtétellel „Kazinczynak a szerelmet irodalmiasító, s a szerelemből irodalmi ihletforrást merítő [kassai] életszakaszáról”.¹⁷ Szakirodalmi konszenzus, hogy a költemény legfőbb történeti mintáit elsősorban a német líra allegorizáló-anakreontizáló, horatiusi ódavonulatából, illetve Gessner éppen ezekben az években fordított idilljeiből meríthette.¹⁸ Mint Csetri összegez, így töri át a klasszicista óda merev műfaji határait a klasszikus ódatípusok és formák közül az, amely leginkább képes hordozni az ilyesféle eudaimonisztikus és epikureus életfelfogást, és ezáltal a korabeli viszonyokhoz mértén modern törekvéssel lesz képes igazán klasszikussá válni ez az óda, „mert így fogja a horatiusi életigenlést éppúgy kifejezhetni, mint a nagy római világfíságát és urbánus könnyedségét”.¹⁹

Az *áldozó* és *A' Tanítvány* ugyanarról a gondolati töről fakad. A kötetek élére állított, mottónak és ars poeticának szánt *Az áldozó*ban Kazinczy a személytelen előadásmód rejtőzködő álarcában nyilvánít véleményt a poéta mindenkori vágyaival kapcsolatban, *A' Tanítvány* viszont már leplezetlenül szubjektív módon, egyes szám első személyben vall az ifjú poéta költészet iránti elkötelezettségéről, költői

¹⁵ *Uo.*, 345.

¹⁶ *Uo.*, 349; CSETRI, *i. m.*, 263.

¹⁷ *Uo.*, 264.

¹⁸ *Uo.* Vö. még: „Ha *Az áldozó* főként Wieland gondolati vonzásterében született meg, akkor *A tanítvány* esetében elsősorban Gessner és Höltz jöhet ihletforrásként számításba.” (GERGYE, *i. m.*, 353.)

¹⁹ CSETRI, *i. m.*, 264. Ezek a megállapítások líratörténetileg utalnak arra a Kazinczyt illető jóval tágasabb, elsősorban eszmetörténeti kontextusra, amelyről bővebben igyekeztem máshol írni. (Vö. BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csizoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.)

terveiről. Az *áldozó* entuziasztikus, patetikus jellegét A' *Tanítvány*ban eudaimonisztikus-epikureus hangulat váltja tehát fel. Ezzel az ellenpontosító szerkesztéssel – mondja Gergye – Kazinczy egyazon jelenség különböző oldalainak, a költészet általános értelemben vett fontosságának, illetve mint élethivatás proklamációjának, személyes életcél vállalásának kinyilatkoztatására törekszik, a „modern óda” típusváltozataiban rejlő művészi lehetőségeket próbálván kiaknázni, eredményesen.²⁰ Mindkét mű Kazinczy fiatalkori költészete legfontosabb darabjának látszik, fontos támpontot nyújtva a későbbi időszakok költői törekvéseinek megértéséhez is.²¹

Mint Debreczeni Attila kifejti, Kazinczy költői gyakorlatában a csoportképzés sajátos mechanizmusai érvényesülnek. Ihlete szövegek által inspirált, azok műformáján átszűrt „formaihlet”, vagyis legtöbb költeménye olvasmányélményekből feltérképezett alakzatok inspirációjára készült produktív átirat, parafrázis, az imitatio-elv egy magasabb szintjeként.²² Kazinczy mint a „kötött ihletek költője” verseinek egy olyasféle referencialitásával számol, melynek tökéletes megértéséhez többletinformáció, speciális tudás, előzetes beavatás szükséges, ennek pedig csak a kiválasztott kevesek lehetnek birtokában. A teljes megértést lehetővé tevő információhoz való hozzáférés szempontjából eltérő csoportokba sorolódnak a lehetséges olvasók, de még az olykor konkrét címzettek is belső és külső körökbe tartoznak, leginkább a szerzővel való kapcsolatuk szorossága alapján. Ez Kazinczy frakciókra, „Mi-Ők” relációkra építő markáns és permanens csoport(identitás)képző módszere, mely tehát mindig erőteljes hasításokban alapozódik meg, értők és nem-értők szembeállításával.²³ Debreczeni figyelmeztet, hogy Kazinczy versei általában is tele vannak különféle, néha egészen rejtett utalásokkal; a versekhez nagyon gyakran jegyzetek járulnak, a levelekben magyarázatok özöne veszi körül e szövegeket, s a címzettekkel való képzeletbeli összekacsintás megképezi azt a bennfentességet, amely alapján a befogadók differenciálódhatnak, gyakran már mielőtt találkozhattak volna az adott szöveggel. A költemények jegyzeteiből és a levelekben található magyarázatok metatextusaiból jól látszik, hogy nagyon erőteljesen jelen van egy sajátos referencialitás a versszövegekben, amely szándékoltan korlátozott és moderált, vagyis csupán adott mértékben lehet elérhető az olvasók, illetve azok különböző koalíciói számára.

²⁰ GERGYE, *i. m.*, 353.

²¹ *Uo.*, 354.

²² DEBRECZENI Attila, *Kazinczy, az alkalmi költő = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatóságok*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó – reciti, 2014a, 99. Az imitatio-elv fokozatairól bővebben: TÓTH Orsolya, *A mulandó és a múltbatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, Budapest, Ráció, 2009, 31–38.

²³ DEBRECZENI 2014a, *i. m.*, 102.

Mint Debreczeni fogalmaz, egyfajta *hermetikus referencialitásról* beszélhetünk tehát, amely tudatosan csoportképző funkciójú, s amelynek az ifjú Kazinczynál alapvető fontosságú szabadkőműves hermetizmus jelenti a mintázatát, ahol nem kétséges, hogy egy adott leírás mindig rejtett értelmű, hogy a szavaknak kötött jelentése van. Ám mivel ezek a jelentések a rítust, a titkos szótárt, a szubkulturális jelképeket nem ismerők előtt rejtve maradnak, maga az allegorikus értelmezés is nehézségekbe ütközik.²⁴ A szabadkőművesség hermetizmusával elsajátított tudásrend és társadalomkép a megvilágosodottak, a megvilágosíthatóak és a világosság befogadására eleve képtelenek hármasságára épül már a pályakezdő Kazinczy gondolkodásában is a „megértés–meg-nem-értés” kettőssége mentén, ami valójában a szövegekbe rejtett tudáshoz való hozzáférést, annak birtoklását hierarchizálja. S minthogy e tudás legfőbb letéteményese és „regulátora” ő maga, a megértés fokozatai a hozzá való távolságot is kimérik.²⁵ Ennek szellemében visszhangozza már a Magyar Museum korszakában is, hogy „Tanuljon meg érteni, a’ ki érteni akar[!]”²⁶, s mondja ugyanezt negyven évvel később: „a’ Múzák’ országában mindnyájan Cosmopoliták vagyunk. Akarva nem szólunk világosabban.”²⁷ A „poézis fentebb neme” ezért megközelíthetetlen a közember számára a megvilágosodás-séma alapján elgondolt triadikus ízlésfelfogásában,²⁸ s ezért oszthatja fel a világot már a közéleti-költői öntudat első éveiben is ízléstelen, vad „Bacchánsokra”, és ízléses, buzgó „Proselytákra”.²⁹

A kultúra nyelvvaltozatok által megképzett terenumaira hermetikus komplexumként, hermoszisztémaként tekintő, zárt csoportidentitások kölcsönhatásait feltételező (nyelv)elméletekben többször feltűnik interpretatív-illusztratív párhuzamként az őskeresztények ellennyelve és ellenkultúrája, mellyel a szabadkő-

²⁴ DEBRECZENI Attila, *Kazinczy Daimoniájának hermetizmusa* = „*Szirt a habok közt*”: *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014b, 97. Mint Debreczeni írja, a késő korok olvasója hatványozottan érzi mindezt, aki az *ultima manus* elve alapján valamelyik kései szövegváltozatot kapja a kezébe, s ezért nehezen találja a kulcsot az értelmezéshez. Kazinczy költeményeinek friss kritikai kiadásában ezért is változtat az eddigi közlési elveken, s elsősorban a keletkezés időszakának szövegváltozatait helyezi előtérbe, s ahol csak lehet, közli ezekkel együtt a levelekben található kísérszövegeket, egyéb peritextusokat is, melyek által Kazinczy verseinek hermetikus referencialitása hozzáférhetőbbé válhat. (Vö. DEBRECZENI 2014a, i. m., 103, 20. jegyzet.)

²⁵ DEBRECZENI 2014b, i. m., 103. Vö. „Kazinczy versei esetében éppen a tudatosan megképzett referencialitás a művek egyik konstitutív tényezője: paradox módon saját maga állít akadályokat azok mindenki számára való érthetősége elé.” (Uo.)

²⁶ *Első folyóirataink: Magyar Museum, II., Kommentár*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 98.

²⁷ *Kazinczy’ Antikritikája*, Tudományos Gyűjtemény, 1819/IV, 124.

²⁸ Erről bővebben, Debreczeni Attila nyomán: BODROGI 2012, i. m., 259.

²⁹ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009, 287.

műves hagyomány is egyértelműen kapcsolatba hozható.³⁰ A vallási örökség direkter, indirekter áthallásainak egyértelmű jelenléte már-már evidens módon hozza játékba a Kazinczytól műveltségszerkezetileg sem idegen bibliai hermeneutikát, s annak *quadriga*-tradícióját, mely a lehetséges szövegértelmezés négyféle módját különbözteti meg.³¹ A történetileg leggyakrabban használt különbséget ugyanakkor a betű szerinti literális és a rejtett spirituális értelem szétválasztása jelenti itt, a hangsúly pedig egyértelműen az allegória-alakzatán nyugvó utóbbi komponensre esik, melyben tehát egy második, titokzatos (vö. *müisztérion*) mondanivaló tárul fel a szó szerinti „mögött”, metaforikus átvitelű értelemegységként. Az *anagógé*ban kicsúcsosodó spirituális nyelvezet a retorikában olyan helyettesítésen (*immutatio*) alapuló gondolatalakzat, többértelmű célzás, mely elsősorban a bibliai képek és misztériumok rejtvénytudatú megjelenítése. A közlemény „homályossá”, enigmatikussá válik általa, amelyet csak a beavatottak, az utalásokat megfejtő olvasók érthetnek meg.³² Az anagógé a közvetlen megnyilvánulás mögött létező, nem közvetlen lényegre teszi tehát érzékelhető nyommá a valóságosan megjelenő dolgokban, vagyis a jelenségek végső értelmét keresi, radikális változataiban abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a világon semmi sem önmagáért való, illetéknéppen pedig szó szerinti értelmezés nem is igen lehetséges, hisz minden isteni jel és utalás.³³ Az istenséget anagogikusan magában hordozó kazinczyánus poéta jelgenerátor, ideális olvasója pedig, miként egy pap, avatott jelinterpretátor.³⁴

A korabeli európai lírakultúra trendjeit tudatosan és kiemelkedő tehetséggel kontamináló Kazinczy A' *Tanítvány*ban a szirtpatak motívumát avatja egyik kulcselemmé az allegorézisben, hiszen – mint Gergye kifejti – a költői hivatás gyakorlásával közvetlen összefüggést mutató szövegnyitó szirtpatak-kép keretszerűen visszatér a műben. E patak előbb a Múzsza szülte poéta világgrajövetelének

³⁰ Erről jóval bővebben: BODROGI 2012, i. m., 261–270.

³¹ A *literális*, betű szerinti jelentés a történések síkjára figyelve a történelmi értelmet hivatott tisztázni; az *allegorikus* jelentés egy mindenkor feltételezett (nem feltétlenül isteni) többletjelentés rejtvénytudatú kibontását jelöli; a *morális* vagy *tropologikus* jelentés cselekedtet (útmutatást ad a gyakorlati viselkedéshez); az *anagógia* a túlvilági igazságok vallási nyelvére törekszik lefordítani a befogadottakat (mely a kinyilatkoztatás mennyei titkaihoz emel fel). Vö. többek között: TÖKÉS István, *A bibliai hermeneutika története*, Kolozsvár, Kolozsvári Református Egyházkerület, 1985.

³² Vö. ROZGONYINÉ MOLNÁR Emma, *Anagógé = Alakzatlexikon*, főszerk. SZATHMÁRY István, Budapest, Tinta, 2008, 92–95.

³³ Sőt, maga a természet is könyv, amelyet bibliaszerűen olvasni kell tudni, hogy ne „tükör által homályosan”, hanem „színről színre” láthassunk. Vö. LABÁDI Gergely, *A természet könyvét olvasni: A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján*, Korall, 43(2011), 82–105.

³⁴ Debreczeni egyik tanulmánya taglalja, hogy ez a téma mennyire összetetté tud válni Kazinczynál. A titok feltárása ugyanis nála nem feltétlenül tudás, hanem érzék-jellegű belső hangként (Kala-uzként) adódik, mely közvetít a „felsőbb és alsóbb világok” között. (Bővebben: DEBRECZENI 2014b, i. m., 101–102.)

színtere, majd a komponáló költőt segítő rejtjeles égi üzenet metaforája, amelyet a felserdült isteni gyermek már gond nélkül át tud fordítani a „szent jelenések” átvitt nyelvére.³⁵ A verszárlat árkádiai jelenete pedig olvasható a tökéletes szépség kifejezésének vágyától sarkallt költészet metalepsziseként is: „ahogy a szerelmes ifjúnak meg kell elégednie a pajkos kedvestől olykor-olykor elcsent csókkal, úgy űz tréfát a Múza gyermekével is a szavak hálója elől gyakran elillanó gondolat.”³⁶

A hermetika, a spirituális jelentés szintje A’ *Tanítvány*ban látszólag csekély, a kritikai kiadásnak nem is volt sok dolga itt a művelődési és tárgyi szövegmagyarázatokkal.³⁷ Az allegória kifutása programszerűen deklaratív, bár itt is határozottan szövegközi minőségű. A reprezentatív antik hagyományok képviselői (Hésziadosz, Pindaros, Horatius) ott vannak tehát a költeményben, mely egyúttal gazdagon cselekményesített, az inkoherenca pedig tudatos logikai szaggatottságot jelent. A versbéli képsorozat stiláris közege sokkal inkább a felújított klasszicizmus „édes” *suavitasát*, mintsem a barokkos óda „komor” *asperitasát* idézi, vagyis a szövegidentitás 18. századi életszakaszában egyértelműen a *modern* minősítésével illelhető. Ez az úgynevezett *enthousiasme doux* (édes fenséges) költői diszkurzivitásának,³⁸ illetve a Gessner-fordításoknak a Magyar Museumos–Orpheusos korszaka, az első komolyabb sikerek és egy nyilvános identitás kialakulásának időszaka, mely a divatos Fichtenbach Kálmán, Bózsai Aladár, Szépalmy Vince álnevek (látszólagos) tarkasága ellenére is *Orpheus* maszkjában egyesül nem sokkal később. Ám azzal együtt, hogy a verseskötetek terveiben ez a költemény mindig „zászlós” vezérszöveg, az is látható, hogy változó az a történeti szövegtér, amely körbeveszi egy-egy változatát 1787-től 1836-ig, a Toldy–Bajza-féle kiadásig.

A költemény nyomtatva először az Aurorában jelenik meg, nem ellentmondásmentesen. Kazinczy Igaz Sámuel (és bécsi almanachját, a Hébét) preferálja – mint már szó volt róla, a költeményt eredetileg minden jel szerint neki is küldi el –, aki konkrétan is mestereként tekint rá, nem csupán retorikailag, mint a rivális Kisfaludy Károly.³⁹ Ugyanakkor Kisfaludy pesti zsebkönyvét övezi nagyobb várakozás, ő számít már ekkor is nagyobb névnek, s ezt gyaníthatóan Kazinczy is jól tudja. Bizonyíthatatlan, de talán éppen ezért köt ki végül mégis az 1822. évre szóló első Aurora 36. lapján éppen ez a Kazinczy-vers,⁴⁰ egy igen érdekes, beszédes szövegtérben.

³⁵ GERGYE, *i. m.*, 349.

³⁶ *Uo.*, 351.

³⁷ Vö. DEBRECZENI 2018, *i. m.*, 777.

³⁸ DEBRECZENI 2009, *i. m.*, 305.

³⁹ Kazinczy és Kisfaludy Károly ellentmondásos kapcsolatáról legutóbb: BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora-kör témájának forráskritikai lehetőségeihez*, ItK, 2017/2, 181–189.

⁴⁰ A’ *Tanítvány* lehetséges útjáról az Aurorába: DEBRECZENI 2018, *i. m.*, 776.

A költeményt Kisfaludy Sándor Dobozy-regéje előzi meg a „magyar Előidőből”, illetve közvetlenül előtte Szemere Pál *Echo* című érzékeny dala olvasható. Utána Szentmiklóssy Alajos hexameteres aforizmája, majd egy újabb érzékeny dal, illetve Kisfaludy Károly orientális drámája következik. Kisfaludy Sándor szövege már a romantika felé mutató műtfeldolgozás, olyasféle nemzetközösségi kontextussal, amelyet Kazinczy is viszonyítási pontként vall magáénak *A' Tanítványban*, és két másik, egyrészt éppen az 1822-es, másrészt a következő, 1823-as Aurorában megjelenő versével (*A' szabad Erdély; Tisztulás' innepe*) alá is támaszt. Ám ha végigtekintünk verstermésén és gondolkodásának rekonstruálható „fejlődésén”, azért látható, hogy a közéleti versek ezen vonulata nem válik releváns szövegcsoporttá költészetében, sőt egyre áttételesebb az illető távlatához való viszonya az amúgy is a kezdet kezdetétől elitizált (s a szakirodalomban leginkább neoklasszicistának, neohumanisztikusnak mondott) esztétikai radikalizmusa jegyében.⁴¹ Kisfaludy Sándor mint szépirodalmi szerző mindazonáltal a szövegidentitás 1821-es jelenében nem szövetséges. Szemere Pál viszont szövetséges – sőt, a vallásos áthallásokat kiemelendő: szektatag –, költeménye pedig a kazinczyánus Hébe világát idézi. Szentmiklóssy kétsorosa szintén ilyesféle, ugyanakkor tudható, hogy ekkor ő sem szövetséges; éppen *A' Tanítvány* nem tetszik ugyanis neki, amit 1819-ben vakmerően közöl is Kazinczyval.⁴² Kisfaludy Károly – akivel a látszólag igen erős baráti viszony tehát meglehetősen áttételes már ekkor – *Nelzor és Amída* című „Keleti regéje” pedig szintén romantikus fejleménynek, kísérleti, modern szövegnek ítéltető. A kezdetben innovatív és progresszív Kazinczy-vers ebben a sokatmondóan vegyes kis szövegtérben, bő harminc év után láthatóan már meghaladott, zárványszerű szépirodalmi szövegszerveződésnek tekinthető, hívekkel és riválisokkal körülvéve, már ha csak ennek a hat publikációnak a mátrixában is szemléljük. Akár jelképesnek is mondható, hogy éppen annak a fontos orgánumnak az első számában jelenik meg ez a 18. század végén már készen álló programadó én-költemény, amelynek „köre” aztán éppen ezeket a verseket, ezeket a szerzőket váltja le a maga 19. századi sajátjaira.

⁴¹ Sőt, egy idő után az Aurora „nemzetieskedése” egyenesen ellenérzést vált ki belőle. (Erről legutóbb: BODROGI 2017, *i. m.*, 186–187.) Az illető távlatot az Orpheus programjába szintén beoldozza, de az (is) kitöltetlen marad: „Harmadik tárgyam a' MAGYAR TÖRTÉNETEK. E' nevezet alatt nem magát a' Historiát értem, hanem mind azt, valami a' Nemzetnek történeteit, characterét, gazdagságát, Culturáját illeti, 's magunkat magunkkal esmértethet.” (*Bé-vezetés = Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.)

⁴² KazLev. XXIV. 6099. sz., 244. *A' Tanítvány* első, töredékes fogalmazványa után az újradolgozást a következőkkel vezeti be Kazinczy: „Ezt újra dolgozám később, 's kiadtam a' Kisfaludi Károly Aurorájában. Szent-Miklósy a' dalt nem javallá, igen Szemere.” (Idézi: DEBRECZENI 2018, *i. m.*, 59.)

A szöveget Toldy Ferenc mindazonáltal beválogatja *Handbuch der ungrischen Poesie* című 1828-as, reprezentatív, nagyszabású kézikönyvébe, melyben a Mester második költeményeként olvasható a mű. Ám azt már nem *Az áldozó* testvérszövege előzi meg, hanem a *Keresztes Bálint a' szent földön* című „Ómagyar dal”, a „művészi archaizálás” verse, mely a modern érzékenységgel átítatott archaikus nyelvhasználat iránti érdeklődést tanúsítja.⁴³ Ennyiben logikus, miért válik a romantikus lírát ünneplő Toldynál – már jócskán a 19. század első felében – kanonikus felütéssé ez a szakirodalmi recepciótól azért olyannyira utólag sem felkarolt alkotás. A' *Tanítvány* 1833-ban megjelenik Szemere Pál lapjában, a Muzáronban is, a nem mindennapi fogásairól híres szerkesztő által sajátos prózaformába tördelve, a 320. lapon található *Általtétel* nevezetű rovat kezdetén, A' *Hit' szava* inkább moralizáló, illetve A' *nagy napon* inkább hazafias szövegeinek tarka szomszédságában. Ezt követően, 1836-ban aztán a Bajza és Toldy által gondozott, *kulturikus-muzeális* posztumusz verseskötetben régi szövegterét kapja vissza, újra „helyére” kerül, közvetlenül *Az áldozó* mögé, ám egyúttal szépen el is tűnik a szem elől, egészen Csetri, még inkább Gergye 20. század végi (újra)felfedezéséig.

Gergye Lászlónak igaza lehet, hogy A' *Tanítvány* szövegidentitását illető, egymást követő átdolgozások csak a költemény első három strófájában idéztek elő lényegi változásokat, ettől eltekintve azonban az eltérések az értelmezés szempontjából elhanyagolható jelentőségűek.⁴⁴ Az allegorézis ebben a líraszövegben sem adja teljesen könnyen magát – Hésziódosszal, Pindarossal, Horatiusszal, Anakreónnal, Gessnerrel, műzsákkal és gráciákkal beszélgetni kell tudni, vagyis műveletleneknek és ízlésteleneknek el a kezekkel –, de nem is hermetizál, sőt programatikusan kinyílik, hagyomány-koordinációjában erős, plasztikusságában pedig mives nyelvi és szerkezeti medialitásban. Az „anagógé” e versben urbanus és üde könnyedséggel nyílik fel, s adja tudtul a költői arculat ígéreteit, az utólag azért csak félig-meddig beteljesített közösségi szerepvállalást, miközben a versben benne van egy másik, kevésbé meta-szintű anagogikus folyamat is, mégpedig annak lírai elbeszélése, hogy a főhőst miként avatta be az istenség az égi titkok poétikájába, kivételessé téve őt.

Hogy mi minden történt ezzel a szövegidentitással már negyven év alatt is, remélhetőleg sikerült kissé megvilágítani. S hogy mennyire nem történik vele mostanában semmi, az műelemző szemináriumok zavart keltő, már-már keserű tapasztalata: sokszor belefulladás ilyenkor a „szirtpatakba”, sokszor elillan ilyenkor előlünk az értelem, mint a frissen avatott poéta elől a „pajkos kedves”; az anagógé-szerű hermetizmus csúcsra jár. A *szövegidentitás* fogalmának felhajtóereje ugyanakkor – melynek közelmúltbéli, tudományos igényű textológiai-hermeneutikai kidolgozása már önmagában is elég lenne ahhoz, hogy e *tanítványi* tanul-

⁴³ DEBRECZENI 2018, i. m., 215.

⁴⁴ GERGYE, i. m., 346.

mánykötet címzettjét ünnepeljük – talán tud még meglepetéseket okozni, mint olyan „forgalmi csomópont”, amely mindig más befogadói, inter- és intratextuális szituativitást jelent a mindenkori irodalomtörténeti szövevényben. A’ *Tanítvány* koncept-verse, melyet az elsők között lehet Magyarországon mai értelemben vett eredeti szépirodalomnak nevezni,⁴⁵ mint „folytonosság” és „fordulat”, mint egy epochális jelentőségű magyar író lírai önképe ott áll az időben, egy mindenkori éppen aktuális szövegtérben, szöveghordozón, műalkotásként és (szöveg)identitásként is – nem lenne szerencsés unalmas rébuszairól lemondani.

⁴⁵ Vö. BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Debrecen, Csokonai, 2006, 29–31.

Elengedés

Kazinczy folyóiratcikkeinek sajtó alá rendezéséről

Kazinczy Ferenc életművének recepcióját a mítoszépítés és a mítoszrombolás metaforái érzékletesen írják le. Irodalomtörténeti és kánonalakító szerepének változó megítélése, szimbolikus apafiguraként való kétes pozicionálása, szépírói értékének folyamatos megkérdőjelezése mellett kétségtelen, hogy az irodalomtörténeti kutatásokban rendkívüli segítséget nyújt levelezésének és önéletírásainak (tény)anyaga, szerkesztői, fordítói, tudományszervezői tevékenységének dokumentumai, amelyek feldolgozását azonban folyamatosan akadályozza a felmérhetetlen mennyiségű kézirat, szövegváltozat, illetve kiadás. Az emlékezés, az újraírás vagy éppen a labirintus fogalmai bizonyosan segítenek abban, hogy a történeti vonatkozások és a filológiai adatok mellett arra is felfigyeljünk, hogyan tesz kísérletet a szerző életeseeményei rögzítésére, identitása megkonstruálására vagy éppen újraértelmezésére, de akár arra is, hogy a különböző nyilvánossági formák (levél, folyóirat, hivatali kommunikáció stb.) miként módosítják a megszólalás, az érvelés, a megítélés lehetőségeit.

A Kazinczy-kritikai kiadás minden kötetének és kötettervének megvan a maga története: újabb és újabb struktúrákat kell létrehozni a szövegtörzshöz igazodó szövegkiadási elvek alkalmazásával, a jegyzetapparátus korlátozásával, amelyhez előzetesen azonban fel kell halmozni egy olyan adatmennyiséget, amely jobb esetben egyszer csak letisztul. Bár a sajtó alá rendező mindenekelőtt arra törekszik, hogy az összefüggések feltárásával és a szükséges magyarázatok kidolgozásával párhuzamosan a háttérben maradjon, valójában lehetetlen a személytelenséget megőrizni. Ez részben nyilván a nyelv természetéből adódik, részben pedig egyfajta kutatói nárcisztikusságból, amely egyáltalán nem negatív abból a szempontból, hogy a felkutatott tudásanyagot feltétlenül közvetíteni akarja a textológus, és minden minimális adat lefaragása, hátrahagyásaszigte fizikai fájdalmat tud okozni. Saját munkám, vagyis a folyóiratközlemények kiadásra való elkészítése során esetenként olyan felemelő, megrendítő, vagy éppen megneveltető élmények érnek, amelyek sokszor kétségtelenül az objektivitás, a pragmatikus döntések és a gyakorlatiasság kárára lassítják le a munkát, és még azt is elhitetik velem, hogy valami titkos tudás birtokosa lettem, szinte cinkosan összekacsintva a klasszikus századforduló mára már alig megragadható alakjaival. A készülő kötet sajátos báját jelenti, hogy egymás mellé kerülnek olyan

szövegek, amelyek egészen eltérő profilú lapokban jelentek meg, s így jellemzően igen sokféle műfajú szöveggel találkozunk, az időjárás-jelentéstől a verstani értekezésig, verseskötetek recenziójától családfakutatások eredményeinek összegzéséig. Közben nem lenne érdektelen valahogyan imitálni a média-közeget, vagyis magukat a lapokat, az adott rovatot, a Kazinczy-közleményt megelőző és követő szöveget, vagy távolabbi szövegeket, és minden olyan találatot, amit abban a pillanatban, amikor rábukkanok, soha nem szeretnék elengedni. A jegyzetek egy részét bizonyosan karcsúsítani kell majd öncélúságuk miatt, mintha némelyik csak azt akarná bizonyítani, hogy a sajtó alá rendező képtelen lemondani a beléjük szorított információkról, amelyeket ő talált meg, s ráadásul rendkívül izgalmasnak tartja azokat. A bolyongások – reményeim szerint – azonban sarkítva mutathatnak meg olyan alapvető kérdéseket, csomópontokat, amelyek végül mégiscsak a tisztánlátáshoz, mélyebb összefüggések felismeréséhez visznek közelebb. Így akár az is megtörténhet, hogy a kötet elkészítésével párhuzamosan nemcsak belőlem válik mértéktartóbb filológus, hanem a szövegközlések mellett sikerül olyan vonatkozásokat felmutatni, amelyek segíthetik a szövegkiadásra alapozó későbbi kutatásokat.

Az alábbiakban három olyan példát szeretnék bemutatni a készülő kötet közel kétszáz tételéből, amelyek, amellet, hogy hosszas hezitálást okoztak a munkafolyamatban, számos kérdésről elgondolkodtattak, döntésekre kényszerítettek, és nem utolsósorban hosszasan szórakoztattak a nem ritkán gyötrő monotonia-ban zajló munkafolyamat során. A szikár adatkeresés nem éppen felemelő folyamat, bár kétségtelenül sok információ felhalmozható a kutatócsoport által folyamatosan bővített adatbázisból. A levelezésben például jó eséllyel találhatunk adatokat egy-egy folyóiratközlemény készüléséről, motivációiról, sőt, esetenként a szerkesztőnek beküldött kézirat is ismert, vagy olyan apró tudásmorzsák birtokába is juthatunk, mint hogy milyen körülmények között vette Kazinczy a kezébe a közleményét tartalmazó lapszámot. Levelezőtársai gyakran reflektálnak a cikkekre, amelyeknek így időnként érzékletessé válik a recepciójuk. Néha pedig természetesen semmi nincs, még a Kazinczynak tulajdonítás hagyománya sem, csak sejtések, gyanúk, következtetések. Suta módszerekkel is küzdök az adatokért a levelezésben, amelyet a szkennelt változatában is használom, egyrészt mert szükségem van a szerkesztői jegyzetekre, másrészt mert ebben a verzióban – a magam számára – megnyugtatóbban tudok keresgélni az előző és a következő levelekben, a szerkesztői lábjegyzetekben, a tartalomjegyzékekben és a tárgymutatóban. Az első keresőszavam mindig a folyóirat címe, utána jön a *cikk*, pontosabban a *czikk*, majd ezután a korabeli folyóiratok címeiből egy-egy kimetszés, végül a *közöl*, a *közlemény* és a *tudósít*. Ha nincs elegendő és/vagy megfelelő találat, nyilván az adott cikk tartalmához kapcsolódóan keresek tovább. Elég egy apró kis ösvény, és én máris rálépek, hiszen a keresőszavam, például a *közöl*, kiadják találatként az adott szó ékezet nélküli változatát is szótöredékként, így

máris megvannak például azok a szöveghelyek, ahol a *tékozol* és a *gondolkozol* szavak szerepelnek – alkalmat adva egy kis magányos örömrre, ahogyan saját tükörképmet szemlélem ezekben a szavakban. További feladványt jelent a kéziratot anyag több ezer fotója, esetenként a kötetekbe beragasztott újságkivágatokkal, amely cikkeket Kazinczy sokszor ellátja szignójával, segítve az azonosítást, vagy éppen olyan kiegészítéseket tesz, amelyek nagyban befolyásolják a közlemény értelmezését. Adott történet többféle médiumban való felbukkanását az is bonyolítja, hogy sokszor a szövegek műfaja is eltérő, csupán szereplője, tárgya, központi eseménye köti össze a különféle előfordulásokat: mellékes megjegyzésként egy levélben, vagy éppen tudósításként egy folyóiratban.

KI A SZERZŐ?

Kazinczy első közleményeként regisztrálható a pozsonyi Magyar Hirmondó 1786. október 25-i lapszámában megjelent levele.¹ A „Kassa vidékéről” vett, K. F. monogrammal zárójelben kiegészített szöveget a szerkesztő, Barczafalvi Szabó Dávid bevezetője nyitja és összefoglalója zárja. Amellett, hogy ezek a jelölők valószínűsítik, de nem teszik teljesen bizonyossá Kazinczy szerzőségét, gazdagíthatják a korabeli lapszerkesztési szokásokról, illetve a szerző mint olyan státuszáról való tudásunkat. A közleménynek nincs címe, és eldönthetetlen, pontosan miről is szól: Barczafalvi Szabó redaktori hitvallásáról, Baróti Szabó apológiájáról vagy éppen Kazinczy intenzív levelezői szerepéről, amelyre a későbbi folyóiratpublikációkban még számtalan példát látunk.² A felvezetésben Barczafalvi Szabó bepillantást enged a folyóirat szerkesztési folyamataiba, méghozzá úgy, hogy a fény saját tevékenysége morális nagyságára essen:

Valamint minden mások' kissebbségére ölylykor ölylykor hozzám küldtetetni szokott leveleket nagyon szorgalmatosan ki szoktam zárni hírmondó leveleimből, úgymint a' melylyek éppen nem arra valók, hogy a' mások között való haragot s ellenkezéseket hordják széljel: úgy ellenben semmit se tselekszem örömeztöbb, mint ha valamelyly érdemes Hazafinak jó híre' neve' helyre állításában valamit tehetek, úgymint a' ki nagyon tudom betsűlni s tisztelni mind azokat, a' kik Hazájoknak egygy vagy más részben lehető boldogításában faradoznak. Bizonyosan

¹ KAZINCZY Ferenc, [*Baróti Szabó Dávid*], Magyar Hirmondó (Pozsony), 1786. Mindszent hava [október] 25., 84. sz., 701–704., rovatcím: *Hazai Történetek*.

² Levelezőn ebben az esetben a korabeli hírközlő folyóiratok azon támogatóit értem, akik a Magyar Királyság és a Habsburg Császárság más területéről tudósításokat, híreket, felhívásokat küldtek be a szerkesztőségekbe, ezzel segítve adott lap tájékoztató szerepének bővítését. Ezek a hírek jellemzően eltérő tartalmúak és színvonalúak: az időjárásjelentéstől kezdve a vármegyei közigazgatási hírekig az anekdotákon át igen sokfélék lehetnek. Mint látható, fentebbi közlemény a *Hazai Történetek* című rovatban kapott helyet.

tudván azért, hogy egygy érdemes Hazafinak jó híre, igen kedves dolog a' jó Hazafiak előtt: ímé ide tészem azon levelet, melylyet *Kassa'* vidékéről vettem ama' Tisztelendő s Tudós Profeszszor Baróthi *Szabó Dávid Úr*' verseiről tett ítéletre nézve.³

Ezt a szakaszt követi tehát Kazinczy levelének egy része, amelyben a kassai tudós költészetét méltatja, közvetlen kontextusa pedig a prozódiai vita. 1786-ban jelenik meg ugyanis Kassán Baróti Szabó Dávid második kötete *Vers-Koszorú, melyet az új mértékre vett, s idővel megegyengetett és későbbben készült verseiből kötött* címmel, amelyet a pozsonyi Magyar Hirmondónak küldött levél az első kötettel együtt a védelmébe vesz. Baróti Szabó személye, illetve egyáltalán a klasszikus triász képviselte új irodalmi szemlélet már Ráth Mátyás szerkesztői tevékenysége idején is fontos a lapban. Ráth Mátyás az 1781. szeptember 1-jén megjelent lapszámban teszi közzé recenzióját Rájnis Józsefnek *A' Magyar Helikonra vezérlő Kalauzáról*, a választ Rájnistól ugyanez a lapszám közli. Kazinczynak ez a levele, amelyből hangsúlyosan csupán a Baróti Szabóra vonatkozó rész kerül közlésre, egyértelmű állásfoglalásnak tekinthető a kassai professzor verselési gyakorlata mellett. A levél további szakaszait csak összefoglalóan közli a szerkesztő: ez egyértelművé teszi, hogy a Baróti Szabóra vonatkozó rész volt kitüntetetten fontos. A kivonatolt szakasz mintha előrevetítené, hogy Kazinczy későbbi hírlapi közleményeiben milyen jellemző szövegformákkal, diskurzusokkal találkozunk – persze csak utólagosan rendeljük ezt a státuszt ehhez az első közleményhez. Barcafalvi Szabó „tudósító Tudós Úrnak” nevezve levelezőjét, a következőképpen zárja a közlést:

Azon levél, még ezeket írja. – I.) Abaújj Vármegye nagy serénységgel dölgozik az Ország útakon. Az út *Kassától* fogva *Hidas Németig* egyenes líneasban fog menni, a' hol a' *Hernádon* keresztül nagy híd és magas töltések vagynak; onnan pedig *Szántó* felé mégyen a' Posta úton. Már jó darab elkészült, 2 hónap alatt. A' Fejedelem ezen keresztül menvén, azt mondotta, hogy jobb útakon (ide értvén még a' külső Országokat is) sehol se járt, mint a' milylyenek a' Lengyel Országi újj utak; a' most készülő Magyar Országokat pedig azoknál is, jobbaknak mondotta. Innen, ezeknek megsejmelésekre s a' tsinálás' módjának megtanulására, nem tsak a' Magyar, hanem a' Horváth Országi Vármegyék is, bizonyos embereket küldöttek ide, hogy az utak nállok is azon móddal készíttethessenek. – II.) A' közelébbi Debreceni Vásárról haza felé tértt egygynéhány Sáros Vármegyei Szekeresek, a' mint megháltak egygy pusztán, észre vették, hogy valami betyárok lovokat ellopni igyekeznek. Meglesték hát; s rajta kapták őket. Mit tsináljunk vélek? kérdé az egygyik Tót. Vigyük a' V. Ispányhoz, felele a' másík. Az, haszontalan! mondá a' harmadik; ott, 30-at 40-et vágnak rájuk, s eleresztik. Törjük hát össze miden tagját, mondá ismét egygy. Az is haszontalan! mondá az elsőbb; sokára tsak ugyan

³ KAZINCZY, [Baróti Szabó Dávid], i. m., 701.

kigyógyítja a' borbély, s megint kárba ejtenek valami szegény útast. Végre hát azt végezték, hogy a' szemeiket szűrják ki, úgy osztán vakon tsak nem lophatnak. Így ereszték őket el szabadon viradttáig szemeiket kitolván.⁴

A közölt levélszakaszból a későbbiekben kibontakozó irodalomszervezői tevékenységre, és a folyóiratokban is közölt portrék sokaságának előhírnökére ismerhetünk. Az összefoglalás első pontja egyszerre mutatja a tudósítás hírközlő szándékát, illetve a személyes megszólalást a politikai tekintélynek – ez esetben II. Józsefnek – való hízeltetésben. A második pontban pedig egy anekdotát olvashatunk, amelynek morális tanítása is fontos lehet, csattanóra való szerkesztése azonban inkább a szórakoztatás szándékáról árulkodik. Úgy tűnik tehát, hogy Kazinczy igen korán felismeri a sajtó mint nyilvánossági forma lehetőségeit, és a szerzőség lehetséges szerepeit, amelyek a későbbiekben tovább specializálódnak. Ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról a kérdésről, hogy akkor most valójában ki is a közlemény szerzője: a levél körbekeretezése, lerövidítése és átszerkesztése mégiscsak aggályossá teszi annak bizonyos kijelentését, hogy ez egy Kazinczy szerzőségével megjelenő (tudósító?) újságcikk, esetleg egy írói portré lenne. A levelező, tudósító jellegű közleményeknek sajátos határhelyzete van a nyilvánosság szempontjából a klasszikus századforduló sajtójában – ez jól látszik például a Hazai Tudósítások egyik közleményéből, amelynek személyessége akár azt is feltételezhetővé teszi, hogy Kazinczy a szerkesztő Kulcsár Istvánnak csupán magánlevél keretében írta a végül közzétett szöveget, mert az abban foglalt ígérettől Kulcsár talán több olvasót remélt.⁵ Nemcsak a szerzőség (ki a szerző?), hanem végeredményben a sajtóműfaj (mi a szöveg?) kérdésében is elbizonytalanít a sajtó nyilvánossági közege.

SIT EI TERRA LEVIS?

A levelezés és a sajtó kapcsolatára más szempontból mutat rá egy Kazinczy által írt nekrológ Fazekas Istvánról, amely Bécsben, az *Annalen der Literatur und Kunst* című folyóiratban jelent meg német nyelven, névtelenül, az 1812. évi szeptemberi lapszámban. Mivel megvan az a levél, amelynek mellékletében Kazinczy

⁴ *Uo.*, 703–704.

⁵ „*SZÉPHALOM, 22-dik Sept.* Leányom halálán támadt bánatom elvert innen hazúlról. Szepesbe szaladtam fel, 's Gróf Csáky Emmánuelnél is mulattam, kinek hitvese Sophiennak régi barátjánéja. E' szerint láttam Hotkóczot, mellynek tündéri fekvését 's Anglus bújkálójit olly közönségesen csudálják. Ez a' hely szeretetre legméltóbb Palatinusunk ott mulatása miatt nevezetes lett. Nem sokára le fogom írni a' helyet minden szépségeivel 's megtoldom az Anglus kertek theoriájával, melly annál szükségesebb, mert most mindent megszállott a' gonosz lélek Anglus kertet ültetni, 's egyik nagyobb bolondságot tsinál, mint a' másik.” Hazai Tudósítások, 1806. szeptember 4., I. 28. sz., 237. Ezután a közlemény után jelenik meg a hotkóci angolkertről írt útirajz és angolkert-teória a lapban Kazinczytól, három részben.

elküldi a nekrológot Rummy Károly Györgynek, kétségtelen a szerzősége. A szerkesztési folyamatban Rummy kiveszi a gyermekekre vonatkozó két mondatot, illetve módosít az életrajzot közlő szakasz néhány bekezdésének sorrendjén. A szerzői szándék és a szerkesztői tevékenység tehát egyaránt látható a két szövegváltozat összevetésével. A folyóiratban a bevezető mondatok hirtelen túl közel hozzák az olvasóhoz a halott alakját – az élet utolsó óráinak felidézése és a közeg idillikussága szinte kényszerű intimitást teremtenek:

1812. május 2-án meghalt Fazekas István, a Bihar megyei Diószeg református lelkésze, a debreceni református püspökség seniora, szelíd halállal halt, amelyet szelíd, tiszteletre méltó életével kiérdemelt. Reggel a kertjébe ment, eltöprengett prédikációján, amelyet a következő napon tartott volna, valószínűleg megfázott, s néhány óra múlva már élettelenül feküdt.⁶

A nekrológ folytatása nélkülözi ezt a személyességet, és a biográfiák hagyományos linearitását követve idézi fel a hajdani életeseményeket, ugyanakkor az elhunyt személy érzékeny méltatása nem marad el: mindenekelőtt prédikációinak közérthetősége és élvezetessége, illetve stílusának könnyedsége kap hangsúlyt, továbbá hivatalának kiemelkedő eseményei is felsorolásra kerülnek. Vagyis a fent idézett első mondaton kívül semmi olyan nincs lejegyezve, amely az átlagos olvasó (és sajtó alá rendező) figyelmét különösen magára vonná. Kazinczy azonban szerencsére ez esetben sem mulasztja el a levelezésében rögzíteni a közlemény megjelenését: erről a gyászoló fiút, ifjabb Fazekas Istvánt értesíti. A családi hagyományt követve ő is lelkeszként tevékenykedik, ráadásul Érsemjénben: Kazinczy már 1803-ban sűrű levelezést folytat vele, ugyanis ő jár közben Kazinczy örökségi ügyében annak édesanyjánál és Dienes nevű öccsénél. Később pedig irodalmi tárgyú leveleket is váltanak, sőt, Kazinczy rendszeresen küld az ifjabb Fazekasnak német nyelvű irodalmi folyóiratokat. Az 1812. június 1-én kelt levelében értesíti tehát az érsemjéni lelkészt a nekrológ megjelenéséről, reflektálva a szerkesztő változtatásokra, illetve a halotti méltatás mint olyan jelentőségére a gyászolók körében:

Az idvezült Urnak biographiáját nagyon megrövidítve, de holmivel meg is toldva felküldém az Annalistáknak, és ha attól nem kellett volna tartanom, hogy a' Magyar Kurír és a' Hazai Tudósítások' számára meg nem küldötte valaki, oda is felküldöttem volna, 's felküldöm ezután is ha látom hogy ott meg nem jelen. Az ily cselekedetekben én azt tartom hogy valamelly *actus pietatis* van; nagyon jól esik a' megholtak körül utolsó tiszteletet tenni. Az Annalisokban az atyafiak' előszámlálása helyt nem talált volna: de már az helyt talál, hogy az Austriai Császárság örö-

⁶ Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthumes, 1812/September, 286, ford. DEÁK Eszter.

mére tartott solemnitáskor Esperes Úr hívatott-bé Actornak, és úgy prédikált, hogy a' várakozást messze maga után hagyá. Bele tevém azt is, hogy a' Superintendentia Esperes Urat tisztelte-meg a' nevezetesebb dolgokban az Operatumok kidolgozásaival. Hogy Librorum Revisor volt, azt ki hagytam, nem, mintha tisztesség nem volna, hanem azért, mert én a' Censorokat nem szenvedhetem 's nem örömet hozom elő ezt midőn jó emberről kell szólnom.⁷

Az idézett levélrészlet utolsó mondata több szempontból is felkavaró: vajon miért nem állja meg Kazinczy, hogy a gyászoló fiút ne emlékeztesse arra, hogy apja nemcsak elismert lelkész, hanem cenzor is volt? Bár a posztot általánosságban tiszteletet érdemlőnek nevezi, személy szerint azonban ki nem állhatja: a mondat lezárásában ez a feszültség pedig egyértelműen azt fejezi ki, hogy cenzornak lenni és jó embernek lenni egyszerre nemigen lehetséges. A levél további bekezdéseiben már egyházmegyei, kulturális és családi ügyek kerülnek elő, vagyis az idősebb Fazekas cenzori tevékenységéről, Kazinczy személyes érintettségéről többet nem tudunk meg. Talán árulkodó az, hogy Kazinczy a fogsága előtt levelezésben állt vele, többek között a diószegi lelkész szépirodalmi tevékenysége tárgyában, végül félbehagyott Edward Young-fordítása, illetve magyar és latin versei ügyében – a fogság után viszont megszakad kapcsolatuk. Persze mindennek továbbgondolása spekuláció, és mintha nem is tartozna a nekrológ jegyzetanyagához. Az Annalen közleményének lezárása a római sírfeliratokat idézi: *Sit ei terra levis!* – azaz: legyen neki könnyű a föld. A cenzorságra vonatkozó megjegyzés fényében mindez kifejezetten groteszk. Ez a bölcsesség persze nem Kazinczytól származik, hanem a szerkesztő kiegészítése, hiszen nem található meg a levélhez mellékeltek nekrológban – kis képzavarral élve azonban igen súlyos. Az elhallgatások és a kiegészítések megsejtése, a személyes tragédiák felvillanása így kíséri hűségesen a szikárságot, egzaktságot és átláthatóságot követelő jegyzetelés munkafolyamatát. A jegyzetelésből ezúttal is el kell engednem reflexióim személyességét, amely ez esetben a megrendüléshez közelít.

EGY MÉDIAHEKK TÖRTÉNETE

Nevetés és gyanú kíséri a Magyar Kurir 1817-es, névtelenül közzétett tudósítását jegyzetírás közben, ugyanis a kassai színházi előadásról szóló közlemény szerzőségének azonosítása során egy nyugtalanító bejegyzésre akadhatunk Kazinczy kéziratos gyűjteményében, amelyben cikkek szignózott kivágatai, korrektúrázott szövegei és autográf kommentárjai segítik vagy éppen bizonytalanítják el a

⁷ KazLev. IX. 2243. sz., 490.

sajtó alá rendezést. A rövid cikk az eseményről való tudósítás mellett a színjátszás kulturális feladatára, a mecenatúra nemzeti köteletségére is figyelmeztet:

A' Pesti Magyar Játékszíni Társaság egy kis idő óta nálunk tartózkodik. Ez már magát itten tavál is megkedveltette: de most ellehet mondani, hogy soha még városunkban nem jádzott Társaság, melly ennyi ditséretet nyert volna. A' ház tele van olly vendégekkel is, kik magyarul sem értenek; illyenek a' külföldi születésű Katona Tisztek, kik legalább a' legnagyobb tökéletességig vitt Mimikáért tapsolnak. Mágnásaink között Gróf Barkóczy János, 's Csáky Antal és István Urak azok, a' kik érzik, és hogy érzik, bizonyítják is, mit kíván tőlök mind a' hazafiuság, mind az igazi érdem' megismerése. Midőn 1790-ben legelőször adattak Magyar Játékok Pesten és Budán, egy Uraság, a' ki most ezeket álmélkodással nézi, megfizette a' pénzt, 's a' Játékot ott hagyta. Így fogunk mindenben előbbre menni, ha tsekély is a' kezdet, tsak a' nemzet' Nagyai 's tehetőssei segéljék a' szándékot.⁸

A magyar színjátszás kezdeteire való utalás azonban iróniát sejtet. Az egyetlen egy mondatba sűrített anekdota az beszéli el, hogy az egyik néző annak idején nem értékelte, nem értette a színházi játékot, hiszen a belépőjegy kifizetése után elhagyta a helyszínt, 1817-re azonban felismerte az előadás mint olyan lényegét. A cikk kivágatára tett autográf megjegyzés⁹ igazolja a kiemelt mondat személyeskedését, ugyanis Kazinczy a beragasztás fölé a következőket írja: „Ezt a sógorom íratta velem, hogy Barkóczyinak és Csákinak tréfát csináljon.” Megcsillagozza továbbá az „egy Uraságot”, és a kivágat alá jegyzi: „Gróf Barkóczy János”, vagyis ő az az uraság, aki 1790-ben még értetlenül, 1817-ben viszont már támogatón kísérte a színházi eseményt. Nem egyértelmű azonban ma már, mi is a tréfa lényege: sejtethetően Barkóczy kigúnyolása, korábbi tudatlanságának nevetségessé tétele a névtelenség mögé rejtőzéssel. Vagy esetleg az egész 1817-es kassai színházi esemény kitaláció, csak éppen Barkóczyról kell közölni valami olyat, ami nevetségessé teszi őt? És Kazinczy melyik sógoráról lehet szó? Annyi bizonyos, hogy Kazinczy nem mulasztja el a kéziratot hagyatékában rögzíteni a tudósítás keletkezésének körülményeit, ami azonban elgondolkodtatja a sajtó alá rendezőt abban a tekintetben, hogy akkor mit is vegyen komolyan a továbbiakban a jegyzetek írásának folyamatában. A jegyzetekhez tehát további jegyzetek sokasága kapcsolódik, amelyek először elengedhetetlennek tűnnek a szövegközléshez. Az egyre dagadó kommentárok, lábjegyzetek és széljegyzetek azonban egy idő után egyre szikárabbá válnak. A spekulációk és az interpretációk végül lekopnak az adatokról, és a szentimentális sajtó alá rendező anekdotáiként élnek tovább.

⁸ [A' *Pesti Magyar Játékszíni Társaság Kassán*], Magyar Kurir, 1817. I. 41. sz., 322.

⁹ MTA K 638/II. 87a

Mese a szolgálólányról*

„S cselekedtem tehát, vagy nem cselekedtem?
kit illet a' kérdés? Alább majd meglátjuk a'
csalhatatlan bizonyosságot, hogy nem cseleked-
tem. De tegyük fel, cselekedtem légyen!”

([Kazinczy Ferencz Följegyzései], 124.)

Tegyük fel, hogy cselekedte. Tegyük fel, hogy Kazinczy minden önéletrajza, naplója, feljegyzése és levele állításával szemben viszonyba bonyolódott Nagy Máriával, a Marisként említett szolgálólánnyal.¹ A feltevés egyrészt egy valós életeseményre vonatkozó életrajzírói érdeklődést, másrészt egy módszertani kísértetet rejt. Lehet-e egy jól felépített önéletírói szöveg-hálózat gondosan megírt történetével szemben valami mást elbeszélni az irodalomtörténet-írói szakma kezei között? A dolgozat írója természetesen megpróbálja ezt, sőt, több alternatív szövegvalóságot igyekszik létrehozni, miközben tudja, hogy a „csalhatatlan bizonyosságot” Kazinczy uralja.

Első körben az önéletrajzi elbeszélő szövegeiben mozogva kell összegyűjteni a legfontosabb adatokat.² Ez nem könnyű feladat. Kazinczy ugyan óvakodik hamis kijelentést tenni, de erre nincs is szüksége, hiszen rendkívül furfangos elbeszélő. A kritikai kiadások jegyzetei majd' minden esetben igazolták Kazinczy tényszerűen közölt adatait, még ha pletykába ágyazva mesélte is el. A ritka eltérések részben az emlékezés és a felejtés természetes működésével, részben a dévajko-

* A szerző az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa, a tanulmány a kutatócsoport keretén belül készült.

¹ E gondolkísérlet előzménye: ORBÁN László, *A Maris históriája = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 451–464.

² Adataink szövegforrásai: *Kazinczy Ferenc levelezése*, 1–21, kiad. VÁCZY János, Budapest, 1890–1911; 22 (1. pótkötet), kiad. HARSÁNYI István, Budapest, 1927; 23 (2. pótkötet), kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GARDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Budapest, 1960; 24 (3. pótkötet), *Kazinczy Ferenc művei*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, 2013; 25, *Kazinczy Ferenc hivatalos levelei és iratai*, kiad. SOÓS István, Debrecen, 2013. [A továbbiakban a bevett rövidítést követve: KazLev.]

[*KAZINCZY Ferenc Följegyzései*] = *KAZINCZY Ferenc, Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 125. [A kötet a továbbiakban: *Pályám* 2009.]

KAZINCZY Ferenc, *Az én naplóm = Pályám* 2009, i. m., 233–319; [*KAZINCZY Ferenc „Diáriuma”*] = *Pályám* 2009, i. m., 200–227.

dással (az iróniával), de leginkább az írásművek esztétikai-retorikai megalkotottságával magyarázhatók.³ Utóbbira egy példa:

De egy *Nagy Marist* elvenni! irgalmas egek, kinek juthat olly bolondság a' fejébe? Azonban látván, hogy az anyámat ez a' gond környékezi, önnként esküdtem meg ismét, hogy azt sem *soha nem akartam, sem soha cselekedni nem fogom*. Ezt nékem, úgy látszék, elhitte az anyám; 's azt a' kérdést tette mellé, ha *illettem-e vétkeesen* a' leányt. Letérdepelve, égre emelt kézzel feleltem, hogy *soha sem!* soha! – A' mint fölkeltem a' földről, azt felelte, hogy tudja, hogy az olyanban szabad hazudni. – Elnémultam rá. Így nem tudom, hol vehetett megnyugtatót.⁴

Itt Kazinczy határozottan cáfolja a bolond vádakat (beleértve a jövőben írandó dolgozatokat is). Illendő, hogy Kazinczy állítását hangsúlyozzuk: nem volt viszonya a szolgálólánnyal és sohasem akarta feleségül venni. Ez a Kazinczy azonban egy jelenet szereplője, aki nem feltétlenül azonosítható a valóságos személlyel. A jelenetben elhangzó állítások egy másik szereplő, Asszonyám (Kazinczy édesanyja: 'Asszony-anyám') meggyőzésére és megnyugtatóására irányultak. Kazinczy nem a viszonyról beszélt, hanem a viszony kapcsán előadott jelenetét írta meg. A jelenet egyik lehetséges értelmezésére – a hitetlenségre – pedig éppen Asszonyám válasza hívja fel az olvasó figyelmét. A legerősebb gesztust – az anyja előtt térdre boruló, az égre esküdő férfi nagyjelenetét – egy odavetett félmondattal semmisíti meg Asszonyám. Mindehhez elegendő annyi, hogy kételkedjen. De kételkedjünk mi is, hiszen mégiscsak a magyar nyelv egyik legdörzsöltebb íróját olvassuk: talán éppen kikacsint a szerző a jelenetből, és egy elsődleges jelentéssel szembeforduló értelmezést javasol.

Nem mellékes, hogy az idézett szöveghely egy olyan szövegegyüttesből való, amelynek kézírata ismeretlen (feltehetően a II. világháborúban semmisült meg), így ma már csak találgathatunk a belső szöveghatárokról. A szöveg ugyanis levelekből és kommentárokból összeállított montázsnek látszik, így az idézett szövegrész éppúgy lehetett eredeti elküldött levél, vagy annak fogalmazványa, másolata, mint önéletrajzi feljegyzés. A két műfaj más előzetes tudással rendelkező olvasót feltételez. Nem mindegy, hogy az események egyik szereplőjéhez, vagy az utókorhoz szól.⁵

A fenti kételyek mellett, ha az ügyünkre vonatkozó dokumentumként olvassuk e jelenetet, a következő tényyszerű állításokat tehetjük: 1804. május 22-én Kazinczy és anyja Érsemjénben tartózkodott. Asszonyám meg volt győződve arról, hogy fiának viszonya volt a szolgálólánnyal, habár Kazinczy ezt tagadta.

³ A kérdéskört átfogóan vizsgálja: SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Budapest, reciti, 2017 (Irodalomtörténeti Füzetek, 177.)

⁴ [KAZINCZY Ferenc *Följegyzései*], i. m., 125.

⁵ Pl. „Olyan olvasónak juthat ez az írás kezeibe, a' ki engem közléről nem ismér”. *Uo.*, 146.

ASSZONYÁM TEKINTETE

Nézzük meg újra a mottóban idézett szövegrészt: Kazinczy nem azt állítja, hogy „nem cselekedte”, hanem azt, hogy az elbeszélés során úgy *láttatja* majd a történetet, hogy azt „csalhatatlan bizonyágként” értse meg az olvasó. Ez az ígélet akkor teljesülhet, ha hiteles önéletrajzi vallomásként olvassuk Kazinczy elbeszéléseit. Hogy elhagyhassuk ezt az elbeszélő által megalkotott helyzetet, és nézőpontot válthassunk, külső forrásokat szükséges keresni. Az érintett rokonoktól és ismerősöktől alig találni a témához kapcsolódó levelet,⁶ és amit ismerünk, az is Kazinczy másolatában és kommentárjaival, vagy részben átírt változatban maradt fent.

A családi históriát hosszabban érintő rokoni levelek közül mindössze kettőnek ismerjük a szövegét. Mindkettőt 1805. július 3-án, már Kazinczy házassága után írta az anyja, és alapvetően a családi vagyon felosztásáról szólnak, de jócskán kitérnek Kazinczy magánéletére is. Az egyiket sógora, Kazinczy Péter előtt írta meg fiának, a másikat pedig a sógorának címezte, de Ferencnek szóló vaskos üzenetekkel terhelte meg. Kazinczy Péter, azaz Kazinczy nagybátyja, igyekezett közvetíteni anya és fia között a gazdaság megosztásában. E levelek, Kazinczy ezekre írt válaszai és kommentárjai a [*KAZINCZY Ferencz Följegyzései*]-be szerkesztve maradtak fent.⁷

A két anyai levél és Kazinczy válaszai egyetlen helyen lépnek érdemi párbeszédbe a magánéleti viszályban. Az anya azt nehezteli, hogy tudomása nélkül házasodott meg fia: „tavalý pedig noha hírem nélkül megházasodott, kikészítésére ezer Rf. készpénzt [adtam].” Kazinczy erre így válaszolt:

Csak azt az egy cikkelyt fogom fel, hogy én *Asszonyámnak híre 's akarátja nélkül házasodtam, a' Gróf Asszonyámnak híre 's akarátja nélkül adta hozzám a' leányát.* – Asszonyám igen jól tudja, hogy ez csak félig igaz. A' Gróf, midőn jelentést tettem Sophie eránt, világos szókkal emlékeztetett azon kötelességemre, hogy Asszonyámnak megegyezését kérjem ki és még okaim által is csak arra indítattott, hogy valamíg Semlyénből a' levél fel nem érkezik, a' dolog maradjon titokban, és ha Asszonyám fél szóval ellenzi is, múltjon el. Ezt én Septembris 4d. reggel mingyárt mondtam Asszonyámnak, 's hogy nem hazudok, mutatja az, hogy Kázmér, sőt magok a háznál lévők is, csak akkor tudták-meg, mikor a' levél Semlyénből feljött.⁸

⁶ A KazLev-en kívüli levelezések hiányait jól mutatja, hogy Péchy Sándorné Kazinczy Zsuzsanna magánlevelezéséből mindössze egy keltezés nélküli boríték ismert: *A péchujfalusi Péchy-család levéltári lajstroma*, szerk. GÁRDONYI Albert, Budapest, Franklin Ny., 1909, 321.

⁷ [*KAZINCZY Ferencz Följegyzései*], i. m., 148–152. A levelezésben is megjelent: KazLev. XXII. 5458. sz. Kazinczy Ferenc – Bossányi Susánnának, Nagykázmér, 1805. július 3.

⁸ [*KAZINCZY Ferencz Följegyzései*], i. m., 141, 147, 148, 150. [A ritkított kiemelés tőlem – O. L.]

A dolgot azonban egyáltalán nem tartotta titokban Kazinczy. Az eljegyzésről a nagykázmeri családtagokon és Kazinczy inasán kívül már augusztus 30-án bizonyosan tudott Klári húga és férje, továbbá a Göncruszkan lévő Maris is. Szeptember 1-én pedig megírta a hírt Miklós öccsének (Nagyvárad), Kis Jánosnak és Németh Lászlónak (Dunántúl), továbbá Virág Benedeknek (Pest-Buda) is.⁹ Szeptember 2-án már debreceni barátainál vendégeskedett. Ekkor találkozott Szentgyörgyi Józseffel, és tudható, hogy Nagy Gábornak bizonyosan elmondta volna, ha otthon találja: „Kerestem az Urat 2dik 7brben, mihelytt a’ szekérről leszállottam, [...] ’s nem találtam. [...] Ha hát akkor szóval nem lehetett, hadd ajánljam most barátságába az Úrnak az én Sophiemat.”¹⁰

Nagyon érdekesen „nem hazudik” Kazinczy. A nagykázmeri vendégeknek és cselédeknek valóban nem mondta el a hírt, és valóban kikérte – napokkal később – formálisan az anyja beleegyezését, és ezt valóban megírta Nagykázmérre.

Ugyanebben a szövegforrásban a jegyesség bejelentése így van megírva:

Édes Asszonyám, mondám kifakadva, Asszonyám nem engedi magát megnyugtani, nem engedi, hogy csendesesen szólljak, kéntelen vagyok azt elhadarni. Én megházasodtam – elholt! – elvettem Török Sophiet – új rándulat! imhol a’ gyűrűje; ajánlom magamat is, a’ mátkámat is Asszonyámnak kegyességeibe.¹¹

Ugyanezen levelek szerint az Asszonyám tudja, hogy Kazinczy időnként „megretorizálja” beszédét: „Megbocsásson fiam uram magának; az *afféle* beszédek csak az apjokának tartsa.” Mert akárhogy csavarta is a szavakat, valójában „úgy váltott jegyet, a’ Gróf leányával, hogy én semmit sem tudtam arról, mindaddig, míg 4-dik Septberben lejővén, már mint vőlegény, úgy mondta meg, hogy megházasodott.”¹²

Ha a fenti üzenetváltást az igazság kimondásáért folytatott küzdelemnek tekintjük, akkor ezt megnyerte Asszonyám. Megjegyzendő, hogy a jelen dolgozat e pillanatban a Kazinczytól tanult fogásokkal él: igyekszik hitelteleníteni a vita egyik szereplőjét és helyzetbe hozni a másikat, mielőtt ismertetné a vita további részleteit, és döntésre kérné az olvasót.

Kazinczy anyja e levelében azt is állította, hogy fia háborgatta, ingerelte, keserítette, bosszantotta és mocskolta családját:

⁹ *Diárium, i. m.*, 205.

¹⁰ KazLev. III. 691. sz., 211. Kazinczy Ferenc – Nagy Gábornak, Érsemjén, 1804. szeptember 7. Ugyanebben a levélben írta: „a’ Világ onnan, hogy ezt a’ lépést TULAJDON MAGAMTÓL teszem, lássa, ha igaz volt e az, hogy én Marist elvenni szándékoztam.”

¹¹ [KAZINCZY Ferencz Följegyzései], *i. m.*, 135.

¹² *Uo.*, 148. [Kiem. O. L.]

Magáról kedves Sógor Uram előtt adjon mingyárt holnap Reverzálist írva mellyiket válassza [mármint a felkínált birtokrészek közül – O. L.], és hogy míg én élek, engem soha nem háborít, sem nem ingerel, sem nem keserít, sem nem bosszant; még pedig sem világosan, sem alattomban, 's a testvéreit is, mocskolni megszűnik.

Továbbá azt is állította, hogy Kazinczynak 1804-ben szeretője volt a szolgálólány:

Hagyjon békét már annak a' tavalyi k... históriájának. Szánja, bánja-meg; ismerje meg magában; térjen-meg [...] Én nem vagyok olyan ember is mint az ő Nagyságos Ipája. Szépen nézheti Lubint. De oda Anettéje. Így nevezte ő magát és k... tavaly.

Kazinczy több oldalnyi magyarázatot fűzött e levelekhez, de a most kiemelt vádakát érdemben nem cáfolta. Az elsőre ezt írta Kazinczy: „Az bizony rendes volna, ha én József öcsémnek, kinek koránt sem beszéltem el minden *incultus emberhez* illő cselekedeteit, Reverzálist adnék, hogy *mocskolni megszűnöm*.” Noha nem csak Józsefről írt Asszonyám, hanem magáról és a többi testvérről is. De valóban nem szűnik meg „mocskolni” Kazinczy: „[Asszonyámtól Érsemjénben] József öcsém még valami nehezebbet hallott, hogy a' feleségét őrzötte. Dienes öcsémnek pedig meg vala már Vice Ispán korában izenve, hogy őtet nem azért sz[arta] hogy ...”.

Kazinczy a második vádponttal kapcsolatban csak ennyit mond:

Lubín és Anette 's holmi effélék nem arra valók, hogy megnémuljak mentségemre. Még *most is* faggatja Asszonyám a' cselédjeimet 's engem gyanúba 's előttök nevetségbe hoz általa, ha Miskolcz táján voltam e azon Uri háznál a' hol a' leány van? Ime még *most is* k...!

Vagyis nem a vádak tagadására, hanem azok hatására összpontosít. Azt viszont elismeri, 1804 őszéig időnként ő hozta szóba ezt: „Asszonyámra provokálok, hogy a' nem csak nekem, de Asszonyámra is igen kedvetlen textust én soha sem illetttem *megházasodásom olta*.”¹³

Asszonyám egyszerű, áttetsző és néhol igen durva megfogalmazása – a jelen dolgozat gondolatmenetének megfelelően – legyőzi az „afféle” beszédet: Kazinczy „jobb ha hallgat”, és főleg „a' tavalyi fertelmes undok cselekedeteiről hallgasson; engem sem azzal való beszédjével, mentegetéseivel, írásával ne terheljen”.¹⁴

¹³ Uo. [Kiem. O. L.]

¹⁴ Uo., 148–149. [Kiem. O. L.]

MIÉRT NEM HALLGAT KAZINCZY, ÉS MIRŐL BESZÉL SZENTGYÖRGYI?

Az anyai tanács nagyon is kézenfekvőnek látszik, ám Kazinczy mégsem követheti. A történet szereplőinek felejtését nem biztosítja az elhallgatás. Kazinczy anyja ezt így fogalmazta meg: „a’ mit ő cselekedett, annak magamban való tudása is engem megemészt”.¹⁵ Ezt a belső meggyőződést, „a magamban való tudást”, azaz az emlékezést kívánta módosítani Kazinczy anyjával folytatott vitáiban. A más-kor sikeres taktika, hogy létrehoz egy narratív teret és abban elhelyezi a saját történeteit, az elbeszélői jelenben, Asszonyámmal szemben kudarcot vallott.

Kazinczy történetét azonban nemcsak a jelen, hanem a jövő is fenyegeti. Kazinczynak jövőbeli olvasóira is tekintettel kell lennie, hiszen a szolgálólánynak ha csak a neve is fennmarad, márpedig a rokonok és barátok leveleiben bizonyosan fennmarad, akkor már létrejön egy uralhatatlan történet. A földesúr és a fiatal szolgálólány esetét el sem kell mesélni, annyira banális. Így Kazinczy a jövődöbeli értelmezések ellen is küzd: „De kicsoda az a’ semmire való, a’ ki látván, hogy egy férfi és egy fiatal leány közt víg tónus van, mingyárt azt higgye, hogy titkos, vétkes ismeretség is van?”¹⁶ Kazinczy írói feladata az, hogy a banális történet helyett egy különöset alkosson meg, amely a *meg-nem-történet* meséli el.

A máskor igen hasznos széles kapcsolatrendszer és kiterjedt levelezés most hátrány. Leginkább a család közelben lakó barátja és orvosa, a szolgálólányt is kezelő, a családi vizályt közlő Szentgyörgyi József levelei beszédesebbek. Mielőtt azonban hangot adnánk az orvos leveleinek, szükséges egy filológiai kitérő.

Szentgyörgyi Kazinczyhoz írt fennmaradt leveleit a *KazLev* eredeti kéziratból adta ki. A levelezés másik oldala, a Szentgyörgyihez írt Kazinczy-levelek kézírata azonban ismeretlen, a *KazLev* forrása Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor 1844-es kiadása. Az Akadémia az 1890-es években sikertelenül kereste a Szentgyörgyihez írt leveleket.¹⁷

Ismert az 1844-es sajtó alá rendező listája,¹⁸ amelyben a levélváltás sorrendjét igyekszik megállapítani, és röviden megjelöli az adott levél témáját is. Látható,

¹⁵ *Uo.*, 149.

¹⁶ *Uo.*, 123–124. Megjegyzendő, hogy elbeszélőnk ismét a bevett retorikai eszközt használja: „semmire való”-nak minősíti (jövődöbeli) értelmezőjét, majd irodalmiaszkodva „víg tónus”-ról beszél, hogy a lényegi kérdések ne kaphassanak hangot.

¹⁷ Debrecenből a következő választ kapták a főiskola könyvtárosától: „Sajnálattal jelentem [...] hogy Kazinczynak Szentgyörgyi Józsefhez intézett leveleinek eredetijei sem főiskolánk könyvtárában, sem a Szentgyörgyi utódoknál nincsenek.” (Géresi Kálmán Zichy Antalhoz, Debrecen, 1891. november 12. – MTAK RUI 4r. 264, 110–112.)

¹⁸ MTAK Tört. 2r. 21. 79–81. f. „Kazinczy Ferenc és Szentgyörgyi József levelei kijegyzetelve, Kazinczy Gábor írása.” (CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc levelezése a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában*, Katalógus, Budapest, Argumentum, 2014, 311.)

hogy Kazinczy Gábor ismerte Szentgyörgyi leveleit is, habár nem adta ki. Egy érdekes részlet a listából: „[1805. febr.] 19d. Szgy. Kfné bajáról. Kf. levele csonka. [1805. febr.] 22d. Szgy. Ez is. E 3 levélből kihagyni.” Tehát Kazinczy Gábor kihagyta volna a Kazinczy Ferencné betegségére vonatkozó részeket, illetve a levelek már eleve hiányosak voltak. Ez a feljegyzés nem utal a szövegforrások eredetiségére, nem tudható, hogy a szerkesztők az eredeti elküldött, vagy utólag átírt forrásokból dolgoztak-e.

E listához tartozó szövegegyüttes megtalálható az akadémiai kéziratárban.¹⁹ A listán jelzett kihagyás látható a Kazinczy Gábortól lemásolt Szentgyörgyi-levéiben: „A mi a göröcsöt... ¹⁾” A kapcsolódó szerkesztői lábjegyzet: „¹⁾ Orvosi érdektelen részek.”²⁰ Úgy látszik, hogy az 1844-es kiadás sajtó alá rendezői tapintatosan kihagyták (volna) a magánjellegű részeket, ám a megjelent kiadásukban törlésre vagy változtatásra utaló szerkesztői lábjegyzet nem található. Az orvos válaszából nyilvánvaló, hogy Kazinczynak részletesen le kellett írnia felesége nőgyógyászati tüneteit. Az 1844-es kiadásban és ennek nyomán a *KazLev*-ben kiadott Kazinczy-levéiben nem található ilyen részletes leírás.²¹ A *KazLev*-ben megjelent levél tehát nem lehet azonos az eredeti elküldött levéllel.

Más adat is van arra, hogy az 1844-es kiadás nem (mindig) az eredeti elküldött levelek szövegállapotát rögzítette. Egy Pandektába másolt levélrészletből²² látható, hogy kismértékben bár, de eltér a két szövegforrás. A Pandektában ez van: „Azt mondd, hogy a példány (ideal és modell) jó így: *eredeti képzelet*.” Az 1844-es kiadásban és így a *KazLev*-ben pedig ez: „Azt mondd, hogy a’ *példány* (a’ mit én csak *Ideál*-nak írtam volt, holott egyszersmind *Model* is) jó így: *eredeti képzelet*.”²³ A második idézet lehet a későbbi szövegállapot, Kazinczy általános gyakorlata, hogy átírásai során részletesebb lett a szöveg.

Létezik még egy forrás: Szentgyörgyi József naplója. A napló eredeti kéziratát – több száz családi levéllel, naplóval, okmánnyal és egyéb irattal együtt – az orvos unokája, Szentgyörgyi Lajos nyugalmazott altábornagy 1937-ben és 1943-ban átadta az Országos Levéltárnak. A levéltárban ez a hagyaték 1945-ben megsemmisült. Az adományról „Ellenjegyzék” készült, ebből tudható, hogy a naplót 1783. december 1-től 1831. december 30-ig vezette Szentgyörgyi József, és összesen 70

¹⁹ MTAK M. Ir. Lev. 4r. 30.: „Szent-Györgyi [Szentgyörgyi] József levelei Kazinczy Ferenchez Kazinczy Ferenc válaszaival. A kéziratok egy része Kazinczy Gábor kézírása. Kazinczy Ferenc levelei részben nyomtatványon olvashatók, az ívek szét vannak szedve, és a kéziratmásolatok közé vannak illesztve időrendben.” (CZIFRA, *i. m.*, 80–83.)

²⁰ A levelet a *KazLev* kihagyás nélkül közölte, így látható, hogy a kihagyott rész nőgyógyászati bajokra vonatkozó tanácsot ad: *KazLev*. III. 718. sz., Szentgyörgyi József – Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1805. február 11.

²¹ A Szentgyörgyi-levél erre válaszol: *KazLev*. III. 719. sz., Kazinczy Ferenc – Szentgyörgyi Józsefnek, Érsemjén, 1805. február 10. és 11.

²² Kazinczy Gábor (?) másolatában: MTAK M. Ir. Lev. 4r 35, IV.

²³ *KazLev*. III. 659. sz., 177., Kazinczy Ferenc – Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. március 1.

füzet (!) terjedelmű volt.²⁴ A naplóból csak töredékek maradtak fenn idézet formájában Szentgyörgyi Lajos *Nagyapám családi élete. 1765–1832.* című, 46 gépelt oldal terjedelmű munkájában. Ezt az életrajzot és a forrásszövegül szolgáló naplót Halmy Márta, a család leszármazottja ismertette, és a Kazinczyra vonatkozó legfontosabb részleteket közölte is.²⁵ A *Nagyapám családi életében* fennmaradt részletek alátámasztják Kazinczy szövegeinek állításait:

[1803.] Novemberben pedig megelőző levélváltás után a Debrecenbe érkező Kazinczynéval 26-án kiment beteg barátjának megvizsgálására. Erről így szól a napló: „T. Kazintziné asszonnyal [Kazinczy anyjával – O. L.] kimentem terhes nyavajában lévő kedves Barátom orvoslására Ér-Semjénbe. Másnap haza tértem.” Ugyancsak a napló December 6-ikáról: „Oberstleutenant Kazintzi Ur [Kazinczy László – O. L.] levelét vévén Semjénből, a gyógyulni kezdő Kedves Barátomnak irtam.” Dec. 11-ikéről: „Kazintzi Barátom tulajdon kezével irt levelét örömmel vettem.” Örült Barátja teljes gyógyulásán.²⁶

E töredékes forrásból megtudható, hogy 1803. november 26–27-én volt Érsemjénben Szentgyörgyi, majd 27-én Debrecenben erről beszámolt Sárosynénak.²⁷ Kazinczy december 11-i levele ismeretlen, de az orvos naplója és válaszlevele megerősíti, hogy Kazinczy ekkor már túl volt a betegség nehezebb időszakán.²⁸

E filológiai kitérő után kérdés, hogy milyen mértékben térnek el Kazinczy eredeti elküldött levelei a nyomtatásban megjelent levelektől. A magánélet legbelőbb köreit elbeszélő szövegrészek Szentgyörgyi eredeti kéziratban fennmaradt válaszleveleiből sejthetők. Kazinczy 1804 elején Szentgyörgyivel gyógyíttatta a szolgárolányt. Az orvos 1804. február 11-i levele:

Térek a' szegény beteg Mariskára: sajnálom szenvedését, és ohajtom gyógyulását.
E végre (irgalmas bíró is akarván lenni) tsak egygy orvosságot küldök, ezen kívül

²⁴ Az adományról készült „Ellenjegyzék” és a Magyar Országos Levéltárnak a letét megsemmisülését Halmy Márta kérésére igazoló 1990-ben kelt levele a család birtokában van.

²⁵ HALMY Márta, *Szentgyörgyi József orvosi levelei Kazinczy Ferenchez*, Debrecen, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1991 (1993), 333–357. A *Nagyapám családi élete. 1765–1832.* című szöveget ma is őrzi Debrecenben Szentgyörgyi József ükunokája, Szentgyörgyi Géza, az ő szívességéből használhattam e forrást, továbbá a fent említett „Ellenjegyzéket” és a levéltár 1990-es levelét.

²⁶ SZENTGYÖRGYI Lajos, *Nagyapám családi élete. 1765–1832.* [gépírat], 18. E sorokat részben közli: HALMY, i. m., 338.

²⁷ KazLev. XXII. 5443. sz., Sárosy Andrásné – Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1803. november 27. Sárosyné tehát nem látogatta meg Kazinczyt. Vö. CSOKONAI Vitéz Mihály *összes művei, Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999., 842.

²⁸ KazLev. III. 633. sz., 130–131., Szentgyörgyi József – Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1803. december 11. A „teljes gyógyulást” említő mondatról nem eldönthető, hogy Szentgyörgyi József megállapítása vagy a naplót értelmező Szentgyörgyi Lajos véleménye.

egy házi eszközt javasolok. [...] Én ezzel mentettem meg nem régiben hideglelési-től egy olyan leány aszszonykát, kihez hasonlókról emlékezvén egyszer Szatsvai, ezen parenthésist tette nevek mellé (ezek azok, a' kik leányok is, aszszonyok is).²⁹

E levélben két különös utalás is van: az „irgalmas bíró” és a „leány aszszonyka”. A levél, amelyre az orvos most válaszolt, ismeretlen,³⁰ így csak találgathatunk, mire célzott. Talán a szolgálólány terhességére?

Kazinczy önéletrajzaiból és feljegyzéseiből így tudjuk az 1804. májusi eseményeket:

- 1804. május 20. pünkösd vasárnap, Érsemjén: Maris kificamította a kezét, ennek ellenére Kazinczy anyja tovább dolgoztatta. Ekkor Érsemjénben volt Kazinczy Nagy Gáborral együtt.
- 1804. május 21.: Kazinczy beküldte Marist Debrecenbe Szentgyörgyi József orvoshoz Nagy Gábor szekeren.
- 1804. május 22–23.: Kazinczy anyja hívására Érsemjénbe érkezett Dienes.
- 1804. május 24.: Kazinczy reggel elindult Érsemjénből Hosszúpályiba az összeírást folytatni. Kazinczy anyja Debrecenbe kocszírozott, délben beállított Szentgyörgyihez, majd embereivel erőszakkal Érsemjénbe vitte a szolgálólányt és bezárta.

Az orvos 1804. május 24-i levele igazolja az aznapi történéseket. Szentgyörgyi, amint lehetett, rögtön megírta az eseményt, és futárral elküldte a levelet Kazinczynak. Ő ennek olvastán visszaindult Érsemjénbe, de a létai erdőben eltévedt és ott aludt, így csak másnap reggel érkezett meg az anyai házhoz. Kazinczy még délután visszatért Hosszúpályiba, az anyja pedig ugyanaznap Alsóregmecre indult, feltehető, hogy oda Marist is magával vitte.

Kazinczy nem adott magyarázatot arra, hogy mi volt az anyja mértéktelen dühének valódi oka, és az orvos május 24-i levelében is csak utalásokat találunk:

Hogy a' T. Nagy Aszszonyt pontba 12 órakor meg látom, tsak el hűlök belé, melly nagy indulatba és fél betegen látom; be hívom, kérdem baját 's rövid szóval a' Chronique scandaleuset el mondván, kérdi tőlem, hogy T. Bíró Uramtól kért ember által hozassa é ide a' leányt, vagy érette menjen?³¹

²⁹ KazLev. III. 647. sz., 157–158., Szentgyörgyi József – Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1804. február 11.

³⁰ Egy 1804. február 5-i és egy február 24-i levél ismert Kazinczytól, az orvos levele viszont február 11-i, és bizonyosan postafordultával válaszolt.

³¹ KazLev. III. 676. sz., 194–195., Szentgyörgyi József – Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1804. május 24.

Eszerint az orvos meg sem próbálta az anyai düh jogosságát, a „botrány-krónika-ként” elmondottakat megkérdőjelezni, csak a nyilvánosság előtt igyekezett menteni a család becsületét: „Amaz elsőnek publicitását, és annak minden felé terjedő hírét, ’s következéseit, a’ mint első stuporomba lehetett, meg fontolván, kértem az Istenre, hogy ne tselekedje [...]”.³²

Majd Kazinczyt kéri, hogy érzelmei helyett a becsületre és kötelesség érzéseire hallgasson: „Kérlek, indulatba semmit ne tselekedj; ezen levelet stafétán küldöm, hogy haladék nélkül tudtadra légyen a’ dolog. Ismét kérlek, hogy az indulat a’ betsület érzésit, a’ kötelességet és az értelmet el ne nyomja.”³³

Kazinczy válaszelevele (ha volt egyáltalán) ismeretlen. A közvetlen előzményekről annyi tudható, hogy 1804. április 14-én Kazinczy Nagyváradon volt Rhédey Lajosné Kácsándy Terézia temetésén. Ekkor Dienes öccsénél szállt meg, akárcsak testvérük, László, és barátja, Nagy Gábor. Itt aludt Maris is. A temetés után, április 21-én Kazinczy László visszaindult Linzbe regimentjéhez, de útközben betért Alsóregmecre anyjához: „az Anyámat tűzbe hozta, ’s azt a’ gyanút, hogy szobaleányt akarok venni, készítette [...]”.³⁴

A szolgálólány és Kazinczy feltételezett viszonya az oka Asszonyám dühének, és a levelekből látszik, hogy ezt tényként elfogadta Szentgyörgyi is. Ebből az következik, hogy azért vitette el Asszonyám a szolgálólányt Debrecenből, hogy ne találkozhasson felügyelet nélkül Kazinczyval.

A levélváltás hiányos a kulcsjeleneteknél. A Maris-ügy debreceni történéseiről beszámoló Szentgyörgyi-levelekre nincs válaszlevél (1804. május–augusztus). Kazinczy saját vétlenségét és házasságát elbeszélő őszi leveleire pedig Szentgyörgyi válasza nem ismertek (1804. szeptember–december).³⁵ Nem tudható, Kazinczy hogyan értelmezte az Asszonyám erőszakos debreceni fellépését, és nem tudható Szentgyörgyi reagálása Kazinczy ártatlanságát hangoztató leveleire.³⁶ A válaszlevelek hiánya talán nem véletlen, Szentgyörgyi és Kazinczy levelei ebben az időszakban és témában talán cáfolnák egymás állítását. És mint láttuk, Kazinczy levelei utólag átírt levelek, a valódi címzettjük talán nem is a debreceni orvos, hanem az utókor.

³² *Uo.*, 195.

³³ *Uo.*

³⁴ *Diárium, i. m.*, 225.

³⁵ A fentebb említett „Ellenjegyzék”-ben számos Szentgyörgyi Józseftől Kazinczyhoz írt levél adata megtalálható, köztük néhány ismeretlen levél is. 1803–1804-ből: 1803. augusztus 30.; 1803. december 5.; 1803. december 19.; 1804. január 29.; 1804. március 20. Ezeken túl még Kazinczy anyjához írt levél is volt a saját kezű levélmásolatok között: „Tekintetes Kazinczyné Asszonyomnak. Aug. 22. 1804.”

³⁶ „[...] két vád volt ellenem: 1. hogy M-al vétkes ismeretségben éltem. 2. hogy M-t el akarom venni. Hogy az első nem igaz, megtetszik onnan, hogy midőn hozzá a’ Doctort bévítették, hogy megvisitáltassék, M. magát örömmel alája vetette. Nékem rugtata az Anyám, hogy nem igaz, hogy azt *akarták*.” (KazLev. III. 692. sz., 212., Kazinczy Ferenc – Szentgyörgyi Józsefnek, Ujfalú, 1804. szeptember 10.)

A GÖNCRUSZKAI NAGY MÁRIA

Nagy kísértés átlapozni a környék anyakönyveit. Az anyakönyvek a születési, halálozási, házassági és felekezeti adatokat tartalmazzák, de a helyi szokástól függően időnként utalnak a foglalkozásra, életkorra, vagyoni helyzetre és a lakóhelyre. E források legfőbb értéke ugyanaz, mint legfőbb hátránya: nem történeteket mesélnek el, csupán adatokat közölnek. Adatai megbízhatóbbak az eddig vizsgált forrásainknál, de nehezebben értelmezhetők: a leghitelesebbnek látszó fikciós történetek előállítására alkalmasak. Nem segíti a kutatást, hogy a 'Nagy Mária' név igen gyakori, és egy szegény sorsú lányt keresünk.

Kazinczy több helyen is utalt arra, hogy Göncruszván lakott és így talán ott is született a szolgálólány. A göncruszkai református anyakönyvben található egy Nagy Mária.³⁷ Őt 1787. december 4-én keresztelték meg: „4. Decembr. Kereszteltem Helység Notariusának Nagy Jánosnak Benke Mária Feleségétül született Leányát Máriát, K[ereszt] Atty. Tekint. Bártzay Pál Ur. K[ereszt] Any. a' Felesége Tek. Vay Susánna Asszony.”³⁸

E leány születési dátuma egybevág a szolgálólány adataival, aki 1803 telén 15 éves volt.³⁹ A göncruszkai Nagy Mária szüleinek házasságát is megtalálni az anyakönyvben: „Anno 1787. 31. Jan. Helységünk Notariusá Nagy János Ur copulaltatott Vilmányban lakozó Benke György hajadon leányával Máriával.”⁴⁰ Az apa, Nagy János 1803 tavaszán meghalt: „1803. [...] Apr. 1^a [ez a halál napja] – 3 [ez a temetés napja] Contr[ibuens]. Nagy János Notar. 51. [esztendő] Száraz-betegségben.”⁴¹ A göncruszkai Nagy Mária tehát református szülők gyermeke volt, apja a göncruszkai jegyző, Nagy János, anyja a vilmányi⁴² lakos Benke Mária, Benke György leánya.⁴³

Ha a göncruszkai Nagy Mária azonos lenne a szolgálólánnyal, akkor a jegyző apa magyarázatot adhatna arra, hogy miért tudott írni-olvasni, sőt, még verseket is faragni. A falusi jegyző magasabb rangon állhatott annál, hogy leánya gyer-

³⁷ A göncruszkai katolikus anyakönyvben nem találtam ebben az időszakban Nagy Mária névre keresztelt gyermeket. Az anyakönyv 1787-től van meg. (Ld. <https://www.familysearch.org/search/film/004665508?cat=37451> Letöltés ideje: 2019. július 26.)

³⁸ A göncruszkai református anyakönyv oldalának fotómásolata: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-RY9J-84?i=66&cat=66419> (Letöltés ideje: 2019. július 26.)

³⁹ [KAZINCZY Ferencz Följegyzései], i. m., 123.

⁴⁰ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-RY9N-5C?i=99&cat=66419> (Letöltés ideje: 2019. július 26.)

⁴¹ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-RY9N-9K?i=212&cat=66419> (Letöltés ideje: 2019. július 26.)

⁴² A vilmányi anyakönyvben nincs adat Nagy Máriáról.

⁴³ Feltehető, hogy az anyai Benke család nemes volt: „Az 1754/55. évi orsz. nemesi összeíráskor Abaujmegyében György özv. és fia, Beregmegyében pedig János élnek.” (KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, I–XI. kötet, Budapest, 1911–1932, II. kötet, *Benke-családbeliek*.)

mekként cseléd legyen, hogy eltűrje a Kazinczy család embertelen bánásmódját. Ám az is tudható, Kazinczy anyja lenézte a falusi jegyzőket.⁴⁴

A göncruszkai Nagy Mária apja 1803-ban meghalt. Kazinczy a szolgálólány anyját említette csak, apját sohasem. Ha a göncruszkai Nagy Mária azonos lenne a szolgálólánnyal, akkor a 44 éves Kazinczy egy apját gyászoló 15 éves leánnyal került volna kapcsolatba 1803 telén.

A göncruszkai református matriculában nincs nyoma e Nagy Mária házasságának, az ő és anyja halálának (1900-ig), és nem kereszteltek e Nagy Máriától született gyermeket (1813-ig).⁴⁵ Tehát feltehetően elköltöztek Göncruszkáról.

A DEBRECENI NAGY MÁRIA

Érsemjénből 1803. november 18-tól 1804. február 25-ig csak kétszer mozdult ki Kazinczy:

Én szüret olta két ízben valék Debreczenben; egyszer vásárkor, másszor midőn farsang farkán Regmeczre szándékoztam. De az impracticabilis út vissza fordított, 's elmaradt a' Regmeczi út. Ezen kétszeri Debreczenben való létemen kívül szüret olta sehol sem valék; 's nem képzelheted, melly jól esik, itthon űlni.⁴⁶

Kazinczy tehát novembertől Érsemjénben volt a szolgálólánnyal, és habár decemberben már jobban volt, legkorábban a január közepi debreceni vásár miatt hagyta el a falut. Ekkor együtt ment a szolgálólánnyal. Érsemjén Debrecen vonzáskörzetébe tartozott, a faluból Debrecenbe jártak vásárolni, ügyeket intézni és mulatni. Debreceniek a család bizalmasai, az ügyvéd és az orvos is. Sárosyné, akit Kazinczy korábban feleségül akart venni, szintén Debrecenben lakott. A 22 éves szép özvegy Kazinczy állítása szerint azonban ősszel, a szüreten, kiábrándítóan viselkedett.⁴⁷ Az ezt követő első találkozásukról így írt:

⁴⁴ „Én tudván az Asszonyám idegenségét ő eránta [Csokonai iránt – O. L.] (melly csak onnan eshetik, mivel ő testvére egy falusi notáriusnak), őtet ide soha nem hoztam; sőt négy embert kértem levelem által, hogy ide ne jőjjön, félvén, hogy Asszonyám velek éreztetni fogja, hogy nem úgy nézi őket, mint én.” (KazLev. III. 611. sz., 88., Kazinczy Ferenc – anyjának, Érsemjén, 1803. augusztus. 27.)

⁴⁵ A göncruszkai katolikus anyakönyvekben sem található 1802–1806 között férjezetlen Nagy Máriától született gyermek; más felekezettől nem maradt fenn anyakönyv itt.

⁴⁶ KazLev. XXIII. 5694. sz., 72–73., Kazinczy Ferenc – Bárczay Ferencnek, [Érsemjén], 1804. február 25. Az említett „farsang farka” februárban volt.

⁴⁷ Sárosyné „Szűnyognét őszve *sánta kurvázza*. Szűnyogné Sárosinét vissza *golyvás-kurvázza*; úgy hogy a' sánta és a' golyvás talán hajba kapott volna, ha bé nem jött volna a' Nagy-Asszony. Én sokszor nyaltam a' szép nyakat, de azon hibát, golyvát nem láttam; talán gyermekkorában volt baja nyakának. [...] A' Kőlyi szüret tele vala e' hírrel, 's engem majd elnye a' föld.” (Az én naplóm, i. m., 312–313.)

[1804. Januarius] 15d. Debreczenbe. Sárosiné gondolván hogy szokás szerint meg fogok nála jelenni, igen későn jött a' házhoz, 's érezteti velem kegyeinek megfogytát. [...] Végre szelidülni kezd; tenyeret nyújt csókra, simúl, tapad; de mind ez csak félig érttetetik, 's nem engedem magam' megmarasztatni. [...] Mentem. Bálba. Marist béviszem 's leültetem egy neki illő helyt. Rhédey Lajos, Szláv János, Gróf Teleki Jóska ott.⁴⁸

Kazinczy a szolgálólányt, és nem az új férjet kereső „simulékony” özvegyet vitte el a debreceni bálba.

Amikor 1804. január 28-án Maris beteg lett Érsemjénben, és Kazinczy orvost és felcsert hivatott hozzá, akkor Kazinczy húga, Susi szerint a szolgálólány terhes volt.⁴⁹ Szentgyörgyi József 1804. február 11-i levelében a „leány aszszonyka” kifejezéssel, mint már szó volt róla, talán a szolgálólány terhességére utalt.

A 'Nagy Mária' gyakori név, Debrecen pedig nagy város, mégis különös, hogy kilenc hónappal Susi megjegyzése után, Debrecenben 1804. október 31-én Gál András prédikátor Imre névre keresztelt egy kisfiút, akinek az anyja Nagy Mária volt, apja viszont ismeretlen.⁵⁰ Nagy Mária az anyakönyv szerint Varga utcai lakos, a gyermek keresztatyja pedig Sáska Miklós.⁵¹

Különös az is, hogy Gál András (1764–1828) gönci kötődésű református lelkész volt.⁵² Göncről néhány kilométer Göncruszka, így bizonyára ismerte őt a szolgálólány és Kazinczy Klára is. (Debrecenben ekkor heti váltással dolgoztak a lelkészek, négyhetente egy-egy hétig keresztelt egy-egy lelkész.)

Hogy lehetne ebbe az elbeszélésbe beilleszteni a megesett leányról és szeretőjéről szóló Marmontel-idillt, az *Anett és Lubint*?⁵³ Az bizonyos, hogy a házasságon kívüli szerelemről, a teherbe eső leány ártatlanságáról szóló történetet télen felolvastatta Kazinczy Marissal, tavasztól pedig már bizonyítékot látott a család e szöveg használatában: Anettet Maris, Lubint Kazinczy alteregójaként értelmezte. Kazinczy szövegválasztása talán ártatlan volt, talán a szolgálólány érzékenyítésére szolgált, de talán már vigaszként kellett olvasni. Azaz lehet, hogy a már terhes szolgálólányt vizsgáltta Kazinczy e szöveggel.

A debreceni református anyakönyv szerint ugyanis 1804. január 28-án is kereszteltek egy Nagy Mária nevű lánytól egy „törvénytelen ágyból” fogant gyer-

⁴⁸ *Diárium, i. m.*, 200.

⁴⁹ *Uo.*; *Az én naplóm, i. m.*, 315.

⁵⁰ A debreceni református egyház anyakönyvei: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-MJVN-F?i=114> (Letöltés ideje: 2019. július 26.)

⁵¹ Ismert Sáska János debreceni színjátész neve. (KazLev. III. 614. sz., Kazinczy Ferenc – Kozma Gergelynek, Érsemlyén, 1803. szeptember 1.)

⁵² Szinnyei szerint 1799-től 1811-ig volt lelkész Göncön. (SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891–1914. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, Gál András-szócikk. [Letöltés ideje: 2019. július 26.]

⁵³ Bővebben: ORBÁN, *i. m.*, 458–459.

meket. Ő Mihály lett. E Nagy Mária szintén Varga utcai lakos, akárcsak a fent említett Nagy Mária, így szinte bizonyos, hogy a két személy azonos. A két Nagy Mária-gyermek keresztelese között szinte napra pontosan 9 hónap telt el. (Ez nem lehetetlen, hiszen néhány hét, esetleg hónap „nyerhető”, ha az első gyermeket később keresztelték és/vagy a második gyermek koraszülött volt.)

A szolgálólányhoz éppen ezen első debreceni keresztelese napján, 1804. január 28-án hivatott Kazinczy orvost Érsemjénbe. Ha ez valóban így történt, akkor kizárható, hogy a debreceni Nagy Mária azonos lehetne Kazinczyék szolgálólányával.

A GÖRÖG VALLÁSÚ NAGY MÁRIA

A szolgálólány egy másik adat szerint sem lehet azonos sem a göncruszkai, sem a debreceni Nagy Máriával. Kazinczy ezt írta egyik legbensőbb barátjának 1804 őszén a lánykérése kapcsán:

Láttam, hogy ha el nem sül, az az, ha nekem Sophiet nem adják, az a' testvérem, a' ki engemet *tökéletlennek* 's *akasztófára-valónak* szeret nevezni, ezt a' lépésemet is *tökéletlenségnek* nevezi majd, és azt mondja, hogy Sophiet csak azért kértem-meg, hogy a' világot elámithassam, 's annál könnyebben tehessem lépésimet a' Maris Egerbe vitele, pápistává létel és öszveeskettetés eránt.⁵⁴

Ez egy elképzelt szituáció, melynek lényege az, hogy a Marissal képzelt házasság feltétele az lenne, hogy Egerben pápistává, azaz római katolikussá térjen át. Ez a többszörös fikciótól eltekintve is elég homályos megfogalmazás. Miért kell Egerben áttérni? Talán mert Nagyváradon az ott lakó családtagok meg tudnák ezt akadályozni. De miért kell római katolikussá válni? És kinek? Kazinczynak, a szolgálólánynak, vagy mindkettőjüknek? A képzelt házasságnak mindenesetre felekezeti akadály van.

Eszerint a szolgálólány nem református. És nem is római katolikus, hiszen 1804-ben Magyarországon összeházaseadhatott egy református és egy római katolikus, amire a legjobb példa Kazinczy és Török Sophie házassága. Nem lehet egyéb protestáns vallású sem, mert az sem lehetne akadály a házasságnak.

A válasz az akkor hatályos törvény egyetlen betűjében rejlik. A türelmi rendelet szentesítő 1790/91-es törvény 15 §-a így szól:

A vegyes házasságokból – melyek mindig r. katolikus lelkész előtt lesznek kötendők, melyek ellen azonban bárki bármi szín alatt is valami akadályt emelni tiltva

⁵⁴ KazLev. XXIII. 5701. sz., 83., Kazinczy Ferenc – Bárczay Ferencnek, Érsemjén, 1804. szeptember 7. (A ritkított kiemelés tőlem – O. L.)

van, – származott és származandó gyermekek, ha az atya r. katolikus, az ő vallását kövessék; ha pedig az anya r. katolikus, akkor csak a fiu gyermekek kövessék atyjuk vallását.⁵⁵

Ha betartották a törvény betűjét, akkor az II. József „türelmes” időszakához képest új helyzetet teremtett: csak a római katolikusok köthetnek vegyes házasságot.⁵⁶ A munkácsi görögkatolikus püspökség 1806. évi egyházmegyei összeírása szerint Abaúj és Torna vármegyében összesen 70 református-görögkatolikus vegyesházasság volt ekkor. Ez egy igen alacsony szám, a vármegyében összesen 4429 olyan házasság volt, amelynek egyik vagy mindkét tagja görögkatolikus volt.⁵⁷ Ezen összeírásból nem derül ki, hogy mikor kötötték e vegyes házasságokat.

Ez a joghézag még 1841-ben is gondot okozott:

A katolikusok és nem-egyesült görög vallásúak közti v[egyes] házasságokra nézve semmi törvénycikkely nem létezik a magyar törvénykönyvben. [...] Később néhány évvel az 1791-ki országgyűlés után, az illy v[egyes] házasságokra is a protestantsokat illető 1791-ki 26. t.c.z. kezdetett alkalmaztatni. Hiába protestált Stratimirovics István karloviczi nem-egyesült görög érsek, figyelmeztetve, hogy protestantsok számára alkotott törvénycikkely a keleti egyházra nem alkalmazható [...].⁵⁸

Noha a Nagy Mária nem ritka név, de a görög vallás már eléggé leszűkítheti a keresendő személyek körét. 1804. február 22-én, éppen Érsemjénben keresztelik meg a görög vallású Nagy Mária gyermekét:

1804^{dik} Esztendőben Kereszteltettek [...] Februariusban. [...] 22., Görög Vallású Nagy Marianak házasságon kívül született fija János K[ereszt]. A[tyja]. Albi Mihály. K[ereszt]. A[nyja]. Oláh Ersébeth. – NB. Ezen gyermeknek a' Birák előtt Attyának vallotta Ifjú Csata Jánost, a' ki Reformatus.⁵⁹

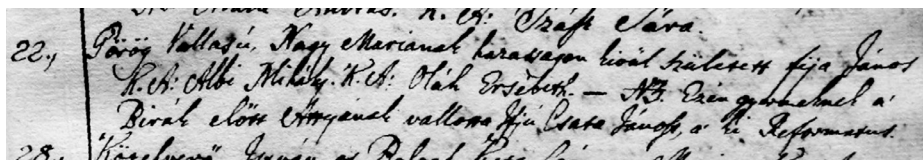
⁵⁵ A törvény szövegét idézi: ÖRSI Julianna, *A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői*, Ethnographia, 2015/3, 351. [Kiem. O. L.]

⁵⁶ Elvileg a házasságon belüli vallásváltás is hozhatott létre vegyesházasságokat.

⁵⁷ UDVARI István, *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*, Nyíregyháza, 1990, 90. http://byzantinohungarica.com/index.php/udvari_istvan_a_munkacsi_gorogkatolikus_puspokseg_lelkeszsegeinek_1806_evi_osszeirasa (Letöltés ideje: 2019. július 26.)

⁵⁸ VIDA Vince, *Értekezés a vegyes házasságokról*, Pest, Beimel Nyomda, 1841, 114–115. (Idézi: ÖRSI, i. m., 361.)

⁵⁹ Az érsemjéni református anyakönyvet a nagyvárad levéltárban őrzik: Arhivele Nationale, Filiale Oradea (Bihar Megyei Állami Levéltár, Nagyvárad). Az erről készült fotómásolatot a levéltár szívésségéből használtam, önzetlen segítségüket ezúton is köszönöm. Ugyancsak köszönöm Béres Norbert segítségét, amit e forrás megtalálásához nyújtott.



Az érsemjéni református anyakönyv 1804. február 22-i bejegyzése

E gyermek hamarosan meghalt. 1805. szeptember 29-én temették el Érsemjénben, erről az anyakönyvi bejegyzés: „Nagy Mária hazassagon kívül született fija Janos 1 és 1/2 esztendő.”⁶⁰

Kérdés, hogy milyen gyakori a házasságon kívüli szülés. Göncruszánk a református anyakönyv szerint 1801–1805 között összesen 78 gyermek született, köztük csupán ketten „törvénytelen ágyból”. Debrecenben 1804-ben a református egyház 1440 gyermeket keresztelt meg, 38 anyakönyvi bejegyzéséből hiányzik az apa neve. E két igen különböző településen egyaránt a gyerekek 2–3%-a született „törvénytelen ágyból”. Úgy látszik, hogy összességében eléggé ritka a házasságon kívüli szülés ahhoz, hogy a név, a hely, az idő és a vallás egyezése után kijelenthető legyen: ez az érsemjéni görög vallású Nagy Mária azonos Kazinczy szolgálóánál.

Az érsemjéni anyakönyvi bejegyzés különossége a házasságon kívüli kapcsolatból született gyermek apjának megnevezése. 1804–1805-ben még két ugyanilyen tartalmú bejegyzés található: 1804. augusztus 6.: „Görög vallason lévő Jakab (vulgo Fige) Ilona, hazassagon kívül született fija Andras. [...] NB. Az Anya ennek a' fiúnak Attyanak vallotta a' Birák előtt Reformata Vallason levő Peter Andrást.” 1805. július 23.: „Görög vallason levő Gulyás Maria hazassagon kívül született fija Mihály, kinek Attyanak vallotta Szabó Pált, a' ki Reformatus.”

Úgy tűnik, e vallomást csak a fiú gyermekeket szült görög vallású anyáktól várták el, a református leányanyáktól nem, pl.: 1804. január 4. „Lakatos Ersébeth hazassagon kívül született fija Farkas”. Nem az apa megnevezése volt tehát a keresztelés feltétele, hanem a református kapcsolat. Lehetséges, hogy a görög vallásúak nem, vagy csak nehezen léphettek házasságra reformátusokkal, és ez is oka a házasságon kívüli kapcsolatoknak.

Érsemjén és Debrecen környékének görögkatolikus központja a mai Létavértes, az egykori Nagyléta volt. Ez a település körülbelül 20 kilométerre van Érsemjéntől. A nagylétai görögkatolikus anyakönyv első fennmaradt bejegyzése 1788. november 16-áról Nagy Mária, Nagy János és Orosz Sophia gyermekének keresztelését rögzítette. E házaspárnak több gyermeke is született, az utolsó keresztelési bejegyzés 1802. október 28-i, ezután már nincs e házaspárra vagy Mária

⁶⁰ 1801–1806 között nincs más nyom az érsemjéni anyakönyvben. A temetés idején Kazinczy Zsibón volt, egy héttel korábban, szeptember 23–24-én fordult meg Érsemjénben.

gyermekükre vonatkozó bejegyzés (1810 végéig), ami arra utalhat, hogy meghalt a házaspár egyik vagy mindkét tagja, és Mária sem (itt) élt. Mindez egybevág Kazinczyék szolgálólányának életkorával, feltételezhető félárvaságával és vallásával.

ÖSSZEFOGLALVA

Amennyiben helyes a dolgozat gondolatmenete, és elképzelhető a görög vallású Nagy Mária-féle forgatókönyv, akkor:

- Kazinczy 1803–1804 telét egy várandós, férjezetlen szolgálólánnyal töltötte;
- Kazinczy a szó szoros értelmében mentesül a „gyerekcsinálás” gyanújától,⁶¹ hiszen a szolgálólány már terhes volt mástól (Kazinczy 1803. május–júniusban Pesten és Bécsben volt);
- Susi 1804. januári utalása Maris terhességére és Szentgyörgyi 1804. februári utalása a „leány aszszonykára” már egy szüléshez közelítő terhességre vonatkozhatott;
- Kazinczy önéletrajzai okkal hallgatnak el a keresztelés (1804. február 22.) körüli időszakban;
- a szolgálólány körüli botrányok a szülés előtti és utáni hónapokra esnek: 1804. januárban volt a debreceni bál, majd 1804. április–májusban a nagyváradi utazás, a debreceni botrány és az érsemjéni fogság;
- érthetővé válik Kazinczy anyjának kettős viselkedése: 1803–1804 telén fiával együtt merte hagyni a szolgálólányt, de tavasszal már nem (az esetleges együttlétnek télen már nem lehetett következménye, tavasszal már igen);
- a szolgálólány görög (katolikus, esetleg keleti) vallású, ezért kellene a vád szerint pápistává lenni bármelyiküknek;
- *Anett és Lubin* olvasása értelmet nyer, amennyiben Kazinczy egy megesett leány történetével vigasztalta a szolgálólányt télen. Talán így kerültek közel egymáshoz.

Talán a történet egészének megértéséhez is ezzel a tanmesével kerülhetünk közelebb. De vajon e mesében kinek a helyébe képzelhetnénk Kazinczyt? A megesett leányt önzetlenül segítő nagyságos úr szerepébe, vagy Lubinéba? Ez továbbra is az önéletrajzi elbeszélő titka, „de hát mindössze ennyi, amit filológiaiailag hitelesen mondhatunk.”⁶²

⁶¹ [KAZINCZY Ferenc Följegyzései], i. m., 123, 128.

⁶² DEBRECZENI Attila szavai a Csokonai-levelezés kiadásában, i. m., 695.

„Gyermekek, de emlékezni fognak”

A gyermekek bevonása az emlékezésbe Kazinczynál

1809. június 14-én zajlott a győri csata, amely a napóleoni háborúk egyetlen, a Magyar Királyság területén zajló összecsapása, illetve az utolsó olyan csata, amelyben a nemesi felkelés hadai vettek részt. A szimbolikus jelentőségű csatában vereséget szenvedő sereg elesett zempléni hőseire történő emlékezés hamar fontos üggyé nőtte ki magát. Az emlékmű részleteinek megtervezésével a zempléni megyegyűlés Kazinczy Ferencet és Dessewffy Józsefet bízta meg. Kazinczy emlékállítási tevékenységekben való gyakorlata ismert volt. Az 1806-os évhez két ilyen is köthető: közösségi emlékállítás tekintetében az Árkádia-pert elindító Csokonai-emlékműterv, míg személyes emlékállításként első lánya, Iphigenia halála és a neki tervezett emlékmű. Ezek tették az emlékezés elmélete és gyakorlata szempontjából egyaránt intenzívvé számára a győri csata előtti időszakot. A zempléni hősök emlékoszlopával kapcsolatban három fő kérdésben kért tanácsot a megyegyűlés Kazinczytól és Dessewffytól: az oszlop mintáját, helyét és a rá kerülő feliratok szövegét, illetve nyelvét illetően.¹ A kidolgozott emlékműterv már 1809 októberében a megyegyűlés elé került, Kazinczy maga is terjesztette levelezőtársai között, 1811-ben külön nyomtatványként is megjelent, aztán javított formában ismét kiadták. 1817-ben pedig az Erdélyi Múzeum hasábjain is helyet kapott,² hiszen az emlékmű felállítása egészen 1821-ig váratott magára, így aktualitását még ekkortájt sem veszítette el. A többszörös újrakiadás lehet a döntéshozók és végrehajtók sürgetése is, hiszen az emlékmű tervének kidolgozásától a megvalósulásáig eltelt idő – különösen a csata utáni emlékállító szándék buzgalma-hoz képest – igen hosszú.

A tervezet megszületésétől az emlékmű elkészültéig sokszor volt témája Kazinczy leveleinek a zempléni vitézek ügye, és már a tervezet szövegezésén is látszik, hogy szilárd elképzelése volt az emlékoszlop helyéről, külsejéről, felirata-

¹ Az emlékmű tervezetének főbb kérdéseiről, irányvonalairól Nagy Ágoston ír tanulmányában: NAGY Ágoston, „*Elestjeink’ oszlopa mellett új bajnokok fognak hazafiúi lángokra gyűladhatni?*” *A sátorlajújhelyi inszurrekciós emlékmű tervezete és a nemesi patriotizmus nyelvei*, Sic Itur ad Astra, 65(2016), 53–90.

² *Cserneki és Tárkői Gróf Dessewffy József, és Kazinczi Kazinczy Ferencz’ Kiküldött Táblabíráknak Vélemények a’ Tek. Zemplény Várm. Rendeihez, a’ Győrnél 1809. Jún. 14-kén elesett Vitézeknek állítandó Emlék’ dolgában*, Erdélyi Muzéum, 1817. 6. füzet, 180–189.

író. Az emlékmű kialakítására tett javaslatban hangsúlyozódik a benyújtott előterjesztés alázatos volta, és az, hogy Kazinczy és Dessewffy a vállalkozás végrehajtó eszközei az őket felkérők kegyességéből – minden jel arra mutat tehát, hogy a javaslat megfogalmazói szerényen háttérbe húzódnak, kötelességet teljesítenek. A szöveg hivatalos jellege meg is kívánja, hogy ebben a stiláris regiszterben íródjon, a tervezet levelezésben dokumentált alakulása azonban rámutat arra, hogy az emlékállítással kapcsolatos tervek erősen Kazinczy ízlését tükrözik. A levelezés tanúsága szerint Dessewffy feladatai többnyire a feliratok megfogalmazásában merültek ki, és minden kérdésben hajlott a kompromisszumra a megyegyűléssel és Kazinczyval is, a vitás kérdésekben pedig hagyta Kazinczy elképzeléseit érvényesülni. Arra is felhívta Kazinczy figyelmét,³ hogy talán nem lesz olyan, aki megfelelő minőségben meg tudja faragni a megyében az emlékmű mintájául szánt oszlopot,⁴ ám Kazinczyt ezek a gyakorlati kérdések kevésbé érdekelték, szemei előtt inkább elképzelt emlékműve lebegett.

Ezért is érintette különösen rosszul, hogy sok változtatás esett a megvalósult emlékművön. Dessewffynek írott levelében keserűen számol be az emlékoszlopról, melyet még az avatás előtt alaposan megvizsgált.⁵ Bírálja a tetejére került obeliszket,⁶ a feliratokon esett változtatásokat. Annak ellenére, hogy az emlékoszlopot nem találja sikerültnek, az 1823-as Hébében beszámol az avatási ünnepség eseményeiről.⁷ A beszámoló – melyhez az emlékműről készült metszet és az avatáson elhangzott beszédek társulnak – névtelenül jelent meg, azonban több bizonyíték is van Kazinczy szerzőségére. Kazinczy az avatásról Döbrentei Gábornak írt levelének egy részlete például egybecseng a Hébe-közlemény végével:

Hétfőn avatánk be a' Zemplényi Vitézek emlékét is. Ott vala az Administrátor, ott Wenkheim, a' Pesti Insurgensek Óbestere, ott Orczy Lőrincz, a' ki a' Győri nevezetes napon sebet nyert, ott Dezsőffy József, a' ki 1805. Kapitány vala a' Felkölt Szabolcsi Vitézeknél. Én két fiamat, Emilt és Antonint, kézen fogva vezettem oda, 's míg a' Fő-Nótárius és Oberster Kandó tarták a' Beszédet, ők az Emlék látkövén állottak. Gyermekek, de emlékezni fognak, hogy oda atyjok vezette.⁸

³ KazLev. VII. 1607. sz., 128., Gr. Dessewffy József – Kazinczy Ferencnek, 1809. december 7.

⁴ *Annales du Musée et de l'École moderne des beaux-arts*, II, éd. par. Charles-Paul LANDON, Paris, 1805. 23. tábla.

⁵ KazLev. XVII. 3991. sz., 481–484., Kazinczy Ferenc – Gr. Dessewffy Józsefnek, 1821. június 21.

⁶ „Szeretném ledőjtetni azt a' bohó obeliscuskát, 's helyébe egy gömbölyű oszlop' darabját tenném, 's arra osztán egy egyfejű sast tétetnék, ha úgy tetszenék, a' Vármegye czímerét, 's szájába adnám a' kettős keresztet, országunk czímerét.” (Uo., 484.)

⁷ *Zemplényi Vitézek' emléke Sátor-Alja-Újbelyben*, Hébe, 1823, 259–285.

⁸ KazLev. XVII. 4005. sz., 520., Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, 1821. augusztus 20.

Ezen felül tudjuk, hogy Igaz Sámuel az 1823-ra szóló Hébe szerkesztésének időszakában, 1822. április 9-én kelt levelében a következőt írja Kazinczynak: „Valóban illő leszen a’ Zemplényi Vitézek Emlékéről szólni. Röviden és fontosan.”⁹ Kazinczynak az a nyomtatvány is birtokában volt, amely 1821-ben jelent meg Sárospatakon, Nádaskay András nyomdájában, és az emlékműavatáson elhangzott beszédek tartalmazza.¹⁰

A Hébe-közlemény már mentes a kritikus megjegyzésektől, tárgyilagos leírást ad az emlékmű felépítéséről, feliratairól. A közlemény utolsó soraiba azonban nem csak az avatáson megjelent neves személyek névsora kerül át a Döbrenteinék írott, fentebb idézett levélből. Kazinczy itt is megörökíti gyermekei emlékműhöz járulását:

Egy atya kézen fogva vezette a’ kőhöz még kisdéd koru gyermekeit; nem hogy nekik tanítást adjon, mellyet meg sem értettek volna, hanem hogy a’ mikor itt elmennek, emlékeznének, mit óhajtott atyjok.¹¹

A példával nevelés Kazinczy pedagógiai módszerének kezdetektől központi eleme. Már első gyermeke, Iphigenia születése előtt megfogalmazza azt a nevelési tervet, amelyet majd követni kíván a gyermekkel, és a mások példája általi fejlődés itt is szerepet kap: „az én példám ’s az Anyja példája és mind azoké, a’ kiknek társaságából a’ gyermeket ki nem zárom, neki mind lelkét, mind szívét formálni fogják”.¹² Mikor Eugénia lányával Erdélyben jár, és szekerük után alamizsnát remélve, magukat „producálgatva” futni kezd egy csapatnyi gyerek, Kazinczy hagyja, hogy Eugénia a kocsis és a bakon ülő cseléd nevetését, pénzszerzését látva maga jöjjön rá a helyes magatartásra: „Mint a’ Spartai atya vitte gyermekét a’ megrészegedett Helóta”¹³ szemlélésére, én úgy engedtem, hogy ezeknek teljen kedvek, mert így Zsenimmal éreztethetém, melly különbség van köztünk és cselédjeink közt.”¹⁴ A példával tanításnak azonban nincs vége itt, kevéssel a hangozatosan kéregető gyerekek után egy némán kezét Kazinczy felé nyújtó sánta és púpos férfi kerül az útjukba, akinek Kazinczy már ad egy kis pénzt – bár néhány pillanattal később ez a kolduló is „magasra szökdelve szalad” el az alamizsnával.

⁹ KazLev. XVIII. 4072. sz., 71., Igaz Sámuel – Kazinczy Ferencnek, 1822. április 9.

¹⁰ MTAK K 613/II 44a–51b.

¹¹ *Zemplényi Vitézek’ emléke Sátor-Alja-Újhelyben*, Hébe, 1823, 285.

¹² KazLev. IV. 913. sz., 134., Kazinczy Ferenc – Cserey Farkasnak, 1806. április 29.

¹³ A ’Hélóta’ példáját a fentebb említett nevelési tervben is használja Kazinczy: „Ostoba, ’s tisztátalan beszédű, Offizier tréfájú embereket nem fog látni, hallani mind addig, míg őket úgy fogja hallhatni ’s láthatni, mint a’ hogy a’ Spártaiak nézettek a’ magok gyermekeikkel a’ barommá-részegült Hétótákat, hogy tőlök elundorodjanak.” (Uo.)

¹⁴ KAZINCZY Ferenc *Művei, Erdélyi levelek*, kiad. SZABÓ Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 86.

A jó példa nevelő hatásában Kazinczy olyannyira hitt, hogy a testi fenytés minden formáját elítélendőnek találta. Mikor Emil fiát veréssel próbálták megregulázni Sárospatakon, Kazinczy kiderítette, ki hagyott nehezen gyógyuló ütésnyomokat fia testén, és megígértette vele, hogy soha többé nem tesz ilyet.¹⁵ Eugénia lánya tenyerére Kazinczy állítása szerint egyetlen egyszer ütött rá Sophie, amikor a gyermek ellopott egy cérnát (pontosabban megtalálta, és az azt kereső vendégnek nem árulta el, hogy nála van). Az ütéshez egy pofonnál gyengébb suhintás és feddés is járt.¹⁶

Nem ritka eset, hogy Kazinczy megemlékezik gyermekeiről leveleiben és autobiografikus szövegeiben. Levelezőtársaival mindig megosztja a születések körülményeit, a gyermek vélt vagy valós talentumait, külső fejlődését, és a hozzá kötődő emlékezetes pillanatok. A gyermekek azonban nem csak az emlékezés tárgyát képezhetik, van példa arra is, hogy az emlékezésbe társként vonja be gyermekeit Kazinczy. Jelen esetünkben a közös emlékezés pedagógiai színezetet is kap. Kazinczy emlékezni tanítja gyermekeit, és az emlékmű lehetőséget ad az emlékezés két irányára is: az emlékműben a hazáért véghezvitt hősiességek méltó jutalma, a közösség hálás emlékezete testesül meg, emellett azonban az emlékoszlop apjuk emlékállító munkájának szemmel látható eredménye is egyben, még ha megcsonkított, eltorzított formában is. Benne az utódok egyszerre emlékezhetnek apjukra és saját hazafiúi kötelességeikre is.

A Hébe-közlemény névtelensége, külső nézőpontja miatt Kazinczy nem írhatta meg úgy a történeteket, ahogyan azt levelében tette; egy kívülálló szemszögéből kellett láttatnia a gyermekeit emlékműhöz kísérő apát. Kazinczy szerzőségében meggyőződve különösen izgalmas ez a külső fokalizáció, hiszen a jelenetet még képszerűbbé teszi. Az avatásról szóló beszámolóhoz egy metszet is tartozik, melyen a figyelmes szem nem csak az emlékművet látja meg. A Perger Zsigmond rajzolta és Kovátsch József metszette kép bal oldalán szerepel egy férfi két fiúgyermekkel. A rajzoló és metsző tehát feltehetően az avatóról írt szöveg alapján (is) dolgozott, és vagy nem tudtak Kazinczy szerzőségéről (és/vagy nem voltak jelen az avatáson), vagy szándékosan fedték el kilétét, hiszen a metszeten látható férfi fiatal, és katonaruhában van. Az avatásról írott beszámólót nem ismerve mást üzen a kép: egy jelenbéli katona a jövő katonáit viszi az emlékoszlop elé, hogy a zempléni hősök tetteihez hasonlókra serkentse őket. Az apja testtartását másolni próbáló idősebb, vagy csak magasabb gyermeknek (az emlékműhöz közelebb álló, kisebbnek tűnő gyermek akár meghatottságát, áhítatát is kifejezheti

¹⁵ KazLev. XVIII. 4131. sz., 200–202., Kazinczy Ferenc – Patay Jánosnak, 1822. november 29. A történetet a lényegi elemeket illetően változatlan formában sokaknak megírja Kazinczy.

¹⁶ KazLev. XV. 3520. sz., 423–424., Kazinczy Ferenc – Rummy Károly Györgynek, 1817. december 10.

térdre ereszkedéssel – lábait nem látjuk) még a szája is nyitva marad az elragadtatástól. A katona ebben az értelmezésben is lehet a gyermekek apja, az üzenet azonban erősen eltér a Kazinczy által levelekben sugalmazottaktól.

Kazinczy nagyon fontosnak tartotta, hogy úgy emlékezzenek rá az avatáson, mint aki nem adott semmiféle tanítást az emlékmű előtt álló gyermekeinek. Ehhez az üzenethez jól illik az emlékműre mutató apa alakja a metszeten, akinek elegendő az oszlop felé emelnie a kezét, hogy az általa közvetíteni kívánt üzenet megértésre találjon. Hogy az emlék még inkább megszilárduljon, Sárközy Istvánnak írott levelében is leszögezi, hogy nem tartott „oratiót” gyermekeinek:

Illyen hibás vélekedés az, a' mit a' fiad, az én vőmöcsém, neked íra, mert másoktól úgy hallotta, hogy én Emil és Antonin fiaimnak a' Zemplényi emlék mellett Orátiót tartottam. Nevetséges atya, a' ki olyat teszen, 's az én fiaim, kivált a' kisebbik, a' ki most kezdi ismerni a' betűket, az olyat meg sem értették volna. Sich zur Schau zu tragen, nem az én dolgom; nem kerülöm soha a' szemeket, de soha nem is keresem. A' gyermekek azt fogják mondani valaha ott elmenvén a' magok gyermekeiknek: Az atyám, midőn ez a' kő felavattatott, bennünket kézen fogva hozott ide, 's könyörgött magában, hogy ok nélkül, haszon nélkül el ne vesszünk, de úgy neveltessünk, hogy ha kell, ne kerüljük a' fegyverfogást, mint a' kik itt megtiszteltettek.¹⁷

Bár lánygyermekait sok tekintetben hasonlóan nevelte fiaihoz, és főképpen Eugénia lányának anyagi tehetségéhez mértén minden lehetőséget megteremtett utazásra, tanulásra és a világ élményszerű megtapasztalására, második példám a gyermekek emlékezésbe való bevonására merőben más természetű, mint a zempléni vitézek ügye. A közösségi emlékezethez és Kazinczy emlékállító tevékenységéhez kötődő emlékezéssel szemben Eugénia lányát a személyes emlékezet szféráiba vezette be, és tette társává az emlékezésben.

Kazinczy egyik fiatalkori szerelmét, Kácsándy Zsuzsannát, később gróf Gyulay Ferencnét – vagy ahogy Kazinczy gyakran emlegeti, Süsie-t –, illetve az ő legidősebb lányát, gróf Gyulay Karolinát, – Kazinczyval szólva: Lottit – különös kapcsolat kötötte össze.¹⁸ Kácsándy Zsuzsannához fűződő szerelméből nem lett házasság, de Süsie-ről gyakran megemlékezett. Kazinczy Lotti iránti ragaszkodása abból fakadt, hogy a gyermek nagyon hasonlított anyjára, így benne Kazinczy fiatalkori szerelmét remélte megtalálni. Erdélyi útjáig nem is volt kétsége afelől, hogy régi szerelmét üdvözölheti majd a fiatal lányban, azonban a külső hasonlatosság ellenére minden bizonnyal csalódnia kellett, mert az utazásról

¹⁷ KazLev. XVII. 4010. sz., 529., Kazinczy Ferenc – Sárközy Istvánnak, 1821. szeptember 24.

¹⁸ SZAUDER József, *Veteris vestigia flammae (Kazinczy szerelme)* = Sz. J., *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Budapest, Szépirodalmi, 1970, 347–432.

hazatérve Lotti alakja egyre kevesebbszer tűnt fel leveleiben.¹⁹ Az erdélyi útra Eugénia lányát is magával vitte Kazinczy, aki viszont jó kapcsolatot alakított ki Lottival, barátságukat Kazinczy is támogatta, sőt, Lottit szerelme tárgyából Eugénia pótanyja szerepébe helyezte át, hangsúlyozva, hogy Eugénia „kicziny mamának” szólítja Lottit, és neheze érik elszakadni tőle.²⁰

Az erdélyi utazás előtt azonban ez az eltávolodás még nem jellemző. 1814-ből való az a levél, amelyet Kazinczy Gróf Gyulay Karolinának címez.²¹ A levél megírása november 11-re esik, ami történetesen Kazinczy és Török Sophie tizedik házassági évfordulójának napja. Az időpont kiválasztása sajátos, tekintve hogy levelében Kazinczy azzal tréfálkozik, ha nem lenne még nő, bizonyosan „ellop-ná vagy elrabolná” magának Lottit. A levélben az otthoni szüreti készülődésről is beszámol, és egy őszi napot fest le, amelyet a természetben tölt Eugéniával. A közelükben tűz ég, a munkások énekelve dolgoznak. Mikor a sok szépségtől Kazinczy már „el vala részegülve”, akkor veszi elő Lotti levelét, hogy elmerüljön benne. Az érzelemdús és minden érzékre ható leírás idilljét az sem bontja meg, hogy Eugénia érdeklődést mutat apja levele iránt. Kazinczy nem kizökken emlékeiből, hanem lányát is bevonja az emlékezésbe: „a’ gyermekkel Nagysád felől szóllék úgy a’ hogy a’ gyermekkel lehete.”²²

Azzal kapcsolatban sajnos nem tudunk semmit, hogy mit mondhatott Kazinczy az ekkor hétesztendő Eugéniának arról a bonyolult „kapcsolatrendszer-ről”, amely Süsie-hez és Lottihoz kötötte őt. Az esetet nem örökíti meg másoknak írt leveleiben. Az azonban az elhangzottak ismerete hiányában is láthatóvá válik, hogy Kazinczy számára Eugénia bevonása az emlékezésbe nem nehézségként vagy az emlékezés tisztaságát megbontó, zavaró tényezőként mutatkozik meg.

Az emlékéllátás a Kazinczyt folyamatosan foglalkoztató kérdések körébe tartozik. Mind a közösség, mind az egyén szintjén érdekelte a meghatározó események emlékezetének megőrzése, és bár ezekben a tevékenységekben maga szeretne meghozni a fő döntéseket és kijelölni az irányvonalakat, az emlékezőtársak belső, bizalmi körének meghatározása is fontos volt számára. Gyermekai bevonása az emlékezésbe nem csak pedagógiai haszonnal vagy saját érzelmei látványos felmutatásának lehetőségével jár. Az egyik levelében így fogalmaz:

Én kis teremtese vagyok az Úr Istennek; de életem úgy folyt, és úgy fog ezután is, hogy rólam egy ideig leszen szó, ’s óhajtom, hogy minél többen legyenek, a’ kik

¹⁹ SZABÓ Ágnes, „’S ezzel a fináléval ért véget a’ szép scéna” (Kazinczy Ferenc és Gyulay Lotti kapcsolatáról) = *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 470.

²⁰ *Erdélyi levelek, i. m.*, 183.

²¹ KazLev. XII. 2768. sz., 172., Kazinczy Ferenc – Gr. Gyulai Karolinának, 1814. november 11.

²² *Uo.*, 172.

az én ismerésem után pártomra 's védelmemre kelhessenek, midőn azok a' kik nem ismertek, vagy characteremet felragadni nem tudták, azután is bántanak, mint most.²³

Kazinczyt „jól” – tehát a neki tetsző módon – legjobban Kazinczy érti, és azok, akiket megtanít érteni. A gyermekekkel közös emlékezés igazi tétje tehát apjukról alkotott képük „finomhangolása”.

²³ KazLev. XVII. 4010. sz., 528., Kazinczy Ferenc – Sárközy Istvánnak, 1821. szeptember 24.

Érzéketlen gazdagok?*

Kazinczy Ferenc kísérlete egy irodalmi társaság megalapítására
Batthyány II. Lajos herceg elnökletével

1791 januárjában Kazinczy Ferenc, az északkelet-magyarországi protestáns köznemes, a szárnyait bontogató író és ambiciózus irodalomszervező akkori lakhelyéről, Kassáról egy nagy lendülettel és nem kevés merészséggel megírt hosszú levélben fordult a korabeli Magyarország egyik legbefolyásosabb és leggazdagabb főnemesi családjának hercegi sarjához, a nála hat évvel idősebb Batthyány-Strattmann Lajos herceghez, hogy felkérje egy általa megalapítandó irodalmi társaság elnökének.¹

A harminckét éves Kazinczy foglalkozását tekintve ekkor még iskolafelügyelő, de főképp két szentimentális műből készült fordításának (Gessner *Idylljeinek* 1788-as, és a *Bácsmegyey levelei* című, 1789-es levélregényfordításának) köszönhetően már szélesebb körben is sikert arató író. Végül, de nem utolsó sorban 1784 óta szabadkőműves, a kelet-magyarországi, miskolci Erényes világpolgárhoz páholy tagja.

Batthyány II. Lajos ekkor 38 éves, és lényegében már megalkotta élete főművét, ezekre az évekre készült el ugyanis a nyugat-magyarországi Körmenden az uradalma központjában örökségül reá szállott kastély átalakításával, valamint az azt körülvevő park nagyszabású megújításával. Ennek szimbolikus befejező mozzanata 1786-ban a még élő svájci írónak, Salomon Gessnernek felállított emlékkő a kertjében. Batthyány életének ekkori másik színtere Bécs, ahol szabadkőművesként a Habsburg Birodalom leghíresebb páholyának, a Zur wahren Eintracht-nak a tagja, műkedvelő költőként pedig német versei jelennek meg 1785–1791 között a Wiener Musenalmanachban.

Kazinczy Batthyányhoz írott levele az 1790–91-es esztendőik sűrű politikai és közéleti eseményei közepette született, és mindkét vonatkozásban egyaránt érintette a levélváltás két szereplőjét. Politikailag a II. József halálát követő titkos szervezkedésre kell elsősorban gondolnunk, amelyben olyan szabadkőművesek vettek részt, akik az országgyűlésen a radikális reformer nemesség magját alkot-

* A szerző az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa, a tanulmány a kutatócsoport keretén belül készült.

¹ KazLev. XXIII. (II. pótkötet), 5667. sz., 28–34., Kazinczy Ferenc – Batthyány-Strattmann Lajosnak, 1791. január 7.

ták, és szándékuk az volt, hogy Magyarországot elszakítsák a Habsburg Birodalomtól, visszaszerezve az ország alkotmányos függetlenségét.² A kísérlet megbukott ugyan, de komoly hatása volt nemcsak II. Lipót rövid uralkodásának idejére, hanem az egész 90-es évekre. A szervezkedésben sem Kazinczy, sem Batthyány nem vett részt, de társadalmi kapcsolataik és főképp szabadkőműves ismeretségi körük révén – ha tudtak róla, ha nem – közel álltak a résztvevők közül néhányhoz, mivel a titkos szervezkedés összehozott köznemesi és főnemesi származású protestánsokat és katolikusokat egyaránt.

A politikai és társadalmi élet hirtelen felporzódulásának egyik eseménye volt az éppen az országgyűlés ideje alatt, 1790 őszén Széchényi Ferenc házában megtartott értekezlet *Litterarius Consessus* néven, amelyen Kazinczy maga is jelen volt, és ahol a legkülönbébb irányzatot képviselő költők és arisztokraták vettek részt, hogy egy tudós társaság megalapítását előkészítsék.³ A résztvevők zöme a radikális reformer nemesség köréből és egyúttal azokból a szabadkőműves páholyokból került ki, amelyek a titkos politikai szervezkedések háttérbázisául is szolgáltak. Köztük volt többek között Podmaniczky József, Vay József, Orczy László és Spissich János.⁴

Nincs tudomásunk arról, hogy Batthyány részt vett volna az összejövetelen, de ekkoriban ő is Budán tartózkodott, Széchényi Ferenc terveit pedig ismerte. Amint a Kazinczyval folytatott levélváltásból kiderül, pontos információi voltak a tudós társaság megalapításának szándékáról és körülményeiről is. Kazinczy is, Batthyány is Budán tartózkodott tehát 1790 őszén, és bár személyesen nem találkoztak, Kazinczy ekkor juttatta el 1788-ban megjelent Gessner-kötetének egy példányát a herceghez. A kapcsolatfelvételnek ez volt a kiindulópontja, ám az magát Kazinczyt is meglepte, sőt meghatotta, hogy Batthyány köszönőlevelet írt neki, amelyben Kazinczyt nagy szavakkal méltatta. Egyrészt azért, amiért a Gessner-fordításával és a *Bácsmegyey*vel bebizonyította, hogy a magyar nyelv alkalmas a differenciált érzelmek kifejezésére, másrésztől – és ez még fontosabb volt Kazinczy számára –, Batthyány azt jósolja, hogy ha Kazinczy továbbra is a nyelv kiművelésén fog fáradozni, és mások is versenyre kelnek vele, akkor a magyar nyelv a tökéletesség magas fokára fog jutni.⁵ Hogy Batthyány lelkesedése

² Vö. Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795., kiad. MÁLYUSZ Elemér, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1926, 5–6.

³ KazLev. II. 342. sz., 120, 563., Kazinczy Ferenc – Aranka Györgynek, 1790. november 2. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A keszthelyi Helikon ünnepség a XIX. század elején = Az irodalom ünnepei*, szerk. KALLA Zsuzsa Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000, 179–181.

⁴ KazLev. II. 342. sz., 563., Kazinczy Ferenc – Aranka Györgynek, 1790. november 2.

⁵ KazLev. II. 338. sz., 113., Batthyány Strattman Lajos – Kazinczy Ferencnek, 1790. október 18. (A latinul írt levél fordítását KOVÁCS Dániel készítette.)

őszinte volt, azt a levél utolsó mondata erősíti meg: „Azt kívánom, hogy adódjék alkalom különleges megbecsülésem bizonyítására.”⁶

Kazinczy Batthyány válaszáról még a kézhezvétel napján beszámolt barátjának, Kovachich Márton Györgynek, és már abban is felbukkant az a csípős, a főnemességgel szembeni kritikát erőteljesen megfogalmazó hangnem, amelynek nem áttallott szabad folyást engedni a néhány hónappal később, közvetlenül Batthyánnak címzett levelében sem. Kovachichnak így fogalmaz: „Egy nagyon szívélyes hangú levelet kaptam ma egy hercegtől a magyar irodalom ügyében – bárcsak az urak végre arannyal is megszórják magasztaló szavaikat!”⁷

Kazinczy tehát a herceg lelkesült ajánlatának beváltásaképpen írta meg merész hangú levelét, amellyel azonban kissé túl messzire ment: nemcsak provokatív hangneme, hanem valószínűleg a már Batthyány számára is túllontúl naiv, a valóságtól elrugaskodott akadémiai tervezete – amely Szauder József szavaival élve egyenesen morbidnak hat⁸ – hideg fogadtatásban részesült a herceg részéről. Válasza szólhatott egyrészt Kazinczy szemrehányásainak, amivel a főnemességet illeti – hogy az nem támogatja kellő anyagi áldozattal a magyar kultúrát –, másrészt a részletesen kifejtett társulási modellnek. Az ennek háttérül szolgáló árkádiai hagyomány hiába állhatott közel a műkedvelő Batthyányhoz is, annál lényegesen racionálisabb gondolkozású volt – száraz hangú, rövid válasza legalábbis erre enged következtetni –, semhogy egy ilyen valóságtól elrugaskodott „pásztorköltői” szervezetben egy működőképes tudós társaság lehetőségét meglássa.

A hosszúra sikeredett felkérő levél bevezetője néhány ponton mutat hasonlóságot a Kazinczy által megálmodott és szerkesztett Orpheus című folyóirat bevezetőjével, amely éppen egy évvel korábban keletkezett.⁹ De legfőképp az orpheusi költő-pap szerepmintával, illetve annak szoros kötődésével a szabadkőművességhez. Kazinczy a kiválasztott és megvilágosodott költő szerepében szólal meg, aki a beavatott szabadkőműves (valószínűleg Batthyány) számára fogalmaz ilyen vehemenssen egy felsőbbrendű tudás birtokában a magyar irodalom, és ezáltal a haza felemelésére. Az Orpheus című folyóirat bevezetésében lapja fő tárgyául a „józan gondolkodás” védelmét, annak szolgálatát állítja az elvakult hitvédelemmel szemben. Batthyányhoz írt levelében ez a fogalom „józan értelemként” bukkan fel, és általánosabb jelentésű, a francia „felvilágosodással” azonosítható. Kazinczy csak itt, ebben a levélben adja kifejtését annak az eredettörténetnek,

⁶ Uo.

⁷ KazLev II. 340. sz., 116., Kazinczy Ferenc – Kovachich Márton Györgynek, 1790. október 31.

⁸ SZAUDER József, *A kassai „érzelmek iskolája”*, It, 1959/3–4, 401.

⁹ *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 9.

hogyan hogyan termékenyült meg Bécsben a felvilágosodás szelleme, hogyan sikerült a francia szellemet a legnagyobb hatalmú és befolyású osztrák szabadkőműveseknek Ausztriába plántálnia.¹⁰ A levélben eredetileg is kiemelt nevek sokatmondóak lehettek, főleg Batthyány számára. Első helyen I. Ferenc császár neve szerepel kiemelve, mint aki elindította a felvilágosodás folyamatát. Noha felesége, Mária Terézia a rend nyilvános létezését megtagadta, azt nem tudta megakadályozni, hogy titokban működjön. Kazinczy elbeszélésében Bécs második istensége Wenzel Kaunitz kancellár (szintén szabadkőműves), aki Ferenc császárral együtt „megparancsolta, hogy legyen világosság”, majd Gerhard van Swieten a józan értelem fákláját meggyújtva elválasztotta a világosságot a sötétségtől.¹¹ Itt az eredettörténet ugrik egyet az időben, és II. József uralkodásának korszakába érkezünk, amikor Gerhard van Swieten fia, Gottfried átveszi a fáklát, és végül Born Ignác, valamint barátja és páholytársa, Joseph von Sonnenfels bevégzi a nagy művet, vagyis a folyamat betetőzője a Zur Wahren Eintracht páholy, és annak főúri szellemi közege.¹²

Batthyány II. Lajos Born páholyába 1783-ban nyert felvételt, ahol hamarosan a páholy egyik tisztségviselője is lett. Kazinczy 1786-ban hathetes bécsi látogatása alkalmával maga is részt vett a Zur Wahren Eintracht egyik összejövetelén, s megismerkedett azokkal az osztrák költőkkel (Josef Franz Ratschkyval, Christian-Johann Alxingerrel, Gottlieb Leonnal), akik a páholy tagjai, és egyben a korszak legjelentősebb osztrák szerzői voltak.¹³ Kazinczy nem találkozott Batthyányval ezen alkalommal, de úgy tűnik, kapcsolatai révén nem volt ismeretlen előtte a herceg szellemi horizontja, műveltségének meghatározó jegyei.

Erről tanúskodik az a névsor, amely a levélben Born és Sonnenfels jelentőségének felidézése után következik.¹⁴ Kazinczy tizenöt Bécsben élő művész nevét sorolja fel, akik mintegy beteljesítik a korábban megnevezett nagyságok ténykedését. Ők reprezentálják a „világosságot”. A névsor érdekessége, hogy nem tudó-

¹⁰ KazLev. XXIII. 5665. sz., 29. Kazinczy Ferenc – Batthyány-Strattmann Alajosnak, 1791. január 7.

¹¹ Gerhard (Gerard) van Swieten (1700–1772): Leideni születésű holland orvos, egyetemi tanár, az első bécsi orvosi iskola alapítója. Mária Terézia és az uralkodói család körüli háziorvosi teendők mellett igazgatója lett a bécsi császári és királyi könyvtárnak, a birodalom egészségügyének szervezője, valamint oktatója a bécsi egyetemnek.

¹² Born Ignác (1742–1791): erdélyi szász geológus, udvari tanácsos, a bécsi Zur Wahren Eintracht páholy vezetője. Joseph von Sonnenfels (1732–1817): jogász, író, az Illuminátus rend egyik legjelentősebb képviselője Bécsben.

¹³ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 62, 495, 767.

¹⁴ „S imé azólta a’ segedelem és az emelés Fügert, Lampit, Maurert, Maulpertset, Zaunert, Fischert, Schmutzert, Jacobet, Kohlt, Adamot, Blumenauert, Ratschkyt, Alxingert, sőt Greiner Lottét s Baumberg Gabrielát is szült!” KazLev. XXIII. 5665. sz., 29.

sok, írók szerepelnek benne, hanem tíz képzőművész (festők, szobrászok és rézmetszők), három költő, akikkel Kazinczy Bécsben személyesen is találkozott, valamint két irodalomért lelkesedő nő, Gabriella von Baumberg költőnő (1804-től Batsányi János felesége), és Caroline Greiner, később Karoline Pichler néven ismertté vált írónő. A felsoroltak közül jó néhányan nem mellesleg maguk is a Zur Wahren Eintracht tagjai voltak ekkor.

Vajon miért épp ők képviselik a felvilágosodás szellemét Bécsben? Vajon Kazinczy felsorolása nincs-e összefüggésben azzal, hogy ekkor már ismerhette Batthyány elköteleződését a művészetek, és különösen a szépművészetek, a költészet iránt? Feltételezhetjük tehát, hogy Kazinczy a névsort Batthyány személyére szabta figyelmének felkeltésére, és egyben megsejtette azt is, hogy a művészetek iránti vonzalmaik közösek. Nem tévedett, és ennek nemcsak Batthyány nagyszabású építkezései, művészeknek szóló megrendeléseik adják tanúbizonyságát, hanem maga Kazinczy is, egy jóval később, Batthyány halála után, 1807-ben Cserey Farkashoz írott levelében. Ekkor így jellemzi az elhunyt herceget:

Sok talentomot kapott a' természettől, a' neveléstől sok culturát; Minden szépítés a' házában, a' kertjében magának a' Herczegnek találmányai voltak. Egykor letaszította a' Plafondot festő Művészt az állásról, mert rosszul csinálta az ovális figurát szegletes bolt lévén a' boltozat, 's maga rajzolta-ki neki képzelhetetlen könnyűséggel a' mit az elhibított.¹⁵

Visszatérve az árkádiai társaság megalapításnak tervezetére, érdemes röviden felvázolni, hogyan is képzelte azt el Kazinczy. Mindjárt az elején leszögezi, hogy a tervhez a mintát a római Academia degli Arcadi szolgáltatta, amelyről közvetlen ismeretei vannak.¹⁶ Ennek hátterében nagy valószínűséggel azt a Hannulik János Chrysostomot feltételezhetjük, akinek latin nyelven írott költeményei először az 1780-as évek elején láttak napvilágot, és akit Kazinczy is nagyra tartott, s feltehetőleg már ekkor személyesen ismert.¹⁷ Hannulikot versesköteteinek sikere hatására 1782-ben a római árkádiai társaság Seralbus Erimanticus pásztornéven rendes tagjainak sorába választotta. Hasonlóan a rómaihoz, a Magyar Liget Pásztorai vagy a Magyar Arcasok névre elkeresztelt irodalmi társaságba is pásztornevek alatt vették volna fel a tagokat. Kazinczy a társaság főpásztorának, vagyis elnökének szerette volna Batthyány Lajost, ő maga pedig a főjegyző lett volna. Az egész országot, Erdélyt is beleértve, öt kerületre osztotta fel, s mindegyik élére egy-egy vezetőt képzelt el, az árkádiai hagyományhoz híven alpásztornak nevezve őket.

¹⁵ KazLev. IV. 1066. sz., 475., Kazinczy Ferenc – Cserey Farkasnak, 1807. február 2.

¹⁶ KazLev. XXIII. 5665. sz., 30.

¹⁷ VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai, 7. kötet, 10. füzet, 1938, 11.

Az sem véletlen, hogy példaképpen két kerület, a dunántúli és az erdélyi előljáró-it sorolja fel. A dunántúli alpásztora a szabadkőműves Spissich János gróf, zala megyei alispán lenne – aki egyúttal az ellenzéki reformnemesség egyik fontos képviselője is –, jegyzője pedig a szintén zala megyei szabadkőműves Pálóczi Horváth Ádám író. A tagok, vagyis a pásztorok három csoportba különülnek el, és ezen a ponton már aligha feltételezhetjük, hogy Kazinczy csupán a római mintát követte, inkább sejthetjük mögötte Gessner ihletését. A pásztorok első rendjét képeznék a „legelő”, a tulajdonképpeni írók; azután a második rend a „védők”, vagyis a mecénás főurak, végül a „gyönyörködők” vagy „mulatók”: ezek lennének a közönséget képező asszonyok. A névadás itt már nem követné az olasz példát: az arkádiai görög személy- és helyneveket itt a férfiaknál hun, avar és régi magyar nevek, az asszonyoknál viszont nimfák és görög meg római asszonynevek helyettesítenék. Az írók vezetéknévüket a vizekről, a mecénás főurak a hegyekről, a hölgyközönség pedig a füvekről kapná. Így lenne Kazinczy Bózsai Aladár, a zemplén megyei Bózsai patak után.

Ezután részletes ismertetését kapjuk a társaság működési szabályzatának, a tagfelvétel módjának, hogy milyen tevékenységet folytatna, és mi lenne Batthyánnak mint elnöknek a feladata, jogköre. Kazinczy elképzelését a legnagyobb részletességgel dolgozta ki, feltehetőleg nem előzmények nélkül. A tervezetnek, mely mint látható, indíttatásában erősen szabadkőműves ihletettségű, vannak egészen új, szokatlan elemei is. Ezek megmutatják, hányféle társulási modellből gyúrta össze elképzelését, és mennyire foglalkoztatta őt az irodalmi nyilvánosság legfőbb intézményének feltételezett Akadémia. Amitől leginkább távolodni próbált, az a szabadkőművesség zártsága és titkossága. A titkosság ellenszeréül az összejövetel nyilvánossá tételét javasolja, hogy a rendőrség ne gondoljon titkos, felforgató összejövetelekre, valamint papok meghívását, hogy a klérus se gyanakodjon. Ami azonban a tervezet legfontosabb és legszokatlanabb eleme, az a nyitás a női közönség felé, mint az irodalom leglelkesebb és legérzékenyebb, értőn olvasó közege felé. Ehhez fontos előzményül szolgál az 1786–87-ben a szabadkőművesség kiágazásaként Besztercebányán és Kassán létrejött úgynevezett Rózsa Rend, és a Helyi Rózsák, amely szervezetek a szabadkőműves páholyokkal szembeni intézkedések után alakultak meg.¹⁸ Kazinczy ekkor Kassán élt, ahol egy olyan társasági élet részese lett, amelynek középpontjában a környék előkelő hölgyei álltak, akik nemcsak vonzódtak a modern érzelmességhez, hanem értői is voltak az új irodalomnak. A Rózsa Rend, mint a barátság és nemeslelkűség kultuszának élő szervezete, egyenest a hölgyeket állította előtérbe. Feltételezhetjük, hogy a „Helyi Rózsák” irodalmias, érzelmes, arkádikus légköre alakította ki

¹⁸ SZAUDER, *i. m.*, 400.

Kazinczyban azt az érzelemvilágot, amelynek egyenes következményeként született meg benne a Batthyány számára elküldött „extravagáns” tervezet.

Batthyány Lajos művészetpártolásának megnyilvánulásaiban, és műveltségének – még ha töredékes források alapján is – rekonstruálható spektrumában megtaláljuk a gessneri szentimentalizmus, a klasszicizmus, vagy éppen a francia felvilágosodás mintázatait, mint rá egyszerre ható impulzusokat. Szellemi arculatának erre az összetettségére Kazinczy jól ráérezett, és felismerte a Batthyányval közös pontot, a művészet iránti kultikus rajongást.

Kérdés, hogy ha e tanulmány keretei között csupán Batthyány legnagyobb művére, a körmendi kastélyparkra áll módunkban egy rövid pillantást vetni, akkor az mit fed fel a fentiekben ismertetett szellemi arculatból. A herceg a Rába partján az 1780-as években egy olyan nagyszabású, összetett, építményei és szobrai tekintetében gondosan összeválogatott táj- és térkompozíciót alakított ki, amelyben mindhárom már említett művészi és szellemi irányzat iránti rajongása teret kapott. Elsőként az antikvitáshoz, a klasszicista művészetideálhoz való bensőséges viszonyát fejezik ki a Kazinczy levelének felsorolásában is szereplő, Johann Martin Fischer bécsi szobrász által faragott, tematikailag tudatos koncepcióba illesztett antik szerelmespárokat ábrázoló szobrok (mint a Vertumnus és Pomona, a Zephyrus és Flora, valamint az Amor és Psyche). A kert egy másik részén Merkurnak, Jupiternek és Kybelének szobrot, máshol pedig Cicerónak oszlopot, Homérosznak szobrot állíttatott.¹⁹ Templom épült Pánnak, Florának, valamint készült egy fürdő a Nympháknak is. Ettől homlokegyenest eltérő a felvilágosodás filozófiájának ihletésében létrejött koncepció a Filozófusok sétányával, a Csend alléval, a Társadalomnak, a Szükségyszerűségnek állított templommal. Néhány kompozíciós elem azonban többféle inspirációból is származhatott: a természetnek szentelt templom a szentimentális pásztorkunyhóval és a remetességgel is összekapcsolható, de a felvilágosodás programjával is. S mint már említettem, a Gessnernek állított emlékkő 1786-ban volt az utolsó, Batthyány Lajos által megrendelt jelkép a körmendi kertben, amelyben egyszerre fejeződött ki a költészet, ugyanakkor a gessneri idilli-ideális és valóságos tájat ötvöző természetábrázolás iránti rajongás.

Batthyány nemcsak a művészetekért, hanem korának tudományos eredményeiért is rajongott. Erre utal egyedülálló, több ezer forintot érő modell-kabinetje a körmendi kastélyban, ahol hasznos találmányok, különböző gépek, épületek, hidak makettjeit, modelljeit külön erre a célra kialakított hatalmas ládákban rendszerezve tárolta, és egy erre a célra készült inventárium alapján a látogató

¹⁹ KOPPÁNY Tibor, *A körmendi kastélypark építéstörténete*, Vasi Szemle, 1979/3, 367–396.

kikereshette az őt érdeklő tárgyat.²⁰ Ki lehetne még térni Batthyánnak egy ritkaságszámba menő levelére, amelyben 1777-ben a svájci, illegális könyvkereskedelemre szakosodott Société Typographique de Neuchâtelnek a megkeresésére válaszol, felfedve elkötelezettségét a felvilágosodás mellett, csípős nézeteit az egyházzal, és szoros kapcsolatát a felvilágosult olasz főnemességgel.²¹

Mindezek alapján valóban volt egy olyan közös eszmevilág, amelynek nyomán Kazinczy és Batthyány elvben közösen irányíthatott volna egy új irodalmi társaságot: az érzékeny ember művelt társiaságának eszménye tényleg közös ideál volt, de a megvalósítás módjának elgondolásában már nagy eltérések mutatkoztak. Ugyanis Kazinczy felfogásának alapja egy olyan szubjektív létállapot volt, amelyet Szauder József eképpen jellemez: „az irodalomba belefeledkező érzelmes író-ember mohó vágyakozása az érzelmet kultiváló társaság, szalon, nőbarátság után, amelyben kielégülhet”.²² Másrésztől Kazinczy túl nagy fölényességgel szólja le levelében a Széchenyi házában egybegyűltek terveit, mondván, hogy az aligha megvalósítható. Végül kiemelendő még pökhendi hangja, amellyel hosszasan szapulja az érzéketlen gadagokként aposztrofált főnemeseket, akik szerint a kártyaasztalon kívül nehezen nyitják meg erszényüket. S hogy betetőzze az írók nagyságának és a főurak kicsinyességének ellentétét, nem ártallja azt írni, hogy ha azok fejenként legalább ezer forintot áldoznának a magyar irodalom támogatására, akkor azzal már öröklétet váltanának maguknak. Kazinczy ezzel a hangnemen vetette el a súlykot, amire Batthyány Lajos rövid, száraz, enyhén ironikus válaszából egyértelműen következtetni lehet. Ez az 1791. február 12-én kelt üzenet eddig valahogy elkerülte az irodalomtörténet-írás figyelmét, valószínűleg azért, mivel e válasz jóval előbb volt ismert, mint Kazinczy levele, amelyre reagált.²³ Emezt a Kazinczy-levelezés második kötetében találjuk, míg Kazinczy akadémia-tervezetét, mint már említettem, az 1960-ban napvilágot látott 23. kötetben. Batthyány az udvarias elutasítás formulái között egy bonyolult körmondatban adja Kazinczy tudtára, hogy írói mivoltában való megnyilvánulása mennyire túlzó. A mondat szarkasztikus hangneméhez nem fér kétség: „az irodalmi életben máris oly nagy érdemeket szerzett (mármint Kazinczy), hogy egyetlen

²⁰ Mihály KUNITS, *Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn und seiner, einverleibten Provinzen, In Bezug auf die Landes- und Volkskultur, Oeconomie, Industrie, Künste, Handlung, Manufacturen und Gewerbe. Durch eigene Forschungen und practische Untersuchungen auf Reisen bearbeitet, und mit Rückblicken auf die Vorzeit nach dem gegenwärtigen Zustande dargestellt.* I. Band, Pest, Ludwig Landerer Edlen v. Fűskút, 1824, 45.

²¹ GRANASZTÓI Olga, *Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I. A Société Typographique de Neuch  tel bécsi kapcsolatai 1772–1785*, Magyar Könyvszemle, 2011/4, 467–482.

²² SZAUDER, i. m., 398.

²³ KazLev. II. 360. sz., 160–161., Batthyány-Strattmann Lajos – Kazinczy Ferencnek, 1791. febr. 14.

egy kedvelője sincs a szabad művészeteknek, aki ne vallaná magát lekötöztettnak a tehetsége által kimunkált művekért.”²⁴

A zárómondat pedig a maga hűvösségével minden további együttműködési lehetőség elől elvágja az utat:

A bemutatott vállalkozást véleményem szerint, annak okán, hogy egyébiránt a kitűzött célra tudvalevőleg állami igazgatás és ellenőrzés alatt Akadémia alapíttatik, egy időre fel kell függeszteni, míg világossá nem válik, hogy az eleddig megkezdett tervek megvalósulnak-e.²⁵

S hogy egyébként Batthánynak is mennyire szívügye volt az Akadémia, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy megalapításakor – a levél kelezéséhez képest több mint 30 évvel később – fia, Batthyány Fülöp Széchényi István után a második legmagasabb összegű támogatást nyújtotta, 50 ezer forint értékben.

²⁴ KOVÁCS Dániel fordítása. Vö. az eredeti latin szöveggel: „Quod tardius, quam meritum exposcit nec ipse ad singula Ejusdem Praetactae Dominationis Vestrae sub 7-a praeterlapi Mensis Januarii ad me exaratarum aestimatissimarum literarum puncta, distinctim lingua Gallica, uti expetere dignabatur, respondeam, morbus oculorum, quo plurimum dierum spatio laborabam, obstitit,] mihique jucundissimum sensa mea intuitu mecum Communicati promovendae rei literariae, in quam jam tanta Praetactae Dominationis Vestrae exstant merita, ut nemo onus sit artium liberalium Studosus, qui pro elucubratis ingenii sui Monumentis se non obstructum confiteretur.” *Uo.*

²⁵ *Uo.* (KOVÁCS Dániel fordítása)

Két pár cipő

Kazinczy Ferenc: *Az atlacz papucs* című
vígjátékának szövegforrásáról

Kazinczy drámafordításai a Debreczeni Attila vezetésével készülő Kazinczy kritikai kiadás *Külföldi Játsszósín*, illetve a *Szép Literatura* című köteteiben kaptak helyet.¹ A *Szép Literatura* önálló kötetbe rendezését annak jelentős hatástörténete indokolta. A kritikai kiadás kezdetekor kialakult elképzelés szerint ugyanis „az irodalmi életben mintegy ötven esztendőn át meghatározó szerepet játszó Kazinczy-jelenség jobb megértéséhez talán leginkább hatástörténeti jelentőségének felmutatása által juthatunk el.”² A *Külföldi Játsszósín* kiadása azt a koncepciót követi, amelyben maga Kazinczy akarta megjelentetni az 1790-es évektől a drámafordításait.³ Kazinczy 1831-re datálható, *Az atlacz papucs* című vígjátékát azonban egyik kötetben sem találjuk meg. A dráma keletkezéstörténetéről a *Külföldi Játsszósín* jegyzeteiben az alábbiakat olvashatjuk:

Meg kell említenünk egy furcsa fordításszöveget is, amely a maga nemében teljesen egyedül áll: mondhatni fordítás magyarról magyarra, címe: *Az atlacz-papucs*. Egy bizonyos Setéth Imre, nyugalmazott katonatiszt benyújtott az Akadémiának egy drámát, amelyet saját meghatározása szerint francia eredetiből lengyel közvetítéssel fordított magyarra.⁴

A kötet sajtó alá rendezői a következőkkel indokolják a vígjáték kihagyását:

Ezt a drámát nem vettük fel mostani gyűjteményünkbe, hiszen nem a szokásos értelemben vett fordításról van szó, mivel Kazinczy nem az eredeti alapján dolgozott, és a magyar nyelvű változat készítésekor csak ötletszinten befolyásolta a konvencionális dramaturgiai helyzet a magyar nyelvű színpadra alkalmazásban.⁵

¹ KAZINCZY Ferenc, *Külföldi Játsszósín*, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. KAZINCZY Ferenc, *Szép Literatura*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

² DEBRECZENI Attila, *Kazinczy Ferenc műveinek készülő kritikai kiadásáról*, *Studia Litteraria* 42(2004), 136.

³ KAZINCZY 2009, i. m., 341.

⁴ *Uo.*, 343–344.

⁵ *Uo.*

E drámaszöveg a kritikai kiadás *Előszavak és beszédek* című kötetében lesz olvasható, amelyen belül külön csoportot képez az akadémiai Kazinczy-hagyaték *Akadémiai dolgozásaim 1831* gerinc című, 36 főlioni terjedelmű kéziratkötete. E kötet tartalmazza Kazinczy 1831. május 24-re datált jelentését és levelét a Magyar Tudós Társasághoz (11a–11b), valamint a levél mellékleteként az alábbi két szöveget: *BÁRSONY TZIPŐ vagy is Német-Vargai Költemény. Három felvonásban. Mellyet Lengyelből fordította Némelly toldalékokkal és Megjobbításokkal Setétkúti Setétt Imre Hadnagy Magyar Huszár Ezredtől jött Érdem-fizetéssel 1827 Esztendőben* (12–19 f), illetve *AZ ATLACZ PAPUCS. Érzékeny Játék. írta Kazinczy Ferencz. Péczelen, egy boldog napja' emlékezetére. 1831. Május' 19d.* című drámaszövegeket. (20–36 f). Mindegyik textus autográf. Setéth műve a cím alapján Kazinczynak a drámáról készített töredékben maradt másolataként azonosítható.⁶

Az *atlacz papucs* a széphalmi mester halála után három évvel jelent meg először nyomtatásban, Bajza József és Schedel (Toldy) Ferenc szerkesztésében Kazinczy *Eredeti Munkáinak* első kötetében, a *költemények prosában* alcímet viselő fejezetben.⁷ A szerkesztők a következő jegyzetet fűzték a darabhoz:

A' m. academiához egy, lengyelből fordított vígjáték adatott be, az intézet' költségével leendő kiadás végett. Kazinczy volt a' kézirat' egyik bírálója. Beadván máj. 24. 1831. véleményét, ahhoz a jelen vígjátékot is kapcsolta, illy sorokkal: „A Bársonyzipő iránt nyújtván be jelentésemet, ámbár az nekem nem parancsoltatott, egyszersmind a' darab' újradolgozását nyújtom be. A' darab' fabuláját legfőbb vonásaiban megtartottam ugyan, de az alkotás, a' dialógus, egészen az enyéim, 's nem felejtém, hogy a' szín' költőjének a' vígjátékokban sem szabad a' moralitásról elfeledkezni. Ámbár a kevés tekintetű darabnak újradolgozásom sok érdemet nem adhatott; úgy hiszem még is, hogy színészeink ennek is vehetik hasznát olly napon, mikor a nagyobb darab mellé pótolásul még egy rövidebbet kell adniok.”⁸

A dráma szövegét 1985-ben ezen kiadás alapján közölte újra Fried István a *Színháztudományi Szemle* című lapban.⁹

Nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a Toldy–Bajza-féle edíció forrását az Akadémia egykori, úgynevezett *Főtítkári iratai* jelentették. Viszota Gyula kutatásai alapján ezek közé tartozott Kazinczy levele, illetve jelentése az Akadémia

⁶ MTAK K 601., 11a–36b.

⁷ KAZINCZY Ferenc' *Eredeti munkái*, I., kiad. BAJZA [József], SCHEDEL [Ferenc], Buda, 1836, 267–290.

⁸ *Uo.*, 305.

⁹ KAZINCZY Ferenc, *Az atlaczpapucs*, Színháztudományi Szemle, 1985, 329–353.

számára, valamint *Az atlacz papucs* című vígjáték szövege.¹⁰ A jegyzőkönyv szerint az Akadémia kisgyűlése elfogadta Kazinczy véleményét. A fordítást a fordítónak visszaküldték, arra hivatkozva, hogy az alapszabályok csak remekművek fordítását engedik meg, az Akadémia csak ilyet fogadhat el. Kazinczy átdolgozását a levéltárba helyezték el, addig, amíg az eredeti színjátékokra kerül a sor.¹¹ A kritikai kiadás szempontjából természetesen elengedhetetlen a *Főtitkári iratok* között fennmaradt,¹² illetve az *Akadémiai dolgozásaimban* olvasható szövegforrás részletes összevetése, s ezek egyeztetése a Bajza–Toldy-féle kiadással. Erre azonban most nincs lehetőség, így a továbbiakban az *Akadémiai dolgozásaimban* olvasható szövegre fókuszálok. E változat unikális jellegét ugyanis az biztosítja, hogy Kazinczy másolatában megőrizte Setéth drámájának egyik részletét, így a kézirat lehetőséget kínál a két drámaszöveg összehasonlítására. A problémát ugyanis – Fried István összefoglalása szerint – mindmáig az okozza, hogy:

[n]em tudjuk pontosan, hogy a dialógusokon, a szereplők beszédmódján kívül mennyit alakított Setéth Imre fordításán. [...] Nem tudhatjuk Kazinczy nem nyelvi jellegű változtatásainak milyenségét, mivel az Akadémia a használhatatlannak minősített vígjátékot visszaküldte a szerzőnek.¹³

Fried István azonban tanulmányához kapcsolódó jegyzetében már felhívta a figyelmet az *Akadémiai dolgozásaim* jelentőségére: „Tanulmányunk befejezése után bukkantunk újabb adatokra. »Académiai dolgozásaim« címmel kötetnyi kéziratot leltünk.”¹⁴ Ennek alapján Fried azt állapítja meg, Kazinczy és Setéth szövegének összevetéséből kitetszik, hogy „Kazinczy megtartotta a cselekmény fő vonalát, de nyelvileg és a tendenciát illetően gyökeresen megváltoztatta a gyöngécske fordítást. A »magyarítás« Kazinczytól származik, az inasnak Beaumarchais-ra emlékeztető kifakadása is.”¹⁵ Ennél részletesebb összehasonlításra azonban nem vállalkozik. A továbbiakban erre az összevetésre teszek kísérletet. Előtte azonban röviden összefoglalom a dráma keletkezéstörténetére és hatástörténetére vonatkozó adatokat.

A drámafordítás szerzőjéről, Setétkúti Setéth (más ortográfia szerint Setétkuti, Setét, Setétt) Imréről keveset tudunk. Apja Setéth Benedek,¹⁶ Kempelen

¹⁰ VISZOTA Gyula, *Kazinczy Ferenc működése az Akadémiában*, Akadémiai Értesítő, 1909, 655–656; *Főtitkári iratok*, 1831, 28 sz.

¹¹ VISZOTA, i. m., 656.

¹² MTAK RAL 28/1831

¹³ FRIED István, *Kazinczy Ferenc elfelejtett vígjátéka*, Színháztudományi Szemle, 18, 1985, 47.

¹⁴ *Uo.*, 55.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ Családjára vonatkozó adatokat ld. a Palásthy Mihály számára kiadott örökös felvállaló levélből: PALÁSTHY Pál, *A Palásthyak*, III., Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1891, 424.

Béla családtörténeti munkája alapján Setét (Setétkuti) Imre és fiai nemeslevelét Nyitra vármegye bizonyítványa alapján 1817-ben Pest megyében hirdették ki.¹⁷ Szinnyei József összefoglalása szerint Setéth Imre nyugalalmazott katonatiszt, aki 1835-ben és 1838-ban is sikertelen pályázatot adott be a pesti egyetem orvosi karához, *A marhavész gyógyításának módjáról* címmel. A bíráló, Hoffner állatorvostan tanár mindkétyszer elutasította a pályázatot.¹⁸ Setéth neve azonban leggyakrabban a drámafordításával kapcsolatban merül fel. A fennmaradt források szerint lengyelről fordította a darabot, amelyet Német-Vargai költeménynek nevez. Újabban a kritikai kiadás sajtó alá rendezői, Czibula Katalin és Demeter Júlia azonosították a feltételezhető alapszöveget. Az európai vándormotívumra visszamenő szöveggönyv szerzője Giuseppe Maria Foppa. Librettóját Marcos António Portugal zenésítette meg, és az opera *Le donne cambiate* címmel terjedt el Európa-szerte. Ezt a szöveggönyvet fordította le a kor híres bécsi színházi embere, Christian Felix Weisse, és adta ki *Der lustige Schuster*, illetve *Die verwandelten Weiber* címmel. Valószínűleg ez a német nyelvű változat játszott szerepet a darab közép-európai népszerűségében.¹⁹

Setéth drámájának első bírálója Vörösmarty volt, aki 1831. május 5-re datált jelentése szerint visszautasította „a roszt írás miatt majd olvashatatlan, ’s a’ még rosszabb nyelv miatt szinte érthetetlen munkát ’s azt mint különben is csak fordítást, a’ bokros nyelvhibák miatt teljességgel haszon vehetetlennek” tartotta.²⁰ Vörösmarty a 1831. május 16-i kisgyűlésen mutatta be jelentését, s ezt követően kapta meg Kazinczy véleményezésre a darabot. Kazinczy bírálata (Vörösmartyhoz hasonlóan) egyrészt a nyelvi problémákat érinti: figyelme a szintaxisra, a grammatikára és az ortográfiára is kiterjed. Másrészt a műfaji konvenciót érintve kitér a komikum forrására is. Ezt mindössze abban látja, hogy Setéth „a’ német embert németes magyarsággal beszélteni”. Ehhez kapcsolódik a hatáskritikai norma, amelynek értelmében „a’ darab Írója e, vagy fordítója, az immoralis tett’ elbeszélése alatt, nem látá szükségesnek, a’ Játékot arra használni hogy itt a’ szívekhez is szóljon, és azt nemesítse; neki elég volt hogy a nézőit, s’ azokat is csak a’ paradicsomban ülőket, megkaczagtassa.”²¹ Mint korábban utaltam rá, a negatív kriti-

¹⁷ KEMPELEN Béla, *Magyar nemesi családok*, IX., Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1915, 334.

¹⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891–1914.
<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, Setéth Imre-szócikk. (Letöltés ideje 2019. július 26.)

KÓSSA Gyula, *Magyar állatorvosi könyvészet 1472–1904*, Budapest, Magyar Országos Állatorvos-Egyesület, 1904, 203.

¹⁹ KAZINCZY 2009, i. m., 343–344.

²⁰ VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei*, XVI., kiad. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, 1977, 133; VISZOTA Gyula, *Vörösmarty kisebb akadémiai jelentései*, Akadémiai Értesítő, 1939, 141–142.

²¹ MTAK K 601., 11b.

kák hatására a darabot visszaküldték a szerzőnek. E ponton véget is érhetne Setéth fordításának története, ám úgy tűnik, a szerző tovább próbálkozott drámája kiadásával. 1833-ban a Magyar Kurir *Tudományos jelentés* című rovata Setéth penz. Hadnagy aláírással három munka megjelenését ígéri, köztük a *Bársony Tzipő* című játékszíni előadásét. A jelentés nem csupán arra utal, hogy a magyar fordítás lengyelből készült, hanem arra is, hogy a lengyel fordítás alapja francia szöveg lehetett.²²

Kazinczy a bírálat megírásával nagyjából egy időben határozta el saját változatának elkészítését, amellyel az akadémiai beadvány szerint kettős célja volt. Setéth munkáját egyrészt morális szempontból kívánta korrigálni, másrészt a korabeli színjátszás szempontjait vette figyelembe: „Színészeink ennek is vehetik hasznát oly napon, mikor a nagyobb darab mellé poltolásul még egy rövidebbet kell adniok.”²³

Kazinczy pesti útját rögzítő naplójában 1831 májusából két bejegyzés is utal a dráma készülésére. Az első május 19-re datálja: „dolgozom az Atlasz papucsot.”²⁴ A második az akadémiai beadvány időpontjára utal: „24 Be Pestre. Űlés. Béadom az Atlasz papucsot.”²⁵ Nem sokkal később Guzmics Izidornak írj a következőket:

Az Academiának egy Bársony Czipő nevű theatrumi darab küldetett be nyomtatás végett, 's nekem adták, hogy tekintsem meg, s adjam ítéletemet. Vörösmarty már elébb rossznak ítélte. Én is annak. A nyavalyás embernek tetszett az a' frivolus történet, hogy egy Tiszt egy Suszternét magához csal, 's ha rá jövőn férje, az asszonyt eltakarja, 's a Suszterrel mértéket vétet egy pár újj czipőre lábáról, mellyet az asszony, a' Tiszt kényszerítésére, a' lepel alól nyújt ki. S a dolog immoralitás feddés nélkül maradt. – Elúntam bajlódni vele, megtartám a' fabulát, s egy morális Vig Játékot csináltam belőle, s azt a' múlt ülésben beadtam. A' dolog egy kis becsületemre vált, kivált hogy Pali elmondá, hogy a Vig Játék estvéig készen vala.²⁶

A Guzmicshoz szóló levél tehát megismétli a jelentés néhány elemét: Kazinczy frivolnak, morális szempontból vitathatónak nevezi a történetet. Jól ismert, korrigáló munkamódszerének ellentmond a vígjáték megszületésének szűkre szabott ideje. Ennek hangsúlyozása kapcsolatban lehet a szöveg Kazinczy által felté-

²² Setéth a további munkákat ígéri: *Anyai Oktatások*, Wallenburg Grófné munkájából magyarra fordítva, illetve *Téli Est-időket enyhítő könyv* (vö. Magyar Kurir, 1833. július 15., II., 2. sz., 16.).

²³ MTAK K 601., 11b.

²⁴ KAZINCZY Ferenc, *Magyarországi utak*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 92.

²⁵ Uo., 92.

²⁶ KazLev. XXI. 5341. sz., 566., Kazinczy Ferenc – Guzmics Izidornak, Pest, 1831. május 27.

telezett művészi értékével, valamint azzal, hogy a szituáció (egyoldalú) költői versenyként is értelmezhető. Az *aemulatio* gyakorlata ebben az esetben inkább (mesteri) kioktatásként értelmezhető. A könnyedség és spontaneitás viszont olyan értékek, amellyel Kazinczy kivívhatta a fiatal generáció elismerését.²⁷

Kazinczy néhány nap elteltével – immár Pécelről – ismét Guzmicsnak számol be a beadvány fogadtatásáról:

Nekem minap egy Bársony Czipő nevet viselő Vig Játék adatott vizsgálatul. Annak fordítója talán soha nem dolgozott egyebet, és így olly gyakorlatlan Stylista volt mint egy Syntaxist tanuló fiúcska; 's magyarul sem tudta jól. A' darab fabulája az a silány történetecske vala, hogy egy Kapitány egy Suszternét szállására csalá [sic!], 's meglepetvén a' férje által, lepedők alá rejtette el az asszonyt, 's a' Susztert arra kényszeríté, hogy az elrejtett személynek a' leplek alól kinyújtott lábáról vegyen mértéket. 'S a nyavalyás a darabot az immoralitás feddése nélkül hagyta. – Elúntam a' bolondoskodás' olvasását, 's a Fabulát egy új Vig Játékban dolgoztam fel 's azt nyujtám be az Academiának. Úgy a'hogy én adom, eljátszhatják színeinken, 's a meg nem romlott Olvasó is megolvashatja, örömmel, legalább bosszúság nélkül. – Az az örömem volt, hogy kedvező ítéleteket hallék, és azt a' vallást, hogy többet még senki nem dolgoza mint én.²⁸

Kazinczy átdolgozásának többször is hangoztatott önállósága a fordítások helyett immár az eredetiséget kultiváló Toldy és Bajza számára elegendő érv lehetett amellett, hogy felvegyék a drámát a posztumusz Kazinczy kiadásba. Így az életút végén született Kazinczy-dráma viszonylag hamar publikussá vált, ám sokáig nem esett szó róla a szakirodalomban. Elsőként Fried István vizsgálta részletesen, rámutatva a dráma jelentőségére. Megfogalmazása szerint „nem annyira színháztörténeti szempontból érdekes ez a mű, mint inkább gondolkodás- és mentalitástörténeti szempontból.”²⁹ A Kazinczy-életmű összefüggésében szemlélve a szöveg több szempontból is különleges státusszal bír. Egyrészt műfajváltást jelöl, másrészt a kortárs drámatörténeti kontextusban ez egyben azt is jelenti, hogy Kazinczy olyan műfajjal próbálkozik, amelyben Kisfaludy Károly bizonyult ez idő tájt kiemelkedően sikeresnek. Fried az idősödő mester különleges vitalitását látja abban, hogy képes volt egy olyan műfajban bizonyítani, melyet eddig nem művelt.³⁰

²⁷ A Toldy és Kazinczy közötti feszültségről a korrekció-elv kapcsán ld. TóTH Orsolya, *A mulandó és múlhatatlan, Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, Budapest, Ráció, 2009, 148–149; 152–157.

²⁸ KazLev. XXI. 5343. sz., 569–570., Kazinczy Ferenc – Guzmics Izidornak, Pécel, 1831. május 31.

²⁹ FRIED, *i. m.*, 47.

³⁰ *Uo.*, 53.

Kazinczy variációját és Setéth drámáját összehasonlítva az első jelentős különbség az, hogy Kazinczy nem csupán a címet, de az alcímet, illetve a műfaji megjelölést is megváltoztatta. Setéth munkájának címe: *BÁRSONY TZIPŐ vagy is Német-Vargai Költemény*, Kazinczyé *Az ATLACZ PAPUCS*. Műfaji meghatározása szerint „érzékeny játék”, akárcsak korábbi Goethe-fordításai, az *Esztelle* vagy *A’ Testvérek*.³¹ Az érzékenyjáték (comedy of manners, Rührstück) szerzői megjelölés a tájékozott olvasó számára egyaránt utalhat az erény megpróbáltatásaira és a kibékítő megoldásra. Setéth művének alcíme Kazinczy olvasatában a darabra jellemző miliőt vetíti előre, vagyis „Német-Vargai az az suszteri világból vett, Víg Játék.”³² De miért is lesz a bársonyból atlatz, s a tzipóból papucs? A cím megváltoztatása jelzi Kazinczy koncepcióját, mely szerint „[a]’ darab fabuláját legfőbb vonásaiban megtartottam ugyan, de az alkotás, a’ dialógus egészen enyéme.”³³ A papucs – a cipővel szemben – házi viselet, s a Czuczor-Fogarasi szótár szerint ismert volt metaforikus jelentése: papucs alatt lenni, asszonyi kormánytól függeni.³⁴ Kazinczy változatában a Kapitány eredeti szándéka s Weilerné nemes viselkedése felidézik és egyben átértelmezik a metaforát. Az sem kizárt, hogy Kazinczy 1831-ben már ismerte Charlotte Birch-Pfeiffer 1828-ban megjelent *Das Schloß Greifenstein, oder der Sammts Schuh* című drámáját. Birch-Pfeiffer darabjának nincs köze Setéth és Kazinczy vígjátékához, legfeljebb annyiban, hogy maga is az asszonyi állhatatosság példája lehet,³⁵ ám a Sammts Schuh tükörfordítása a bársony cipő, s 1833-tól Debrecenben és Miskolcon, majd 1837-től Kolozsváron ezen a címen játszották magyarul.³⁶

Az *Akadémai dolgozásaiban* Kazinczy – koncepciójának megfelelően – íróként, s nem fordítóként nevezi meg önmagát. Setéth viszont fordítóként, valamint átdolgozóként értékeli a szöveghez való viszonyát. Kazinczy – naplójával egybevetve – megjelöli a keletkezés idejét és helyét: 1831. május 19d., „Pécelen egy boldog napja emlékezetére.”³⁷ E megjegyzés (amely egyébként a Főtitkári iratokból hiányzik) értelmezhető sajátos kolofonként, ugyanakkor, kapcsolódva a vígjáték hangulatához, egyfajta ajánlás funkciót is ellát. A dráma emellett a szerző számára az individuális emlékezet eszköze, éppúgy, ahogy színjátékban Erkényi kapitány számára a megőrzött papucsok.

³¹ KAZINCZY 2012, i. m., 483–517, 551–569.

³² MTAK K 601., 20a.

³³ *Uo.*

³⁴ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I., Pest, Athenaeum, 1870, 59.

³⁵ Vö. EGYED Emese, *Láttató világok*, Marosvásárhely, Mentor, 2014, 284.

³⁶ Charlotte BIRCH-PFEIFFER, *Das Schloß Greifenstein, oder der Sammts Schuh*, 1828, 160–226. EGYED, i. m., 284.

³⁷ Az összehasonlítás során mindvégig az MTAK K 601. szövegére hivatkozom. A továbbiakban zárójelben jelölöm az oldalszámot a főszövegben.

A személyek jegyzékét vizsgálva feltűnő változás, hogy Kazinczy a szereplők közül elhagyta a vargalegényeket, s helyettük a strázsamestert lépteti fel. A szereplők névváltoztatását részben az indokolja, hogy a drámát magyar környezetbe helyezi, így Nogomalski kapitányból Erkényi kapitány lesz, Antal nevű inasát Péternek nevezi. Setéth drámájának további szereplői még: Sók nyelvekben tökéletlen varga mestergazda (a megnevezése itt a „comica vis” egyik elemére is utal), Kati, Sók felesége, illetve Fridrik, a fia. Kazinczy ezzel párhuzamosan Weiler susztert, Weilernét, illetve Michelt, Weiler fiát szerepelteti. Setéth drámájában nem találunk konkrét utalást a helyszínre, csupán a dialógusokból és az indirekt utalásokból sejthető, hogy lengyel földön járunk. Kazinczy azonban konkrétizálja a helyszínt, Miskolcra helyezi a cselekményt.

Az első felvonás elején mindkét drámában megjelenik a díszletre vonatkozó instrukció: Setéthnél: „[...] egy nagy vessző kosár tele legyen rakva tzipőkkel könyvtár helyett. Oldalvást kárpitok legyenek ajtókkal, egy asztal egynehány székekkel.” (12b) Kazinczynál: „Kapitán Erkényi’ szállása. – Egy könyves almárium, eltöltve sorba rakott asszonyi papucsokkal.” (21a) Jól látható, hogy Kazinczy ismét konkrétizálja a helyszínt, s a kellékek közül felcseréli vesszőkosarat a „könyves almáriummal”. A változtatás Kazinczy morális kritikájának része. A könyvespolc funkciójával ellentétes használata Erkényi jellemére nézvést is informatív. Setéth szövegében később Antal is rájátszik a cipőgyűjtemény-könyvgyűjtemény analógiára. A könyv- és a papucsbibliotéka Kazinczynál hangsúlyosan szerepel:

Sőt bolonddá könyv bibliothecák tehetik a’ jobb főket is; elég példáját láthatjuk. A’ papucsbibliothecának legalább az a’ haszna van, hogy vissza emlékeztetnek élt örömeinkre, ’ s az többet ér, mintha mind arra emlékeznénk, a’ mit Görög-oroszának az a’ hosszúszakálás hét Bölce tanított. (22b)

A papucsgyűjteménynek Erkényi számára önéletrajzi narratívába foglalt emlékeztető funkciója van. A cipő- vagy papucsgyűjtemény ugyanakkor mindkét drámában felidézi a dáma-bibliotéka Csokonaitól ismert pajzán metaforáját.

Az első felvonás nyitómondata Setéthnél és Kazinczynál is az inasé. Setéthnél: „köntösbe sétál fel’ s alá lámpást tart a’ kezében, morog magába, és az asztalon álló gyertyának a gyujtogatásához fog. Ördög szülötte dolgát [...] Már látom hogy valamennyi Úr megbolondult. Ki látta egész éjtszaka ugrálni.” (12b) Később így folytatja: „Mitsoda illetlenség egész éjtszaka szeleskedni, dombérozni, fáradozni, vetélkedni, és por között forogni [...] de mi több még annál, hideg falak között úttzán várakozó cselédek az uraikat, mint péld.ok. én, ezer ördögöknek hatalmokban átkozva ajánllyák.” (12b–13a) Kazinczy összevonja e két részletet, erőteljesebben hangsúlyozva és általánosítva az inasok kiszolgáltatottságát: „Van

e osztán szerencsétlenebb teremtese az Istennek mint mi inasok! Uraink estve olta virradatig tánczolnak, ugrálnak, esznek, isznak, vígadoznak, szerelmeskednek: mi pedig éhen szomjan, álmosan várakozunk utánok a' csattogó hidegben, 's káromkodva kérdezzetjük, mikor únják el valaha." (21a) A hazatérés-jelenet is más karakterű Kazinczynál. Péter és Erkényi közötti kapcsolat jellemzője a kölcsönösség. A két szereplő között valódi párbeszéd, sőt szópárbaj zajlik, s ez jóval familiárisabb úr-szolgáló viszonyt feltételez. Péter elmondja urának a sérelmeit, aki reagál is ezekre. Setéth drámájában Antal kettős beszédet alkalmaz: látszólag az ura egészségéért aggódik, ám „magában” a saját helyzetét sérelmezi az éjszakai mulatozások alatt. A „magában” instrukció így kizárja a dialógus lehetőségét. (13b–14a)

Kazinczy a szöveg „magyarítása” érdekében többször is él az elhagyás és a kiegészítés lehetőségével. Setéth drámájához képest kimarad a szánkázás leírása, illetve a német és lengyel mulatság összehasonlítása. A német mulatságokon Schwartzbier és Kirschwasser folyik, a magyar mulatság Péter által elképzelt leírásában természetesen tokaji és ménesi.

A második jelenet mindkét esetben a kapitány monológiával kezdődik. A bibliotéka szemrevételezése elindítja az emlékezés folyamatát, majd ennek döccenői a katalógus készítésének szükségességét jelzik. A cselszövés, a suszter feleségének házhoz csalása Setéth és Kazinczy változatában is az inas, Péter illetve Antal műve. Antal leírása szerint a hölgy egy „fejér mellű” „szakszoniai fiatal százné” (17a), Péter szerint „egy szép fiatal asszonyka”. Kazinczy dramaturgiai átszerkesztése miatt érdemes ezt a két részletet hosszabban idézni.

Kazinczynál:

Képzelve Kapitány Úr, – a' mint hozom a' kávé, egy szép fiatal asszonykát látok jönni felém; Diósi Hadnagy nagy lépésekkel tört utána. Az asszonyka tőlem kérdé melly háznál lakik Felesdy Prefectus Úr, 's azt feleltem neki, hogy én nála szolgálók, tessék velem jönni, ha dolga nála van. A' szép asszony hitt szavamnak, 's imhol van az előszobában. Kapitány Úr a Praefectusnak fogja magát mondani, kávéjához ülteti, Diósi Hadnagy pedig megdermed mérgében. (24b–25a)

Setéthnél:

mint a' kávé hoztam: láttam az útszán, és Uraságodhoz hasonló utánna ment, és nem szólhattam vele, egyedül most a midőn a' házunk körül átsorgott volna... [...] Hogy öszve gyöttem vele a kapuajtóba [...] ő tudakozódott hogy itt lakik a Titkos Tanácsosné, a' szomszédnénk [...] a' mire én feleltem hogy itt lakik. (14b)

E jelenetben jól látható, hogy Kazinczy a kevésbé jelentős alakok esetében is konkretizál, drámájában a hadnagy és a prefektus is nevesítődik. Setéthnél ké-

sőbb Antal és a kapitány dialógusából kiderül, hogy Antal még ifjúkorából, Drezdából ismeri Katit. A Kazinczynál szereplő Weilerné ezzel szemben kassai születésű. A kapitány mindkét esetben elfogadja az inas által felkínált szerepet.

A következő jelentős különbség Weilerné és Kati viselkedését, illetve a kapitányhoz való viszonyát érinti. Setéth drámájában a kapitány partnert talál Katiban az évdéshez, ugyanakkor az asszony folyamatosan jelzi alávetett szerepét: erre utalnak gesztusai (a főhajtás), illetve megszólalásai („Ah tsókolom lábait kegyelmes Uram” 18b). Az akció és a dikció feszültsége érzékelhető a negyedik jelenésben. Kati szabadkozik a kávé elfogyasztásával kapcsolatban („Hogy tselekedhetem én azt? Nem illik nekem kegyelmes Urammal kávé inni.” 19b), ám nem ellenkezik, amikor az instrukció szerint a Kapitány a „kezét szorongattya”. Kazinczynál Weilerné elfogadja a kávé, majd a kapitány kérésére beszél a házasságáról és férje iránti tiszteletről. E változtatások ismét Kazinczy morális szempontú kritikáját jelzik, s *Az atlacz papucs* zárlatában Erkényi és Weiler együtt ünneplik Weilerné feddhetetlenségét és erkölcsi tisztaságát. *A bársony tzipő* Kazinczy által készített másolata azonban sajnos az első felvonás negyedik jeleneténél véget ér. E töredék azonban – mint láttuk – így is alkalmas arra, hogy az összehasonlító elemzés segítségével láthatóvá tegyük a Kazinczy-dráma jelentősebb változtatásait. Kazinczy az *Atlacz papucs* című vígjátékában a gyakorlatban is megvalósította azt, amitől Lessing egykor megóvni kívánta a recenzenst: orvosolni próbálta az észrevételezett hibát.³⁸

³⁸ Gotthold Ephraim LESSING, *A recenziensnek nem kell jobban érteni abhoz, amit bírál* = G. E. L., *Válogatott esztétikai írásai*, ford., M. JÁSZKA Zsuzsa, Budapest, Gondolat, 1982, 31–33.

A virtus diadala

Újfalvy Krisztina 'A Máriavári Hajadon' című kéziratban maradt
érzékenyjáték-fordításának értelmezési lehetőségei

BEVEZETÉS ÉS CÉLKITŰZÉS

Annak ellenére, hogy az utóbbi néhány évben több szövegközpontú kutatás foglalkozott a 18–19. század fordulóján alkotó női szerzőkkel¹ – így megszűnni látszik a korábban tendenciaszerűen előforduló ismétlés² –, könnyen lehet olyan területekre lelni, melyeket eddig még nem, vagy nem teljes kontextusában vizsgált az irodalomtörténet-írás. Újfalvy Krisztina (1761–1818) alakját és munkásságát is kutatták az utóbbi években,³ ám vannak olyan szövegei, melyeket eddig nem interpretáltak. Ezeknek a műveknek egyike 'A Máriavári Hajadon' című ér-

¹ Például: S. SÁRDI Margit, *A magyar női költészet történetének első fejezete = A magyar irodalom története I.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Gondolat, 2008, 539–555; KERÉKES Erzsébet, *Nőkép a 18. század végén és a 19. század elején: Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina levelezése = Fogalom és kép*, szerk. GÁL László, EGYED Péter, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 43–55; VADERNA Gábor, *Mecenatúra és professzionalizáció = V. G., A költészet születése*, Budapest, Universitas, 2017, 205–242.

² ZILAHY Károly *Hölgyek lantja* (Pest, Heckenast Gusztáv, 1865) című szemelvénygyűjteményében közölt tanulmányát tekinthetjük a magyar nőírókról közreadott első összefoglalásnak. A későbbiekben újramondott életrajzi adatok már itt megjelennek: 1761-ben Küküllő megyében született, édesapja főbíró volt. „Kolozsvártt meglevő egykoru arczképe után ítélve szép, nyulánk termetű hölgy volt, finom arczbőrrel és kézzel. Eleven szája és tüzes szemei bátor, csapongó szellemét azonnal elárulták.” (XXXIII.) Szerелеm, majd csalódás fűzte gróf Haller Lászlóhoz; ezután kéri közl a legkevésbé vonzót – Máté Jánost – választotta. Férjétől „szabadságra” tartott igényt, a teleket rendszerint külön töltötték, majd el is költözött tőle, ám, amikor betegsége miatt ápolásra szorult, haláláig gondozta. „Amazonosan öltözött, magas kalapot hordott, lovagolt és férfiakkal levelezett.” (XXXV.) Egyetlen leányával, Klárával élt Kolozsvártt, amikor megtudta: férje súlyos beteg. Késedelem nélkül odautazott hozzá, hogy haláláig ápolja. Fáyné Hentaller Mariska 1889-ben jelentette meg saját kiadásában *A magyar írónőkről* című könyvét. Újfalvy munkásságát kiemeli: „nagy és eredeti költői tehetség volt. Dalai költői röptű hangja és erős, néha gúnyban fakadó érzésüknél fogva a kor legjobb termékeivel versenyezhetnek. Igaz érzés, találó képek, kerekdedség, epigrammai él fő jellemvonásai.” (FAYLNÉ HENTALLER Mária, *A magyar írónőkről*, Budapest, Neumayer Ede, 1889, 41.) SZINNYEI József lexikonában (*Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891–1914. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> [Letöltés ideje: 2019. július 28.]) fontos bibliográfia található a 19. századi cikkekből és tanulmányokból. BANHEGYI Jób (*Magyar nőírók*, Budapest, Szent István-Társulat, 1939.) kötete azonban nem egészíti ki érdemben a Zilahy által megkezdett adatsort.

³ EGYED Emese, *Levéllé válva: Újfalvy Krisztina verselő köre (1795–1797)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017.

zékenyjáték.⁴ Tanulmányomban ennek a szövegnek az értelmezési lehetőségeit helyezem fókuszba, a következő szempontok alapján. A fordítás meghatározó jellemzője a kéziratos forma, valamint ebből adódóan az is, hogy eddig (tudomásom szerint) nem jelent meg nyomtatásban, így fontosnak vélem a kézirat bemutatását. Mivel sikerült azonosítanom a fordítás alapjául szolgáló eredeti német munkát, így célravezetőnek látszik arról is írni. Emellett röviden szólok a magyar dráma és a színház korabeli helyzetéről, lehetőségeiről. Elsődleges célom ugyanakkor az Újfalvy által fordított érzékenyjáték teljességre nem törekvő elemzése, a címszereplő Katinka karakterére koncentrálni.

A KÉZIRAT ÉS A FORRÁSSZÖVEG

A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 1502 jelzésű dokumentuma, mely 66 számozott lapot tartalmaz. A 67. lap már nem rendelkezik számmal, ugyanakkor ennek verzóján olvasható a dráma utolsó néhány sora. A címlap az egyes sorszámot viseli, ezután az utolsó oldal kivételével mindvégig a lapok mindkét oldalán olvasható szöveg. Mivel két 30-as szám szerepel (30 a és b), így a kézirat 67 dupla és 2 szimpla oldalból áll. A kézírás nagyon jól olvasható, következetes hangjelölésű. Újfalvy szinte egyáltalán nem hagyott margót, a lapokat maximálisan kihasználta. Az oldalak alján minden esetben rögzítette a következő oldal első szavát, ezzel a korabeli könyvkiadási gyakorlathoz kapcsolódott, amely a csomók sorrendjének biztosításában alkalmazta ezt az úgynevezett őrszavas technikát. Ebből talán arra is lehet következtetni, hogy érzékenyjáték-fordítását kiadásra szánta. Ezt erősíti a szöveg képe, mely olyannyira rendezett, hogy tisztázat benyomását kelti; elvértve találni csak benne áthúzást, átírást. A szereplők neve minden megszólalás alkalmával az oldal közepén, aláhúzott formában jelölt, ugyanígy rögzítettek a felvonások, a jelenetek is. Újfalvy a *jelenet* szó helyett a korban megszokott *jelenést* használta, melyeket a szereplők nevének megjelölésével azonosan írt. Minden esetben kiemelte azt is, kik vesznek részt az adott részben.

A kézirat címlapján olvasható Kráter Ferenc név Franz Kratter⁵ személyét (1758–1830) rejti. A szerző Oberdorfbán született, Dilingenben tanult teológiát

⁴ Pontosabban: ÚJFALVY Krisztina, *'A Máriavári Hajadon, vagy is Egy Fejedelmi Kis Familliának elé adása, Érzékeny Játék Őt fel vonásokba, Kráter Ferentz után, Németből Magyarosított, Mezőcsávás, 1799.* (A kéziratban a cím határozott névelőjének helyesírása szokatlan, az aposztrof nem a névelő után található, hanem előtte. Tanulmányomban a kéziratban szereplő 'A formát használom.)

⁵ Österreichisches Biographisches Lexikon, https://www.biographien.ac.at/oebL/oebL_K/Kratter_Franz_1758_1830.xml; Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz44877.html> (A letöltések ideje: 2019. június 16.)

és filozófiát, majd Bécsben jogot. Ugyanitt titkárként dolgozott, ám hamarosan Lembergbe költözött, ahol már a színház számára tevékenykedett íróként, 1786-tól igazgatóként. Saját darabjait – köztük az Újfalvy által fordított *Das Mädchen von Marienburg* (1795) címűt – nemcsak a helyi színház tűzte műsorra, hanem többek között Bécsben is játszották.⁶ A *Das Mädchen von Marienburg* Kratter orosz tematikájú drámatrilógiájának része. A másik két darab címe: *Die Verschönerung wider Peter den Großen* (1795), illetve: *Der Friede am Pruth* (1799).⁷ A drámák mellett Kratter verseket, regényeket is írt.

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

Dr. Versényi György cikke tudósít arról, hogy Újfalvy Krisztina nem tudott idegen nyelven írni, olvasni, beszélni.⁸ Sőt, az unokaöccs, Újfalvy Sándor emlékirata egyenesen így szól: „Nagynéném képzettsége körül meg kell jegyeznem, hogy idegen nyelveket soha nem tanult...”⁹

Hogyan magyarázható ennek tudatában a kézirat létrejötte? Mi motiválta Újfalvyt, miért akarhatta magyarosítani Kratter színdarabját? Hogyan hozható kapcsolatba alakja a színház világával? Amennyiben nem fogadjuk el az első kérdés megválaszolhatatlanságát, és kísérletet teszünk az abban rejlő probléma rétegeinek felfejtésére, többek között a következő lehetőségek adódhatnak. Újfalvy Sándor és más életrajzírók tévedtek. Ezt támaszthatja alá Versényi megjegyzése, mely szerint: „Személyét, a köznapitól elütő egyéniségét pedig egész mondanakör vette körül. Ezt az aranyos ködöt eloszlatni, valódi alakját tisztán kivenni ma már nagyon nehéz. Olyan kevés a hiteles feljegyzés, a megbízható hagyomány!”¹⁰ Ne felejtsük el ugyanakkor, hogy ez az Újfalvyról szóló cikk 1897-ben készült. Az „aranyos köd” eloszlatása az azóta eltelt időben sem lett könnyebb, hiteles forrásból sem lett több. Versényi Újfalvy Krisztina emlékezetét öregbítő munkája ráadásul legalább annyira foglalkozik Molnár Borbálával (1760–1825), mint Újfalvyval. Így továbbra is feltételezhető az, amit az irodalmi hagyomány újramond: Újfalvy a magyarítás szerzője, ő alkotta meg a fordítást a német eredeti alapján.

⁶ A Deutsche Biographie szerint a *Das Mädchen von Marienburg*got 1793 és 1848 között 133 alkalommal játszották. (Uo.)

⁷ Gabriele C. PFEIFFER, *Freemason, Mozart's Contemporary, and the Theatre Director on the Edge: Franz Kratter (1758–1830) and Der Friede am Pruth* (“The Treaty of Pruth”), *Cataloguing the Komplex Mauerbach*, Vienna, TheMa, 2012/1, 24., <http://archive.thema-journal.eu/thema/2012-1/pfeiffer/> (Letöltés ideje: 2019. július 28.)

⁸ VERSÉNYI György, *Újfalvy Krisztina*, Erdélyi Múzeum, 1897/IX., 486.

⁹ *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai*, s. a. r. GYALUI Farkas, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1941, 12.

¹⁰ VERSÉNYI, i. m., 485.

Somkuti Gabriella kutatása¹¹ ugyanakkor tagadhatatlanul Versényi álláspontját látszik igazolni, ugyanis Somkuti közlése szerint Újfalvy felettébb sok kötetet tartalmazó könyvtárában nem voltak idegen nyelvű példányok. (Hozzá kell tennem azonban azt is, hogy Somkuti közli, nem jutott a birtokába a teljes könyvanyag.) Hogyan értelmezhető ebben az esetben 'A Máriavári Hajadon' kézírata, ha Újfalvy Krisztina valóban nem tudott németül, nem ő alkotta meg a fordítást? Adatok hiányában csupán feltételezéseink lehetnek, melyek egyenként ugyanakkora valószínűséggel bírnak, és nyilván más variáció is előfordulhatott. A kérdést, hogy ki lehetett a fordító, ha nem Újfalvy, ebben a dolgozatban nem kísérel meg megválaszolni. Jelenleg egy lehetséges megoldását látom annak a rejtélynek, hogy miképpen jöhetett létre a kézirat Újfalvy némettudásának hiányában. Valószínűleg segített valaki a fordításban, esetleg együtt elkészítették a nyersfordítást, Újfalvy pedig abból hozta létre a végleges szöveget, emiatt mentes szinte teljesen a hibáktól. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a címlapon ez olvasható: 'Írta UK', azaz az első oldal nem a fordítás, hanem az írás tényét rögzítette.

Újfalvy motivációjának eredője, a színházzal való kapcsolata relevánsan árnyalja a kérdéskört. Somkuti idézett tanulmányából az is megtudható, hogy „[m]eglepően sok, összesen 26 színművet és egy színműveket tartalmazó antológiát találunk Újfalvy Krisztina könyvtárában.”¹² Ebből az adatból nem véletlenül vonja le Somkuti azt a következtetést, hogy valószínűleg „számára a színjátszás nemcsak olvasmányélmény, hanem látott színházi élmény is volt.”¹³ Mivel Újfalvy a teleket sokszor töltötte Kolozsvárott, volt lehetősége Kótsi Patkó János társulatának előadásait megtekinteni.¹⁴ Somkuti Gabriella is találkozott az általam 'A Máriavári Hajadon' kézírata kapcsán felvetett nyelvismereti problémákkal, neki is megoldási javaslatot kellett (volna) adni. Gondolatmenetében Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című antológiájára hivatkozik,¹⁵ melyben Weöres nem szembesül a nyelvi problematikával, hanem azzal számol, hogy Újfalvy a kolozsvári magyar színtársulat számára fordított darabokat: „Az idősebb Wesselényi Miklós báró által alapított és fenntartott kolozsvári színtársulat részére színdarabokat fordított, egy ezek közül a Széchényi Könyvtár kézírattárában található.”¹⁶ Somkuti ezzel zár: „Mivel idézett forrásaink szerint Újfalvy Krisztina csak magyarul tudott, valószínűleg átdolgozásról van szó.”¹⁷ Azt a kérdést azon-

¹¹ SOMKUTI Gabriella, *Újfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfelejtett 18. századi költőnő* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, szerk. NÉMETH Mária, Budapest, OSZK, 1981, 449–484.

¹² *Uo.*, 466.

¹³ *Uo.*

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ WEÖRES Sándor, *Három veréb hat szemmel*, II., Budapest, Magvető, 1982, 248.

¹⁷ SOMKUTI, *i. m.*, 466.

ban, hogy kinek és milyen átdolgozásáról, már nem válaszolja meg. Ebből adódóan a fordító kiléte, Újfalvy szerepe a darab magyar változatának létrejöttében bizonytalan.

AZ ÉRZÉKENYJÁTÉK JELLEMZŐI ÉS SZERKEZETE

A *Máriavári Hajadon* 1799-es magyarítása, az eredetivel azonosan, öt felvonásból áll. A műfaja érzékenyjáték. „Az érzékenyjáték nem egy a kor színjátéktípusaiból, hanem a XVIII. századvég jellemző és hatásában átfogó típusa, amely a német színműirodalom fordításai és a német színház közvetítő hatása révén került színpadjainkra. Magyar játékszíni előzménye nincs.”¹⁸ Mivel egy meglehetősen ismeretlen szövegről van szó, bemutatom a darab szereplőit, cselekményét, Kerényi Ferenc megállapításával bevezetve: „Az érzékenyjátéknak nincs hagyományos értelemben vett cselekvő, fejlődő színpadi hőse, az erény szenvedésének stációi adják a cselekmény előrehaladásának lépcsőfokait.”¹⁹

A címlapon is látszik, hogy az ott megjelölt első alak Péter orosz cár. Franz Kratter orosz tematikájú trilógiájából tudható, hogy Péter azonosítható I. Nagy Péter (1672–1725) cárral,²⁰ a címszereplő máriavári hajadon, Katinka pedig I. Katalin (1684–1727) orosz cárnővel, aki I. Péter szeretője, majd felesége, illetve annak halála után követője a trónon.²¹ A szereplők közül érdemes még kiemelni Katinka édesapját, aki Glukk Fridrik néven jelenik meg, valamint testvérét, Eduárdot. Rajuk kívül említésre méltó (a Péter bizalmasaként is azonosítható) Menzikof Sándor, illetve felesége, Natália. A helyszín a cár egyik palotája. A szereplők lajstroma előrevetíti, hogy a konfliktus magánéleti problémát rejt, ami a cár karaktere miatt nem nélkülözi a közéletiséget sem.

Az első felvonás hat jelenetből áll, melyben az alaphelyzetből kibontakozik a konfliktus. Az első jelenet két szereplője Glukk és fia, Eduárd, akik úton vannak, immáron öt hónapja keresik az elveszett Katinkát.²² Apa és fia meghitt, bensőséges kapcsolatáról tudósít a jelenet, a fiú apját felemelve viszi, segíteni kíván és

¹⁸ KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon*, Budapest, Magvető, 1981, 43.

¹⁹ *Uo.*, 44.

²⁰ PFEIFFER, *i. m.*, 23–24.

²¹ A történelmi alakok, az események és a téma olyan interpretációs lehetőségeket kínálnak, melyek kifejtésére egy másik tanulmány lesz majd alkalmas. Egyrészt lehetőség adódhat így annak megválaszolására, vajon az orosz uralkodók párhuzamba állíthatók-e a Habsburgokkal, másrészt pedig össze lehet hasonlítani a fikciós teret és a valós történelmi eseményeket.

²² Amennyiben Katinka alakját azonosítjuk I. Nagy Péter cár feleségével, úgy ezen a ponton elmentmondásba ütközünk. Katinka, a máriavári (marienburgi) hajadon a vizsgált kézirat szerint papi családból származó leány; ugyanakkor I. Nagy Katalin a történelmi adatok szerint nem nemesi, hanem paraszti családból származott.

emlékeket gyűjteni: „Ugyan ajándékozza azt az örömet nékem édes apám! had viszem egy darabot még a Hátamon...” (2b)²³ A második jelenetben lép színre először Katinka, aki Natáliával folytatott párbeszédében egyszerre örül az itteni táj szépségének és van honvágya az otthoni környezet és családtagjai iránt. A harmadik jelenetben a cár még nincs jelen, ám róla van szó. Megtudjuk, hogy elküldte Veltet, a konyhamestert az udvarból feleségével, gyerekével együtt. Mivel Katinka gyanúja szerint ennek hátterében valamilyen igazságtalanság húzódik meg, a helyzet cselekvésre, aktivitásra ösztönzi. Meglehetősen szokatlan módon juttatja a cár tudtára Velt elbocsátásával kapcsolatos véleményét. A cár kutyájának, Lizettnek a nyakába tesz egy cédulát, melyre leírja kérését, úgy, mintha azt nem ő, hanem a kutya kérte volna. Az ötödik jelenetben kerül sor Katinka és a cár első párbeszédére, mely jól láttatja és vetíti előre kapcsolatukat. Katinka felséges uramnak szólítja Pétert, ugyanakkor kiáll magáért, mer kérni a cártól. Velt mellett szeretne közbenjárni egy óbester ügyében is, aki két éve fogságban van. Miután Katinka kifejtette álláspontját, a cár mindössze ennyit nyilatkozik az ezredesről: „Lipunov – meg szabadult.” (14b) Ezzel Péter belátja a másik igazát, egyúttal át is adja az irányítást Katinkának. Az érzékenyjáték kibontakozó szerelmi szálának elemeként a cár csókot kér Katinkától, aki bár pirulva és sebesen, de teljesíti a kérést. Az expozícióból kibontakozó konfliktusokról elmondható, hogy inkább a magánélet territóriumához kapcsolódnak, ám nem nélkülözik a közéleti jelleget sem.

A második felvonás elején megérkezik Eduárd a cár udvarába. A testvér jellemzéséből Péter rájön, hogy Katinkát keresi. A bonyodalom kibontakozásához járul hozzá, hogy a cár ki nem mondott, ám humorosan éreztetett féltékenységgel viseltetik Eduárd iránt.²⁴ Nem tudja ugyanis azt, hogy Katinka és közöttük testvéri kapcsolat van, nem az általa feltételezett szerelmi viszony. Dühösen küldi el Eduárdot, majd Katinkát kezdi kérdezzgetni szeretőjéről, aki létezett ugyan, de meghalt.²⁵ A hatodik jelenet Katinka édesapja és a cár közötti párbeszédet rögzíti. Az apa meglepődik, hiszen a cár kitalálja a nevét; a cár pedig azon lepődik meg, hogy Glukk a fiaként emlegeti azt a személyt, akit az imént küldött el. A Glukk és a cár közötti konfliktus helyzetkomikummal oldódik fel, az uralkodó dicséri Glukk emberismeretét. A felvonás vége akár az érzékenyjáték vége is lehetne, hiszen a családtagok megtalálják egymást, mindhárman boldogok, azaz megoldódott a konfliktus. Maga a találkozás megoldása is ötletes, humoros. A cár Katinkát a testvére által játszott zene hallgatására kéri, melyről eszébe jut bátyja,

²³ A továbbiakban az idézetek után zárójelben adom meg a Quart. Hung. 1502 jelzetű kézirat oldalszámait.

²⁴ „Szereted te őtet, szereted te Katinkát?” – kérdezi Eduárdot a cár. (18a)

²⁵ Kratter minden bizonnyal arra utal, hogy Katinka kedvese a Poltava melletti csatában, 1709 júniusában lelte halálát.

aki ténylegesen citerázik. „Ah Istenem! a Lelkem el olvad ily nagy örömembe” (25b) – összegzi a család érzéseit Katinka.

Nem érhet véget ugyanakkor az érzékenyjáték, hiszen a Katinka és a cár között kibontakozó szerelmi szálnak tovább kell vinnie a cselekményt a tetőpont irányába a harmadik részben. Ennek negyedik jelenetében Katinka elképzei, hogy ő az uralkodó, azaz férfiszerpbe helyezi magát; mellyel segít Péternek egy, a Menzikof személyét, rátermettségét érintő döntés meghozatalában. A hatodik jelenetben Péter nélkülözhetetlennek jeleníti meg Katinkát: „Két emberek vagyunk, a Teremtésbe, a kik magokat én előttem olyanokká tették, mint a kik nélkül én el nem lehetek – Katinka és Menzikof.” (31a) Az újraegyesült család idilljének akkor lesz vége, amikor az apa tudomást szerez arról, hogy a cár pénzt ajándékozott Katinkának, akinek tiszta a lelkiismerete, és nem érti, hogyan lehet róla rosszat feltételezni.

A negyedik felvonás során a tetőponttól a megoldás felé halad a cselekmény. Fontos jelenet a cár és Natália párbeszéde, melynek során a cár elmondja: szerelmes Katinkába, jó tulajdonságait sorolja. Ugyanebben a felvonásban jön rá az apa, hogy leánya nem lehet bűnös a pénz elfogadásában, sőt, más tekintetben sem vétkezett. A kibékülés után Katinka hosszas beszélgetés alatt beavatja érzéseibe édesapját, sőt maga is ekkor döbben rá az olvasóval/nézővel együtt, hogy tiszteli, sőt szereti a cárt. Katinka érzéseit tekintve ez az érzékenyjáték tetőpontja. A cár is hosszasan beszél Katinkáról ebben a felvonásban. Ennek során egyes szöveghelyeken mintha tulajdonuként, tárgyként beszélnének a nőről, nem pedig olyan személyként, aki maga dönthet arról, a cárral kíván-e maradni, vagy inkább hazamenne Máriavárra.

Az utolsó, ötödik egységben az érzékenyjáték konvencióinak megfelelően a konfliktus megoldódik. Ez a megoldás nem jár értékvesztéssel, az erény nyeri el jutalmát. A cár és Katinka az olvasók/nézők figyelmét fenntartó, feszültségét fokozó cselekményelem közbeiktatása után egymásra talál. Katinka jelleme statikus, erénye megkérdőjelezhetetlen, megfelelve ezzel az érzékenyjáték formuláinak. A fordulatos cselekmény igazolhatja a színházi direktorokat, akik sok néző reményében tűzték műsorlapjaikra Kratter darabjának fordításait.²⁶ Ugyanezért válhatott az 1790-es években az érzékenyjáték Kolozsvárott és Pest-Budán egyaránt az első országos műsorréteg kedvelt műfajává.²⁷

²⁶ Ezek a bemutatók nem a most elemzett Újfalvy Krisztina-féle fordításon alapultak.

²⁷ KERÉNYI, i. m., 53.

KATINKA ALAKJA – A VIRTUS DIADALA

A *Máriavári Hajadon* Katinkája a cím- és főszereplőhöz méltó módon sok jelenetben van a színen. Karakterét összefoglalóan jellemezve elmondható róla, hogy egy talpraesett, rátermett, egyedül is boldoguló, önmagát különböző helyzetekben feltaláló fiatal leány.

Először az első felvonás második jelenetében szólal meg, amelynek során Natália kérdésére válaszol; megszólalása inkább egy rövid monológ benyomását kelti, mellyel jellemzi helyzetét:

Hol voltam leg jobb Fejedelemné? ide s tova járkáltam, gyönyörködtettem magamat a Természetnek külömb külömb féle meg babonázó szépségeibe, a Kertnek a végiről ki tekintettem a Tengernek meg mérhetetlen Lapjára, s az után a Kronstád Tornyaira, tovább, az Hazám Környékére által pillanték és így szollék magamba: Vajha! Máriavárnak Tornyai olyan közel volnának hozzád, mint a Kronstádi tornyok – akkor az el múlt időknék képzeleti elmémbe jövőnek; akkor eszembe juta Atyám s Bátyám, ugyan hol lehetnek most azok? vajon még életbe vagynak é? mitsoda pusztákat bujdosnak most érettem? (5b)

Ez a bemutatkozás egyszerre bizonyíték arra, hogy jól érzi magát ott, ahol van, illetve arra, hogy honvágya van, aggódik családtagjaiért, akiket jól ismer, s tudja, hogy meg akarják őt találni. Ez utalhat jó emberismeretére ugyanúgy, mint a családtagok bensőséges kapcsolatára.

A hatodik jelenet során folytat párbeszédet a cár és Katinka első ízben. A cár évődve szólítja meg a lányt, mert sejti, hogy ő eszelte ki a csejt, melynek során kérését úgy álcázta, mintha az a kutya kérése lett volna. A cár már itt bizonyítja azt, hogy megkedvelte őt, illetve utal emberismeretére, helyzetfelismerő képességére: „Katinka! jo szívű Leánka! vajha az én népem engemet ojan igazán, olly egészszen ismérne, mint ez a szeretettel tellyes Teremtvény engem meg ismert.” (13a) Néhány sorral később megtudható, hogy Katinka személyiségére nagy hatással volt a cár: bátorrá tette, a boldogtalanok segítésére buzdította, ami arra készítette, hogy (a cár saját értékrendjéhez mindenben alkalmazkodva), közbenjárjon jó néhány kegyvesztett személy érdekében. Ebben a jelenetben újra ezt teszi, az érzékenyjáték első felvonásán belül immáron másodszerre, ezáltal segítőkészsége, az igazságtalanság elleni fellépése nyomatékos szerepet kap. Ez alkalommal a fentebb szóba hozott Lipunov óbester szabadulásáért, egy jobb élet lehetőségéért áll ki, melyet egy hosszabb – érveket, ellenérveket felsorakoztató – beszélgetés végén, az előző fejezetben említett módon könnyen el tud érni.

Jelen tanulmányban nem elemzem az összes jelenetet, melyben a cár és Katinka beszélgetnek, vagy amelynek során Katinka a színen van és mással társalog. Arra szeretnék rámutatni, hogyan bontakozik ki Katinka határozott, segítőkész karaktere. Meglátásom szerint hagyományosan férfi erényekkel bírónak láttatja őt

az érzékenyjáték, azaz nemének tradicionálisan rögzített szerepeit túllépi. Ennek bizonyítására három szöveghelyet idézek. Az első, a darab elején, az első felvonás harmadik jelenetében olvasható. Ebben a részben Menzikof, felesége, Natália, Katinka és a cár kirándulásra indul: „...azt javaslám, hogy mennénk ki Kronstadba, [...] hogy az csak négy személyekből álljon, azok is az evezéshez alkalmaztassák magukat” (8a) – mondja Menzikof. Erre Katinka gondolkodás nélkül így válaszol: „Jo ajánlom magam Kormány mesterül.” (8a) Ez a felelet jól láttatja, mennyire aktív, tetterre kész Katinka, nem kevesebbre, mint az irányítói szerepre vállalkozik.

A második kitüntetett részlet az édesapa szólama a darab elején, amely a legelső jelenetben hangzik el, tárgya Katinka jellemzése: „Az egek fel ruházták vala az én Leányomat kellemetes természetnek magához hódító díszességével, *elmésséggel*, vidámsággal, érzékeny, másokon könyörülő szívvel, *érett Férfúi ésszel*, én hintegettem az ő Lelkébe a virtusnak magvait...” (4b)²⁸ A kiemelt szavak megmutatják, hogy Katinka eszét, elmésségét vele született, Isten kegyességétől kapott tulajdonságokként írja le az apa, érényessége viszont az ő tanítása eredménye.

A harmadik választott részlet Natália megszólalása a negyedik felvonás első jelenetéből:

Vagyon néki esze, még pedig világos, méllyen bé ható, sokat magába foglaló, soha nem szeleburdiskedő esze, vidámság és ártatlanság egy személybe, *el lehet mondani, olyan esze mint egy igen értelmes Férfiúnak*, és ami igen ritkán van meg a nagy tökéletességre ment Férfiak eszébe, *ő az ő eszével senkit meg nem bánt*. (38b)

Itt nem kevesebbet állít Natália, minthogy Katinka együttesen bírja a férfiak és a nők jó tulajdonságait, azaz idealizált alakként jelenik meg. Úgy képes a világban betölteni szerepét, valamint a cár figyelmét magára vonni, hogy túllép a nemétől elvárt tulajdonságokon; nem várja, hogy aktivitásra késztesse, hanem önmaga válik cselekvővé. Ez ugyanakkor nem jár együtt női szerepének feladásával, feminitásának, hagyományosan nőknek tulajdonított jellemvonásainak (elfogadás, engedelmesség) tagadásával. Ezt bizonyíthatja az a jelenet, melyben édesapjára bízva a választást: maradjon-e a cár udvarában, vagy menjen haza Máriavárra.²⁹

²⁸ Kiemelés tőlem – B. E. O.

²⁹ A felsorolt szöveghelyeken kívül további megszólalások is alkalmasak Katinka karakterének a társadalmi nemek szempontjából történő interpretálására (például katonákkal játszott, elképzelte, hogy vezető), így érdemes ezt az elemzést a jövőben bővíteni.

A DARAB TÁGABB KONTEXTUSA – AZ EREDETI SZÍNDARAB ÉS A KORABELI MAGYAR SZÍNHÁZ KAPCSOLATA

Köztudott, hogy az első hivatásos magyar színtársulat Kelemen László vezetésével működött 1790 és 1796 között Pest-Budán. Ugyanennyire tudott, hogy a dráma műnemének korszakos szerepe volt a magyar irodalomban, hiszen az irodalomtörténet-írás hagyományosan 1772-höz,³⁰ Bessenyei György *Agis tragédiája* című művének megjelenéséhez köti a felvilágosodás kezdetét. Az 1770-es évektől kibontakozó drámaírói és fordítói gyakorlat „1790-ig hivatásos magyar nyelvű színészet nélkül, de annak előkészítésétől elválaszthatatlanul létezett.”³¹ A Kelemen vezette társulat első előadása³² (II. Lipót november 17-ei magyar királlyá koronázása előtt, ám II. József február 20-ai halála után) 1790. október 25-én³³ volt látható a budai Várszínházban, a nézők Simai Kristóf (1742–1833) *Igazházi* című darabját láthatták. A darabot a piarista Simai fordította, alakította át a magyar sajátosságoknak megfelelően.

Újfalvy Krisztina 1799-ben Erdélyben készítette érzékenyjáték-fordítását. Erdély színházi életének alakulása „csaknem párhuzamosan haladt a magyarországgal, de különbségei sem elhanyagolhatók.”³⁴ 1792-től Kótsi Patkó János (1763–1842) színtársulata rendszeresen játszott Kolozsvárott.

Bár August von Kotzebue (1761–1819) ismertebb, népszerűbb szerző volt a magyar átdolgozásokban, Franz Kratter neve sem csengett ismeretlenül a hazai színházi életben. „A pest-budai törzsközönseget alkotó kormányshéz tisztviselők eszmei érdekltségére számítva sorjáztak a hatalmi-hivatali tárgyú érzékenyjátékok a műsoron[.]”³⁵ Ezen darabok egyike volt Kratter *A szerencsétlen alkancellárja*, amelyet Zsitvai Ferenc ültetett magyar nyelvre.³⁶ Ezen kívül bizonyítha-

³⁰ A korszakhatár kérdésköréhez ld. MEZEI Márta, 1772. *Egy korszakhatár története*, It, 1972/1, 3–37, illetve MEZEI Márta, *Periodizáció és korszakszemlélet (1772 értékelésének története) = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Budapest, Akadémiai, 1974, 143–176.

³¹ KERÉNYI Ferenc, *Drámaprogram – színház nélkül = Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1990, 43. Ugyanebben a kötetben olvashatunk arról is, hogy a fordítási tevékenység a Kelemen-társulat idején is működött, készültek be nem mutatott fordítások, többek között 1793-ban, Debrecenben a *Varázsfuvola* első teljes magyar fordítása, mely Csokonai és a diákok együttműködésével jött létre. (*Uo.*, 47–48.)

³² Kelemen László társulata az első hivatalos keretek között működő állandó színtársulat volt. Természetesen más helyszínen, más színészek is tevékenykedtek. Például a Rondellában, a Reischl-házban. Ld. erről MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *A német színészet hazánkban = Magyar színháztörténet 1790–1873, i. m.*, 35–42.

³³ KERÉNYI 1981, *i. m.*, 16.

³⁴ KERÉNYI Ferenc, *Az erdélyi magyar hivatásos színészet kezdetei = Magyar színháztörténet 1790–1873, i. m.*, 84.

³⁵ *Uo.*, 67.

³⁶ *Uo.*

tóan játszották az *Attila, a hunnuszok királya* című művét.³⁷ Találtam utalást a tárgyalt szövegre, a *Das Mädchen von Marienburg*ra is. A darab szerepel a debreceni színház 1811-es műsortervében, ám az adatközlő nem biztos a szerzőben, kérdőjellel bár, de Kotzebue-t jelöli meg Kratter átdolgozásának alapjaként.³⁸ Kratter ezen műve magyar nyelven nyomtatásban 1824-ben került ki a sajtó alól Csery Péter (1778–1830) tollából, *Katinka, vagy A' márienburgi szép lány* címmel.³⁹ Emellett megtalálható a darab a debreceni színpadon az 1838 februárjában előadásra került színművek között mint *Katinka, a marienburgi leány*, érzékeny-játék megjelöléssel.⁴⁰ Csery mellett Ernyi Mihály is lefordította a darabot még 1807-ben.⁴¹

Franz Kratter 1795-ben megjelent *Das Mädchen von Marienburg* című szövegét sikerült fellelnem,⁴² így lehetőség adódik összevetni az eredeti szöveget Újfalvy Krisztina magyarításával. Az foglalkoztatott, mennyire szövegű a magyar átirat, mennyire pontos a némettel összevetve. Három szöveghelyet hasonlítottam össze egymással. Az első szöveghely Natália mondata: „Egészen fölből állok.” (36a) A német változatban így szerepel ez a megszólalás: „Ich bin ganz Ohr.”⁴³ Ez a példa mutathatja, hogy Újfalvy talán túlzottan is pontos fordításra törekedett, hiszen a germanizmust szó szerint fordította – Kazinczy Ferenc fordítói gyakorlatára igencsak emlékeztető módon –, nem pedig annak értelemszerű „(nagyon) figyelek” jelentésével, vagy a ma használatos „csupa fül vagyok” formában. A második esetben az foglalkoztatott, hogy a német eredetiben hogyan szerepel a *virtus* szó. A német szövegben *Tugend*, azaz erény formában kap helyet, azaz itt is pontos a fordítás. A harmadik részlet Natália megszólalása a negyedik felvonás már idézett első jelenetéből, melyben a cárral beszélget Katinkáról. Érdekel, hogy Kratternél milyen formában szerepel Katinka elmésségének leírása. A következőt találtam: „Man darf sagen – den Verstand eines sehr verständigen Mannes; und was der Verstand sehr verständiger Männer so selten hat – er beleidigt nicht.”⁴⁴ Az előző két példához hasonlóan itt is a majdnem egészen tükörfordítás szerepel Újfalvynál. A címszereplő elméje hasonlóan jel-

³⁷ *Uo.*, 136.

³⁸ GÁLOS Rezső, *A debreceni színház 1811. évi műsorának forrásai*, ItK, 1940/4, 375.

³⁹ *Katinka, vagy A' márienburgi szép lány*, fordította CSERY Péter, Pest, Szubuly Könyvtár, 1824.

⁴⁰ GUPCSÓ Ágnes, *Zenés színháztudomány Debrecenben (1833–1841) II. = Zenetudományi dolgozatok 1986*, szerk. BERLÁSZ Melinda, DOMOKOS Mária, Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1986, 86.

⁴¹ SZINNYEI, *i. m.*, Ernyi Mihály-szócikk.

⁴² Franz KRATTER, *Das Mädchen von Marienburg Ein fürstliches Familiengemälde in fünf Aufzügen*, Wien, Auf Kosten und im Verlag bey J. B. Wallishausser, 1795.

<https://download.digitale-sammlungen.de/BOOKS/download.pl?id=bsb10113280> (Letöltés ideje: 2019. június 15.)

⁴³ KRATTER, *i. m.*, 81.

⁴⁴ *Uo.*, 84.

lemzett, mint a kéziratban: Kratter és Újfalvy is kiemeli, hogy Katinka rendelkezik a „meg-nem-bántás” képességével, amellyel a legnagyobb elmék közül is kevesen. Az Újfalvynak tulajdonított kézirat és Franz Kratter *Das Mädchen von Marienburg* című érzékenyjátékának alaposabb összevetése előttünk álló feladat, azonban a kiemelt példákból is látszik, hogy Újfalvy nem kísérletezett innovatív nyelvi megoldásokkal, átiratában sok helyen még a germanizmusokhoz is ragaszkodott.

KITEKINTÉS

Tanulmányom inkább problémafelvetésekre, további elemzési, összehasonlítási lehetőségekre, semmint teljességre törekvő interpretációra vállalkozott. Újfalvy munkásságának további vizsgálata közelebb hozhat a 18–19. század fordulójának emberképéhez, nőképéhez. Amennyiben *A Máriavári Hajadon* elemzési szálainak elvarrására, megoldására sor kerül – azaz ha Katinka és a többi szereplő jellemét alaposabban megvizsgáltuk, illetve a fordításokat összehasonlítottuk –, egyértelműbben igazolni lehet majd az érzékenyjáték kiadásának feltételezett érdekességét.

Kölcsey Ferenc recenzió-vázlata Szemere Pál elveszett tanulmányáról*

SZÖVEGKÖZLÉS

[A *Nyelvművelésről*]

1.¹ Az első és utóbbi kor Litterator. Nyelvművésze

2. A' nyelvet n[em] egy individuum alkotja, de a' találás még is csak egyé. Az ilyen egyes találmányok² közönségesítése³ a[mely] a nyelv[ek] m[inden] korán keresztül megyen. A' Közönségesítés⁴ első kora mikor főgyökerek, pronomenek, paradigmák alkottat[na]k. Ennek elmúltá után többé a' nyelv Constitutivumán változtatni n[em] lehet. Kis János. Folnesics.

3. Nyelv Írás an[ná]l műveltetik ki. Poeta, Prosaista. Azon Litteratúráb[an] van leg több mű, hol ez a' kettő öszve folyamlással van egymás eránt.

Választás⁵ poeta és prosa közt. Deák poetai szavak, quadrupes, sonipes, etc. A' Fraczia prozai nyelv tele lévén merész metaphorákkal a' poesisnek ártott. (Kunst werk.) Iskolaiság.

Adás és vevés a' Classisok közt, a' hol ezen adás és vevés legtovább tart az a' leggazdagabb nyelv. l. Görög. Német. Francia szegénység.

A' Németek dicselkedése a' magok nyelve véghetetlen⁶ progrediálhatása eránt.

4. Tudós nem Írók. Deáktudósok – Írók. Idegen terminologia ártalma. Veszteség, hogy az idegen szavak[na]k a' poesis és prosa fenntebb nemei zárva vagynak. Hogy a' philosophia a' poesisel a' terminologia miatt n[em] atyafiaskodhatik. Jók tehát a' honi mesterszók.

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

¹ K: [a sorszám utólag, a sor fölé odaírva]

² K: találmányok [th. emend]

³ K: közönségesítése [th. emend]

⁴ K: Közönségesítés [th. emend]

⁵ K: Valasztás [th. emend]

⁶ K: veghetetlen [th. emend]

Jegyz[és]. Azokról kik az ismeretes Deák 's más idegen nevek helyett⁷ az Új magyart szükségtelennek állítják.

5. Öszvefolyamlás kora meddig tart n[em] tudni. Ez a' Szó csinálás kora. Új Szók n[em] a' szoros törvény hanem az ízlés és genie á[lt]al ajánlat[na]k. Fonáság az Új Szók megtámadóiban. Jus az Új Szavakat csinálni.

6.⁸ Veszélyes a' még forró, tisztuló nyelvet megállapítani, [me]ghatározni. Grammaticusok.

Adelung. Franczia Academia.

A' Classicitást nyert Litteraturákat kell tekintetb[e] venni. Görög. Német.

7.⁹ Kár az Újítókat a' n[em] Újítóktól név szerént különböztetni. Ezá[lt]al a' Neolog hírtelenkedésre, az Ellenkező veszteglésre indítatik. A' bártortalan Írók előtt pedig bezáratik a' pálya.

A Neolog revelatoria kényszerítettetik¹⁰, 's mysticismusát elvesztvén sikerét is veszti 's tekintetét.

8.¹¹ Minden nyelvbéli formának minden nyelvművészi felekezeteken n[em] kell keresztül menni, azon igyekezni-ártalmas. Ad vesz egyik a' másiktól Charaktere vesztese n[élkü]l. A' tudomány osztályait [me]g kell egymástól különös Saját Charectereik szerént különböztetni, 's ezen [me]gkülönböztetés a' nyelvmívelés tökéletességének¹² befejezése.

Lásd. Jegyzés Nro 3.

KOMMENTÁR

A Ráday Gyűjtemény levéltárában talált autográf Kölcsey kézirat (Szemeretár, V. pótkötet, 14. sz., 935–1084 sz., „Szemere Pál: Töredék Dolgozatok” 1067. jelzet alatt) egy 100 × 150 mm-es lapocska, amelynek rektóján és verzóján barnás tintával írt szöveg található, a rektó szélein körben különféle firák, apró rajzocskák;

⁷ K: helyet [th. emend]

⁸ K: A verzó jobb szélén, a jegyzetekre merőlegesen, más kézírással, más tintával írva: Surány. 26.k Jul. 1823.

Édes Ferim! Ha érdemlenéd igen igen sokat írna, de mivel rossz igen igen rossz vagy, tehát semmit, még tsak egy pár sort sem ír
Gyurid

⁹ K: 6. [javítva:] 7.

¹⁰ K: kényszerítettetik [th. emend]

¹¹ K: 7. [javítva:] 8.

¹² K tökéletességének [th. emend]

bal oldalon, középen egy szó Kölcsey kézírásával: purismus. Egy kalligrafikusan írt név a lap alján: Georgius. A verző jobb szélén, a jegyzetekre merőlegesen, más kézírással, más tintával írva:

Surány. 26.k Jul. 1823.

Édes Ferim! Ha érdemlenéd igen igen sokat írni, de mivel rossz igen igen rossz vagy, tehát semmit, még csak egy pár sort sem ír
Gyurid

A lapocskán egy hajtas van, borítéknak nincs nyoma. A kézirat most jelenik meg először. A szöveg címadásakor a recenzált mű címét és Kölcsey recenziós címadási gyakorlatát vettük alapul. A kézirat 1824 első felében keletkezett Csekén (ma: Szatmárcseke). Kölcsey írása annak a recenzióknak a vázlata, amelyet a Szemere Pállal közösen szerkesztett folyóiratuk (eredetileg Minerva, később Élet és Literatúra majd Muzáron) első számába vállalt megírni Szemere Pál *Nyelvmívelés* című tanulmányáról. A kéziratot betűhíven közöljük.

A kézirat azonosítása során segítségül a kézirat szélén található, Surányban (ma: Beregsurány) keltezett, 1823. július 26-ra datált egymondatos üzenet szolgált. Az üzenet címzettje („Édes Ferim!”), és aláírója („Gyurid”), illetve a keltezés, dátumozás alapján az üzenet Bay Györgytől származik (rőla ld. még: *Magyarázatok*), és Kölcsey Ferenchez szól. Az egyazon lapra, annak két oldalára írt Kölcsey-jegyzet és a Bay-üzenet nem mutat egymással tartalmi összefüggést. A köztük lévő egyedüli kapcsolatot maga a hordozó, vagyis a lap teremti meg. Mindez két lehetőséget valószínűsít a Kölcsey-jegyzet keletkezésével kapcsolatban. Az egyik, hogy Bay György egy keze ügyébe kerülő, Kölcsey jegyzetét tartalmazó, nagyjából tenyérnyi lapocska szélére írta Kölcseynek szóló egysoros üzenetét 1823. július 26-án Surányban. Ez esetben Kölcsey kézírata 1823. július 26. *előtt* keletkezett. A másik, hogy Kölcsey Ferenc egy keze ügyébe kerülő, lényegében üres lapra írta jegyzeteit, amelynek egyik szélén egyedül csak Bay György hozzá szóló, 1823. július 26-án Surányban kelt rövid, egymondatos üzenete volt található. Ez esetben a kézirat 1823. július 26. *után* keletkezett. Ugyan mindkét lehetőség mellett és ellen is szólhatnak érvek (ld. még: *Magyarázatok*), mégis az utóbbi lehetőséget tartjuk valószínűnek. Elsősorban azért, mert a Kölcsey-jegyzetek a Bay-üzenet hátoldalán kezdődnek, és a kézírás láthatóan kikerüli az üzenet szövegét, ami tehát arra utal, hogy Kölcsey a hozzá szóló (nem postán küldött) levélke üres hátoldalán kezdi meg jegyzeteit. Az üzenet dátumozása és keltezése nem tekinthető a kézirat keltezésének és dátumozásának, ugyanakkor az 1823-as év eseményeire irányítja a figyelmet, Kölcsey Ferenc levelezésének segítségével téve azonosíthatóvá a jegyzetet. Ezek alapján állapítható meg, hogy Kölcsey kézírata a Minerva első számához készülő recenzió vázlata Szemere Pál *Nyelvmívelés* című tanulmányáról.

Szemere Pál 1823 végén négy kéziratot küldött Kölcseynek Balla Károllyal, cím szerint a következőket: 1. *Egyházi beszéd*. 2. *Mennyire lehet használni*. 3. *Nyelvmívelés*. 4. *Felfedezések Vályi Nagy Iliászára*. A kéziratok közös, ekkor még Minerva című folyóiratuk első lapszámának terveihez voltak szükségesek. Szemere a második és a harmadik tétellel kapcsolatban arra várt választ Kölcseytől, hogy melyiket vegyék fel a Minerva első kötetébe. Szemere a *Nyelvmívelés* című kétíves tanulmányát javasolta, felvetve a recenzálás szükségességét is, azzal érvelve, hogy mindez jól kapcsolódna a már közlésre szánt recenzióhoz a „spiritus-universum” témaköréről:

2. Mennyire lehet használni. Etc. 8. Ív. Felülírás: Minerva Első Osztálya. – Újonnan fog dolgoztatni. Elejébe jön a’ National Muzeum Hirdetése, a’ végébe pedig ugyanannak Határozása, mellynél fogva a’ jutalomra érdemtelennek ítéltetett. Talán ezen formájában is recenseáltathatnék. Legalább Előkészületek tétethetnek reá.

3. Nyelvmívelés. 2. Ív. Felülírás: Arra kívántatik felelet Kölcseymtől, vallyon az itten menő két munka közzül (2. és 3) mellyik vétessék fel a’ Minerva Első Kötetébe. Talán a Nro 3.? a’ Puky és Balla Spiritus és Universitas jutalom kérdéseiket ’s rájuk tett Feleletek az Első Kötetben vétettétvén fel. E’ szerint a’ Nyelvmívelés recenseáltathatik, ’s recenseáltassék. (Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, [Pest, 1823. december 29.])¹³

Kölcsey válaszában megerősítette korábbi vállalásait, miszerint elkészít három recenziót a Minerva számára, határidőt is szabva (1824 tavaszát) a Szemere által küldött kéziratok visszaadására és a recenziók leadására:

Két leveledre vagyok adós válasszal, vettem mindegyiket, s vettem azon csomó írást is, amit Mándi Balla Károly úrnak prókatori kezei közt tévél le. Óhajtom, hogy ígéreted szerint a tavasszal látogass meg bennünket; ha ezt megengedi érnem az ég, úgy mind ezen, mind régebben küldött írásaidat akkor fognám általadni recenzióikkal együtt. [...] Amiket számomra küldél, azokkal nemsokára készen leendek. (Kölcsey Ferenc, Bay György és Bay József Szemere Pálhoz, Cseke [Surány], 1824. január 30.)¹⁴

Ugyanakkor Kölcsey az Iliász-pörhöz kapcsolódó írásból (*Felfedezések Vályi Nagy Iliászára*) ki akar húzni részeket. Továbbá elvállalja Szemere *Nyelvmívelés* című dolgozatának recenzálását is, azzal a megjegyzéssel, hogy Szemere másik tanulmányát, az „univerzális grammatikát” (amely azonos a Szemere által küldött *Mennyire lehet használni* című nyolcíves tanulmánnyal) nem:

¹³ Kölcsey Ferenc *Minden Munkái: Levelezés II. 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Budapest, Universitas, 2007, 103–104. [A továbbiakban: MM4 *Levelezés II.*]

¹⁴ *Uo.*, 108.

Az Iliasz tolvajságát illetőkből némelyeket kitörlni fogok. A Nyelvmívelést recenziálni fogom, az igen szép munka, de az univerzális grammatikához nem nyúlok hozzá, az a sok filológiai tudomány egy oly embernek, kinek egyetlen filológiai könyve nincs, s többrendbeli jegyzéseitől is meg van fosztva, általgázolhatatlan homokdomb. (Kölcsey Ferenc, Bay György és Bay József Szemere Pálhoz, Cseke [Surány], 1824. január 30.)¹⁵

Az 1824 tavaszára, Csekére tervezett személyes találkozó Kölcsey és Szemere között elmaradt. Kölcsey 1824. január 30. és 1825. május 18. között szinte kétségbe ejtette Szemere Pált azzal, hogy nem válaszolt a leveleire.¹⁶ Amikor Kölcsey 1825-ben végre válaszolt, úgy nyilatkozik Szemere Pálnak, hogy az ígért recenziókat (az *Universum* és *szellem* pályáírás recenzióját két másikkal együtt) az előző évben megírta, de véglegesen még nem készült el velük, azok „első dolgozásban” fekszenek, az utoljára, negyedikként szintén elvállalt *Nyelvmívelés*ről viszont nem ejt szót.¹⁷ A *Nyelvmívelés*ről írandó recenzió tehát még az „első dolgozásig” sem jutott el, mindössze egy rövid, pontokba szedett jegyzet készült el a tanulmány gondolatmenetéhez kapcsolódó kritikai reflexióikkal. Szemere ezt követően folyamatosan kérte vissza Kölcseytől a *Nyelvmívelés* kéziratát,¹⁸ aki végül elküldte azt Szemerének 1825. november 20-án.¹⁹

A *Nyelvmívelés* című kézirat további sorsa ismeretlen, ma nem fellelhető, elveszett vagy lappang.²⁰ A Szemere Pál munkáit közreadó Szvorényi József még úgy vélte, hogy a kézirat Kölcsey miatt hiányzik Szemere Pál prózai műveiből: „Kölcseynek küldte ezt meg véleményének kikérésével; 1825-ki októb. levelében pedig sürgetve kéri vissza.”²¹ Mint tudható, Szemere Pál 1825-ben végül visszakapta Kölcsey Ferencről a *Nyelvmívelés* kéziratát.²² Szvorényi József Szemere Pál nem ismert műveiről azt a megjegyzést teszi, hogy „Szemerének csaknem valamennyi ki nem adott dolgozata [eltűnt], melyeket vagy elszórt, vagy elajándékozott, kikölcsönzött stb. nem törődvén, ha egyszer megkésztültek, továbbra is velők; sőt, ha ki nem elégítették, nem ritkán megsemmisítvén azokat.”²³

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Uo.*, 111, 115, 120. Önéletrajzi levelében erről a korszakáról: *Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Levelezés III. 1832–1833*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Budapest, Balassi, 2011, 201.

¹⁷ Kölcsey Ferenc – Szemere Pálhoz, Cseke, 1825. május 18., MM4 *Levelezés II.*, i. m., 122–126, itt 124.

¹⁸ *Uo.*, 124, 127, 129, 130, 569.

¹⁹ *Uo.*, 130.

²⁰ *Uo.*, 550.

²¹ *Szemeréi Szemere Pál Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Budapest, Franklin, 1890. A szerkesztő jegyzetei, I. 325.

²² MM4 *Levelezés II.*, i. m., 130.

²³ SZEMERE, i. m., I., 325.

Nem tudni, hogyan került a Kölcssey-jegyzet Szemeréhez. Lehetséges, hogy a Bay Györgyön keresztül visszajuttatott *Nyelvmívelés* kéziratával együtt került Szemere birtokába 1825 végén.²⁴ Lehetséges az is, hogy ezt a jegyzetet Kölcssey 1826 tavaszán személyesen adta át Szemerének a még nála lévő kéziratokkal, recenziókkal együtt. Mindkét lehetőség magyarázatot ad arra, miért a Szemere-tárban, a Szvorényi József által nem rendezett Szemere-munkák mappájában található meg a Kölcssey-jegyzet. Nincs információnk arról, hogy Szemere miképpen vélekedett Kölcssey meglátásairól, ezért nem jelenthető ki, hogy ennek hatására vonta volna vissza a *Nyelvmívelés* megjelentetését, vagy hogy ennek köze lehetne a kézirat eltűnéséhez, megsemmisüléséhez. Meg kell jegyeznünk, hogy a Szemere által *Mennyire lehet használni*-ként említett, Kölcssey által recenzálásra nem vállalt, általa „univerzális grammatikának” nevezett Szemere-tanulmány²⁵ egy és ugyanaz: a Nemzeti Múzeum pályázatára (1820) beadott Szemere-pályaművel azonos (*Mennyire lehet használni a külföldi híres tudósoktól rendbe szedett „Közönséges Grammatikának” újabb találmányait a magyar nyelvre nézve?* Pályamunka. Írta Szemere Pál, 1820. 8-r. 224. l. A Nemzeti Múzeum Könyvtárában, jelzete: 162. Oct. Hung.)

Szemere Pál *Nyelvmívelés* című írása kézirat vagy megjelenés hiányában tehát nem vethető össze Kölcssey jegyzetével, amely alapján kapcsolatuk kétség kívül megállapítható volna. Levelezésük és a Kölcssey-jegyzet tartalmi elemei alapján ugyanakkor szinte bizonyos, hogy az az illető tanulmányról írandó recenzió vázlata. Keletkezése tágabban 1823. december 29. után és 1825. november 20. előtt, vagyis a kézirat kézhezvétele és a visszaküldésének dátumai közötti intervallumra tehető. Valószínűbb azonban az, hogy ezt a jegyzetét is, akár csak a másik három recenziót, 1824. január 30. után, az év első felében, több más recenzióval egy időben készítette Kölcssey, Csekén.

Mivel nem rendelkezünk értekezéshez vagy recenzióhoz készített hasonló Kölcssey-jegyzettel, ezért különlegességét ritkasága mellett leginkább az jelenti, hogy bepillantást enged Kölcssey műhelyébe, a recenziókészítés munkamódszerébe. Továbbá, mivel Szemere kétíves, elveszett kéziratának csak a címét ismerjük, annak tartalma, felépítése voltaképpen csak a Kölcssey-recenzió vázlata alapján rekonstruálható. A Kölcssey-jegyzet pontokba szedett kritikai reflexiók, megjegyzések sorozata. Hogy nem kivonatról (*extractus*) van szó, hanem értekező jellegű munka előkészítéséről, azt a jegyzet formai jellemzői bizonyítják. Kölcssey gyakorlatában a kivonatok (és az jegyzések) jellemzően keltezettek és dátumozottak; rendelkeznek a kivonatolt (jegyzetelt) munka könyvészeti leírásával; pontosan feltüntetik a mű oldalszámait; tartalmaznak szó szerinti kijegyzéseket; könyvészeti és/vagy kritikai tartalmú széljegyzeteket (*margináliák*), vagy az írás

²⁴ MM4 *Levelezés II.*, i. m., 130.

²⁵ *Uo.*, 108.

végén összefoglaló reflexiót. Az értekező jellegű írások sorszámozott, pontokba szedett gondolatokat tartalmaznak. A Kölcsey-jegyzet egy recenzió gondolati vázlata, főbb pontokba szedve a reflexiót igénylő állításokat.

MAGYARÁZATOK

Az első és utóbbi kor Litterator. Nyelv művésze – a Litterator szóban a rövidítést jelentő pont feloldása nem egyértelmű. 1. 'A régebbi és a mai kor Litterator[a és] Nyelv művésze.' 2. 'A régebbi és a mai kor Litteratoris (azaz litteratúrájának) Nyelv művésze' (Gen). 3. 'A régebbi és a mai kor Litteratúráinak Nyelv művésze' (Plur.).

Kis János. Folnesics – Kis János (1770–1846) evangélikus lelkész, költő nyelvtudományi pályamunkája: *A magyar nyelvnek mostani álláspontjáról, kíméltethetése módjairól, eszközeiről* (Pest, 1806). Folnesics János Lajos (1780–1823) leányiskolai nevelő, *Alvina* címen megjelent regényfordítása (Pest, 1807) kísérletet tett a nemek jelölésére a magyar nyelvben, ellenzői mindezt csúfondárosan „nősténysítésnek” nevezték. A kérdésről tanulmányt is írt a Tudományos Gyűjteményben *A' Nemnek béhozatásáról* címen (1818/4, 132–138.).

quadrupes – [lat.] négylábú, négy lábon járó, négylábú állat, pl. ló.

sonipes – [lat.] lábaival topogó, pl. ló, paripa.

Kunst werk – [ném.] Kunstwerk a. m. műalkotás.

progrediálhatása – [lat.] progrediens, a. m. előmenetel, fejlődés.

honi mesterszók – azaz magyar szakszavak, műszavak.

Adelung – Johann Christoph Adelung (1732–1806) német nyelvtudós.

revelatio – [lat.] felfedés, feltárás, kinyilatkoztatás.

Surány. 26.k Jul. 1823. – A keltezés alapján Bay György Surányban írta üzenetét, amit feltehetően nem postai úton, hanem valamely emberével juttatott el Kölcseyhez, a Tisza túloldalán fekvő Csekébe. Egyébként Cseke közelében csak Surányban volt postahivatal, így a Kölcseynek címzett és ide érkező leveleket Bay szolgálai gyakran vitték át a Tisza túloldalán, szemközt lévő csekei udvarházba. A keltezés, illetve Surány és Cseke viszonylatára egy érdekesség Kölcseytől: „Ez a' levél, Édes Palim, tulajdonképpen Surányban a' mi Gyurinknál íratik, 's a'

Cseke név csak a' szokás hibájából fogott helyt a levél előtt.” (Kölcsey Ferenc, Bay György, Bay József Szemere Pálhoz, Cseke [Surány], 1824. január 30.)²⁶

Gyurid – A surányi születésű Bay György (1792–1849) 1820 körül tért vissza a bécsi testőrségtől Szatmárba. Közeli barátságba került Kölcseyvel, és Szemere Pállal is többször találkozott Surányban, akihez rokoni szálak fűzték. Bay Györgyről és Kölcseyvel való kapcsolatáról ld. MM4 *Levelezés II., i. m.*, 465–466. Bay Györgyről egy ekkori, ismeretlen szerzőtől származó jellemzés: „Bay György Kölcsey jó barátja, Surányból, Bereg megyéből. A ritka szépségű férfi előbb testőr, utóbb Bereg I. alispánja, végre alnádor, igen művelt férfiú s Kölcseynek különösen kedvelt barátja volt.”²⁷ A vonatkozó időszak levélváltása, amely kapcsolatuk zavarára, Kölcsey elzárkózására utal: MM4 *Levelezés II., i. m.*, 74, 83, 85, 102, 107. Kölcsey környezetéből egy másik György nevű férfi is azonosítható, akivel ekkoriban kapcsolatban állt. *Szemere György* (1793–?), Szemere Pál sógora, Szemere Krisztina öccse, 1823-ban a Minervába szánt recenzálandó kéziratokat vitt Kölcseynek Pécelről Csekébe.²⁸ A fiatalemberhez írott leveléből készül az *Iskola és világ* címen az Élet és Literatúrában megjelent Kölcsey-írás.²⁹

Ha érdemlenéd igen igen sokat írna, de mivel rossz igen igen rossz vagy, tehát semmit, még csak egy pár sort sem ír – nem tudni, kire vonatkoznak Bay György szavai.

²⁶ *Uo.*, 107.

²⁷ *Uo.*, 564.

²⁸ *Uo.*, 77–80, 74.

²⁹ Ld. még: Kölcsey Ferenc *Minden Munkái: Erkölcsi beszédek és írások*, s. a. r. ONDER Csaba, Budapest, Universitas, 2008, 111–114.

A siker aspektusa a bécsi Magyar Hírmondóban

A sajtó- és irodalomtörténeti kutatások több nézőpontból vizsgálták már a bécsi Magyar Hírmondót (1789–1803) és a lapot irányító társaságot, amelyekből kitűnik, hogy ez a 18. század végén, 19. század elején működő hírlap a saját korában – és a vele szinte egy időben létrejövő sajtótermékekhez viszonyítva – egészen meglepő népszerűsége tudott szert tenni. Ebben az esettanulmányban egy új megközelítés lehetséges vonatkozásait kísérem meg röviden felvázolni,¹ hogy szemügyre vehessük, milyen lehetőségeink adódhatnak a 18. században indult sajtótermékek sikerességének feltárásához, amihez a siker Barabási Albert-László által meghatározott egyetemes törvényeit alkalmazom szemléleti keretként.² A kutatás középpontjában elsősorban a bécsi Magyar Hírmondó és Görög Demeter áll. Főként arra a kérdésre keresem a választ, hogy ezeknek az univerzális törvényszerűségeknek az elméleti felhasználásával milyen magyarázatokat találhatunk például arra, hogy a bécsi társaság a folyóiratok mezőnyében miért éppen egy hírlappal tudott hatékonyan bekapcsolódni a magyar nyelv ügyét felkaroló áramlatokba, illetve, hogy milyen analógiák, mintázatok tűnnek fel a megfigyeléseink során, amelyek indokolhatják az újság korabeli közkedveltségét.

Egy 1789-ben indult sajtótermék sikerének definiálása nem egyszerű feladat, nehézkes számszerűsíteni, mérni, hiszen túl kevés adat áll rendelkezésünkre, s többnyire azok is töredékesek, ezért csak hozzávetőleges információink vannak. Ugyanakkor a Barabási Albert-László által definiált fogalmak már matematikailag is bizonyított eredményeken alapulnak, így a módszer használata az analógiák feltárására és a különböző folyamatok működésének bemutatására mégis indokolt lehet. Kiindulásként és viszonyítási pontként például megvizsgálhatjuk a bécsi Magyar Hírmondó és a vele szinte egy időben indult sajtóorgánumok előfizetőinek számát, valamint összevethetjük a fennállási idejüket. Ha csak ezt a két tényezőt nézzük, a bécsi hírlap az ez idő tájt létező magyar nyelvű lapok között már meglehetősen eredményesnek nevezhető. A társaság közel tizennégy éven át

¹ Ennek a szempontnak a teljes kifejtésére itt egyrészt a terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhatom, másrészt pedig témavezetőmnnek, e kötet ünnepeltjének észrevételei még nélkülözhetetlenek ennek az iránynak a további feltárásához és finomításához.

² BARABÁSI Albert-László, *A képlet: A siker egyetemes törvényei*, ford. BUJDOSÓ István, Budapest, Libri, 2018.

tudta működtetni az újságot, és ha Görög Demeter udvari nevelői kinevezése engedi, akkor feltételezhetően még tovább fennmarad. A hírlap már az indulásakor rövid időn belül elérte a 800 előfizetőt,³ 1803-ban, a megszűnése évében pedig 1300 előfizetővel rendelkezett, sőt, 1793-ban az a kivételes alkalom is előfordult a történetében, hogy a nagy érdeklődés miatt újra kellett nyomtatni a korábbi lapszámokat.⁴ Ezek a szembetűnő tulajdonságok az 1780-as, 1790-es évek táján működő magyar nyelvű lapok rövid létezéséhez és előfizetői számához mérve egészen különösek.⁵ Ennek a hosszú idejű fennállásnak és szokatlan közkedveltségnek köszönhetően már alapvetően eredményesebben lehet a magyar nyelv és tudomány fejlesztésének ügyét képviselni.

Fontos azonban különbséget tennünk a sikeresség és a hírnév között. Barabási felhívja a figyelmet, hogy a hírnév és a siker két különböző fogalom.⁶ Míg egy sajtótermék esetében – több más összetevő mellett – népszerűségének mértéke jelezheti sikerét, addig a hírnév már inkább „a kivételes siker ritka mellékhatása”.⁷ A bécsi Magyar Hírmondó sikerét így valóban mutatja előfizetőinek nagy száma, de máig tartó hírnévről esetükben sem beszélhetünk.

Barabási Albert-László a siker természetét kutatva azt fedezte fel, hogy a teljesítmény valóban a siker kulcsa, de ez többnyire nem mindig elég hozzá. Ráadásul

³ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1983, 549.

⁴ *A magyar sajtó története, I., 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Budapest, Akadémiai, 1979, 127.

⁵ Sőt, ha ebbe beleszámítjuk, hogy az előfizetők száma nem egyenlő az olvasóik számával, a tényleges olvasók száma sokkal többre tehető, mint az előfizetőké, mert a korszakban általában egy lapot több ember is olvashatott, vagy akár felolvastak belőlük (Görögék például az iskoláknak ingyen küldték kiadványukat), akkor ebben a korszakban már egészen rendkívüli közismertségről beszélhetünk. Összehasonlításképpen néhány számadat: Rát Mátyás szerkesztése alatt a pozsonyi Magyar Hírmondó 320 előfizetővel rendelkezett az első évben (1780), míg Mátyus Péter szerkesztésénél 500-ról 200-ra csökkent a számuk (1783). Péczeli József Mindeenes Gyűjteményének 1790-ben mindössze 137 előfizetője volt. A Magyar Museum a második kötetének végén 326 előfizetőt sorol. (KOSÁRY, *i. m.*, 543, 545, 553.; *Első folyóirataink: Magyar Museum II., Kommentár*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2004, 49.)

⁶ BARABÁSI, *i. m.*, 35–38.

⁷ *Uo.*, 36. Barabási Nabokovot és Einsteint említi példaként. Nabokov íróként kétségtelenül sikeres volt, de ma az irodalomárokon kívül mégis csak kevesen emlékeznek rá. Einsteint viszont akár egy képről is szinte mindenki felismeri, viszont ha megkérdezzük, miről híres, akkor a szakmai munkásságáról az átlagember csak nagyon keveset tud. „A kiváló teljesítményük eleinte sikerhez vezet, majd a sikerük okán híresek lesznek – nemcsak szakmai berkekben, hanem azon túl is. És amikor az ember nevét már nem csak a szakmában ismerik, a jövőbeni teljesítménye hirtelen háttérbe szorul ahhoz képest, hogy a külvilág miként érzékeli magát a személyt.” (*Uo.*) Tanulságos átnézni a Massachusetts Institute of Technology Pantheon Projectjét, ahol kereshetők azok a személyek, akiknek jutott a hírnévből is. Az alábbi linken tanulmányozható a magyar vonatkozású „hírességek” ábrázolása:
http://pantheon.media.mit.edu/treemap/country_exports/HU/all/-4000/2010/H15/pantheon
(Letöltés ideje: 2019. június 28.)

az ezen jelenségek mögött rejlő okokat feltárni is igen problematikus, mert sokszor a teljesítmény és a minőség nem mérhető (például a művészetekben). Ezeken a területeken a hálózatot kell alaposan megvizsgálni, mivel a siker egy kívülről jövő, kollektív reakció a teljesítményre, így ezt a viszontválaszt csak a hálózaton keresztül kaphatjuk meg.⁸ A 18. század végén működő sajtóorgánumok esetében szintén érdemes lehet feltárni a hírlapok és folyóiratok körüli társadalmi hálózatot, megfigyelni, összevetni az egyes személyek, akár a szerkesztők által bejárt életutakat, eredményeiket, ambícióikat.⁹ A bécsi magyar tudós társaság tagjainak teljesítménye individuális változó, hiszen ezeket lehet fejleszteni, megfelelő stratégiákat választani, amelyek vonzhatják a sikert, ezeket a különböző teljesítményeket pedig össze lehet mérni, rangsorolni. A siker ellenben egészen más természetű, olyan kollektív jelenség, amelyhez az adott teljesítményre reagáló közönséget, környezetet kell megvizsgálni. A siker mérése ezért bonyolultabb, önmagában – a környezettől függetlenül – nem vizsgálhatjuk csak a teljesítményt és az eredményeket.¹⁰

A siker egy olyan kollektív mérőszám, amelynek fontos előfeltétele a „láthatóság”, mert csak akkor ismerhető el bármilyen teljesítmény, ha nyilvánosságot kap, hiszen ha a közönség nem tud róla, értékelni sem fogja azt.¹¹ Nem véletlen, hogy a tudós társaságok tagjai korán felismerték a nyilvánosság erejében rejlő lehetőségeket, és sajtóorgánumaik segítségével egyre inkább használták is, igyekeztek például előtérbe helyezni az akadémiai tervek gondolatát. A publicitás lehetősége a Magyar Hírmondó műfaji sajátosságai miatt már eleve adott, de érdemes tovább vizsgálni, hogy milyen témák milyen gyakorisággal kerültek előtérbe a hírlap fennállása során, és ezeknek a célzott tudósításoknak a népszerűsítésével mennyire tudott a bécsi tudós társaság eredményeket elérni.¹²

A „láthatóság”, azaz a nyilvánosság szerepe nemcsak a hírek, hanem az egyéni sikerek szempontjából is alapvető elem. Az emberek teljesítménye bizonyítottan korlátos, haranggörbe-szerű eloszlást mutat,¹³ ezért például a bécsi tudós társa-

⁸ *Uo.*, 44–74.

⁹ Erre nézve történtek kísérletek: ANTAL Alexandra, *A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata*, *ItK*, 2014/1, 99–117; ANTAL Alexandra, *A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) mecénási hálózata*, *It*, 2014/4, 432–448. Célszerű lenne akár egy 18–19. századi életrajzi adatbázis létrehozása is, ahol több szempont szerint kereshetők és összevethetők lehetnének az egyes személyek szakmai, életrajzi adatai.

¹⁰ BARABÁSI, *i. m.*, 28.

¹¹ *Uo.*, 29.

¹² Ennek kimutatására egy Excel-adattábla létrehozása is megfelelő, mert így statisztikailag láthatóvá válik, hogy az adott tudósítás gyakorolt-e hatást a saját korában (például korabeli levelezésekben előfordul-e), idézett-e elő akkor vagy később valamilyen változást.

¹³ Például az IQ- vagy a magasságeloszlás is haranggörbe-szerű. A legtöbb ember IQ-ja és magassága is a haranggörbe csúcsának közelében helyezkedik el, s csak nagyon kevesen vannak, akik nagyon alacsony vagy nagyon magas értékekkel rendelkeznek. (BARABÁSI, *i. m.*, 80.)

ság tagjai, vagy akár a korabeli lapszerkesztők között kizárólag a teljesítményük alapján nem tudnánk objektíven megállapítani, mi az a plusz, amiért az egyik mégis sikeresebbé vált a másiknál. Mivel a területükön majdnem mindannyian hasonlóan kiváló teljesítményt nyújtottak, így a sikerük mögött mindig ott a „véletlen” lehetősége. Ahogyan a versenyzők sikerét eldöntheti például a kutatók által „újdonságeffektusnak” (*immediacy effect*) nevezett jelenség,¹⁴ azaz egy homogén mezőny versenyében egy később jövő hathat az újdonság erejével, így akár egy hírlap is lehet eredményes a folyóiratok mezőnyében, vagy Görög Demeter sikeresebb a nevelők sorában, ha megfelelő az időzítése.¹⁵

A sikeresség sok dimenzióban meghatározható, több nézőpontból vizsgálható. A bécsi Magyar Hírmondó esetében mérhetjük ezt a népszerűség, az olvasók száma, vagy akár a későbbi magyar nyelvű tudományosságra való hatása szerint, és feltérképezhetjük az egyéni sikereket is az illető társaságban. A siker mindegyik esetben a hatványfüggvénnyel¹⁶ ábrázolható, azaz mindig lesz egy-két olyan kiemelkedő eredmény, amely már extrém módon a többi felett áll. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem a teljesítményekben van ekkora eltérés itt sem, hanem a sikerükben.¹⁷ Barabási ezekre a kivételes sikerekre a „szupersztárság” fogalmát használja, amelyekben „úgynevezett konvex kapcsolat áll fenn a minőség és a siker között, ami azt jelenti, hogy egy kicsivel jobb teljesítmény kivételesen nagy sikert eredményezhet.”¹⁸ Ha például a bécsi társaság tagjainak életútját vetjük össze, megfigyelhetjük, hogy Görög Demeter már nevelőként is nagyszerű eredményeket ért el, sőt a lapszerkesztésen túl, az ampelográfia¹⁹ és geográfia²⁰ területén is jelentős munkákat hozott létre. Görög teljesítménye és munkássága már önmagában is figyelemre méltó, viszont a korban egyáltalán nem ritka, hiszen ez idő tájt nem számított rendkívülinek, hogy egy tudós több különböző területen is alkosson, ráadásul elsőként.

¹⁴ *Uo.*, 89.

¹⁵ Barabási arra a lényeges megállapításra jut, hogy a siker igen gyakran a nagy számok törvényének engedelmeskedik, azaz aki meg akar nyerni egy versenyt, az induljon el sok versenyen, mert csak az első sikernek kell megtörténnie, az aztán önmagát gerjeszti, mivel a teljesítmény ugyan korlátos, ellenben a sikernek nincs felső korlátja: ha egyszer megvalósult, újra és újra meg fog *Uo.*, 95.

¹⁶ A hatványfüggvény a haranggörbéhez hasonlóan egy matematikai összefüggés, amelyben a függvény szélső nyúlványa lassan süllyed, így ritkán befér egy-két nagyságrendekkel magasabb érték. (*Uo.*, 101.)

¹⁷ *Uo.*, 102–103.

¹⁸ *Uo.*, 101.

¹⁹ A magyar nyelvű ampelográfia (szőlészet) megalapozójának tartják, efféle tárgyú írásait pedig a mezőgazdasági szakirodalom mindmáig számon tartja.

²⁰ Görög Demeter tevékenységeiről újabban: ZVARA Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára*, Budapest, OSZK–Gondolat, 2016.

Görög Demeter sikerét többen és többféleképpen megállapították már, bár a magyarázatát, hogy ennek hátterében milyen mechanizmusok játszhattak közre, inkább csak érintették. Márton József, Görög egyik szerkesztőtársa és életrajzírója így írt róla: „jó alkalmatosságot nyert G[örög]. tudományos tehetségeinek kifejtése ’s haszonra fordítása által jövőendő szerentséjét megalapítani; mert a’ Munkátsi Püspök Bacsinszky ajánlására Gróf Kollonits László mellé nevelőnek ’s egyszersmind tanítónak felvételét.”²¹ Vagy, ahogyan Kókay György jellemezte a hírlapszerkesztői tevékenységét: „Görög jó gyakorlati és taktikai érzékkel rendelkezett ahhoz, hogy az újságolvasáshoz nem szokott rétegekben is felkeltse az érdeklődést lapja iránt.”²²

Mindkét jellemzés érzékelteti annak a láthatatlan jelenségnek a működését, amelyet Barabási „preferenciális kapcsolódásnak” nevez, amikor az alkalmasság és a társas befolyásolás kereszteződik, és a sikernek nem lesznek határai. Ez a preferenciális kapcsolódás irányítja a siker minden formáját, és a legtöbb döntésünk hátterében is ez áll,²³ kifejti hatását például olyan ideológiai területekre, hogy éppen milyen ügyet támogassunk.²⁴ Görög Demeter és a Hírmondó esetében sem kizárólag a tehetség, a minőség, vagy a magyar nyelv fejlesztése iránt való elkötelezettség hozta a sikert, hiszen ezek a többi szerkesztőre és lapra egyaránt jellemző vonások. Barabási megállapítása szerint egyszerűen „a siker szüli a sikert”.²⁵ Aki vagy ami már korábban díjazásban részesült, az újra és újra elismerést kap, mert nem nagy kockázat jutalmazni, mivel egy korábbi elismerés tényre csökkenti másokban a bizonytalanságot az érdemeit illetően, ezáltal könnyebben „díjazhatóvá” válik.

A későbbi siker szempontjából éppen ezért fontos, hogy az adott munka, személy, téma vagy ügy már a kezdetektől kellően erős támogatást kapjon, mert az első pozitív visszajelzések csak növelik sikerét. Görög Demeter és a Hírmondó egymás által még ideálisabb helyzetbe került, a hasonlóan tehetséges személyekkel, és azok szintén kiváló folyóirataival ellentétben. Görögről tudott, hogy Bacsinszky indította el a siker útján, általa került egyre illusztrisabb társaságok közelébe, az ő kezdeti támogatása és Görög tehetsége gyakorlatilag garantálta a sikert. Vagyis Bacsinszky András indította el Görög Demeternél az úgynevezett

²¹ MÁRTON JÓZSEF, *Görög Demeter ts.k. udvari főnevelő, aranykultsos és udvari tanácsos hazánkfia-nak, sz. István apost. magyar király rendje közép keresztes vitézének, több külföldi- és a’ magyar tudós társaság tiszteletbeli tagjának életleírása, és a’ magyar literatura előmozdítása által, valamint a’ nevelés pályáján szerzett érdemei*, Béts, Haykul Antal, 1834, 8.

²² *A magyar sajtó története, i. m.*, 127.

²³ Hasonló jelenség a „társadalmi bizonyíték elve”, mely szerint az emberek többsége úgy dönt és cselekszik, ahogyan azt a környezetében látja, mert nem akar kimaradni. Úgy gondolja, hogy ha valami már sokakat vonzott, az biztosan csak jó lehet. (Erről bővebben: ROBERT B. CIALDINI, *Hatás: A befolyásolás pszichológiája*, ford. GARAI Attila, Budapest, HVG könyvek, 2009.

²⁴ BARABÁSI, *i. m.*, 117, 130.

²⁵ *Uo.*, 128.

preferenciális kapcsolódás jelenségét, így egyre inkább „díjazhatóvá” vált, ő pedig tudott élni a kínálózó lehetőségekkel: egyre komolyabb állásajánlatokat kapott, amelyek segítségével nagyobb hatást tudott elérni más téren is. Révai Miklós is utal erre a jelenségre indirekt módon:

A' mihez fogtatok, olyly dítséretes el tekélléssel fogtatok, hogy abból való jövedelmekeket, még sajátotokkal is meg toldva, több holmi finomabb ízlésű Műveknek, de főképen a' Hazai Nyelvnek Gyarapodására fordítsátok. Magatokhoz vonzótátok ezzel Országunknak már elég számos Nagyjait, kik a' Hazához való hívségtekbenn bízván általatok kívánják ösztönül ki osztani kintseiket a' Magyar Ielesebb Elmék között.²⁶

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Görögék is fel tudták használni ennek a jelenségnek a működését a saját sikereik érdekében, bár nyilván nem ennek a háttértudásnak a birtokában. A Hírmondóban azoknak a tudósításoknak a szövegeit érdemes megfigyelni, amelyekben a magyar nyelvű munkákat és azok támogatóit említik:

A' Magyar Nyelvnek valósággal Hazai Nyelvvé leendő által formáltatása eránt való bizodal munkat hathatóssan esőssíti továbbá, némelly nagy lelkű Hazafiaknak 's Leányoknak édes Hazájokhoz 's Nemzetjekhez viseltető szeretetek, kiknek ditső tselekedeteiket azért jegyezzük fel itt örök emlékezetül, hadd legyenek azok, követésre gerjesztő példák mind a' most élő, mind pedig az utánunk következő Nyomnak; hadd tudhassa azokból a' késő Maradék is, kik voltak a' Magyar Nagyságnak Eszközölői, 's áldhassa azoknak halhatatlan emlékezeteket.²⁷

Barabási kifejti, hogy nagyon fontos a kezdeti támogatás, a pozitív kritika egy projekt sikerének eléréséhez, és mindegy, hogy kitől érkezik, csak jöjjön valakitől. A kellő támogatást Görög Demeter és általa a hírlep is jó időben kapta meg, de a társaság is sokat tett a siker elérése érdekében. Például azzal, hogy Görögék még a Hírmondón keresztül is buzdíják a támogatókat és a tudósokat, a fentebbi idézethez hasonló részekben önreklámmal és a támogatók dicséretével a saját maguk irányába erősítve fel a pozitív hatást. Mivel az emberek többsége kockázatkezelő, nagy valószínűséggel oda csatlakoznak és azt az ügyet támogatják, amelyet már a többség is támogatott, így a mecénások ilyenformán történő meggyőzése az egyik legfontosabb kulcseleme a bécsi társaság sikerének.²⁸

²⁶ BESSENYEI György, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, Bétsben, Hummel János Dávid betűivel, 1790, 4–5.

²⁷ Hadi és Más Nevezetes Történetek, 1791. május 1., 539–540.

²⁸ BARABÁSI, *i. m.*, 135–139.

Mindemellett a bécsi tudósok felismerhették, hogy még ez sem garantálhatja a sikerüket, mert a sorra induló folyóiratok között elindítani egy már-már idejétmúlt műfajúnak számító újságot – miközben ebben az időben, Bécsben már egyébként is létezett egy magyar nyelvű hírlap –, nem igazán tűnik sem indokoltnak, sem könnyen kivitelezhető vállalkozásnak. A preferenciális kapcsolódás mechanizmusát mégis sikerült beindítaniuk, a szélesebb olvasóközönséget is megnyerniük. Ehhez hozzájárulhattak a hírlaphoz az előfizetőknek ingyen küldött képek és térképek. Barabási a Broadway-sikerek vizsgálatánál állapította meg, hogy azok lettek sikerdarabok, amelyekben egyaránt volt valami szokványos és valami újdonság is, ezekhez a „konvenció és az innováció kényes egyensúlya szükséges”.²⁹ A bécsi tudósok megtalálták az egyensúlyt a konformitás és az újítás között, a hírlap műfajából adódóan például egyfajta sokféleség és a hagyomány már eleve biztosított, amihez hozzá tudtak adni az illusztrációkkal még egy kis pluszt, ami vonzotta az embereket.

Ennek az egyensúlynak a kialakítását és megtartását csak az „alkotók egy bizonyos fajta összetétele képes biztosítani”,³⁰ ezért szükséges megvizsgálni a bécsi társaság csoportdinamikáját is, amennyire csak lehetséges. Barabási arra a következtetésre jut, hogy a siker szempontjából a tagok sokfélesége ugyancsak meghatározó. Szükségszerű, hogy legyenek benne idősebb, tapasztaltabb egyének, de fiatalok is, és a kötődésük milyensége szintén jelentőséggel bír, elengedhetetlenek hozzá a szorosabb baráti kötelékek, de a felszínes kapcsolatok is. A csapat sokszínű összetétele mellett pedig ugyanolyan nélkülözhetetlen egy vezető, aki megfelelően tudja koordinálni a különböző munkákat, és minden munkatársának biztosítani tudja, hogy hasznos tagnak érezhesse magát a társaságban. Görög ezt a vezetői szerepet kiválóan be tudta tölteni, meghatározta az irányt a hírlap működéséhez, és a „csapatába” olyan személyeket is választott, akikkel nemcsak baráti, hanem felszínebb, közvetett kapcsolata volt. Görög Demeter a kapcsolatépítői és vezetői szerepével meg tudta teremteni a társaságban azt a stratégiai egyensúlyt és sokféleséget,³¹ amelyben a tagok eredményesen tudtak egymással kommunikálni és kellő produktivitással dolgozni, így számtalan hiánypótló vállalkozással képesek voltak a magyar nyelvű művelődés fejlesztéséért tenni.

Ezekből a röviden vázolt törvényszerűségekből, analógiákból is kitűnik talán, hogy a bécsi Magyar Hírmondó és Görög Demeter sikerességéhez mennyi nélkülözhetetlen alkotóelemnek kellett egyszerre jelen lennie, hogy hatékonyan tudjanak bekapcsolódni az irodalmi nyilvánosságba. A Hírmondó történetének már eddig feltárt jelenségei is érzékeltetik a siker univerzális törvényszerűségei-

²⁹ *Uo.*, 170–171.

³⁰ *Uo.*, 172.

³¹ *Uo.*, 185.

nek működését, de a jövőben egy komplexebb, több sajtóorgánusra kiterjesztett kutatással ebből a szempontból is összehasonlíthatóvá válhatnának az 1780-as, 1790-es évek idején működő lapok. Az összehasonlító vizsgálatok által pedig új oldalról is megvilágíthatnánk a Debreczeni Attila által meghatározott integratív és disszimilatív tendenciák³² dinamikus működését, egymásba fonódását.

³² DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009.

Eltérő sorozatkoncepciók a klasszikus századfordulón – két példa

E tanulmány a klasszikus századfordulón működő sorozatlogika eltérő stratégiáit igyekszik bemutatni. Feltételezésünk szerint a periodicitásban, szerialításban lehetőséget kereső szerzők, szerkesztők, mecénások, kiadók, nyomdászok különböző szakmai, finansziális és ideologikus képzetek, más-más sorozatkoncepciók szerint fogalmazták meg előfeltevéseiket kiadványaik tárgyában. Ugyanis a kiadási logika egészen eltérő értelmezési és megvalósulási formáit jelentik meg a hosszabb-rövidebb életű folyóiratok és hírlapok, illetve a reprezentatív könyvek vagy a speciálisan szórakoztató olvasmányok kiadását célzó románsorozatok. Amennyiben egy kiadási tevékenység kizárólag szimbolikus tőkefelhalmozásra irányul, az rendszerint a kereskedelmi logika elutasításán, az esztétikai minőség preferálásán, az ideologikus célzatosság kinyilvánításán alapszik.¹ Péteri Takáts József kezdeményezése, a Festetics György mecénási támogatásával megvalósult *Magyar Minerva* című könyvsorozat elsősorban az irodalompártolás reprezentatív szerepét igyekezett magára öltetni. Markáns opposícióban áll ezzel az attitűddel az irodalmi munkák kiadását termelésként interpretáló s megvalósító gazdasági logika, amely a kulturális javak, esetünkben a könyvek és könyvsorozatok kereskedelmére, az értékesített példányszámokkal mért sikerre helyezi a hangsúlyt, ennél fogva elsődlegesen az olvasóközönség létező elvárásaihoz igazodik.² Landerer Mihály pozsonyi nyomdász-kiadó *Téli és Nyári Könyvtár* című vállalkozása, románok kiadását és sorozatba rendezését célozva, ez utóbbi elvet követve működött. Az alábbiakban e két egymásnak feszülő szemlélet hazai megnyilvánulásait igyekszünk megragadni az említett sorozatok összehasonlításával.³

¹ Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Budapest, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013, 162.

² *Uo.*

³ Választásunkat azon felismerés indokolta, hogy a *Magyar Minerva*, valamint a *Téli és Nyári Könyvtár* nem csupán a szerialitás eltérő logikáit képesek megjeleníteni, hanem a korabeli könyvkiadás eltérő gyakorlataira, finanszírozási, önértelmezési stratégiáira általában is rávilágítanak.

REPREZENTATIVITÁS, „KÖZHASZNÚSÁG” (*Magyar Minerva*)

Habár a *Magyar Minerva* tervezete a vállalkozás anyagi érdekmentességére hívta fel a figyelmet, a mecénatúrán alapuló működéssel egy időben az üzleti szervezettség felé is nyitott. Felismerve a könyvpiaci konkurenciaharcot, a kötetek értékesítésére a tervezet szerint „levelező Barátok kérettesenek meg, hogy a’ könyvárosok’ mértékletlen nyerekedésének gát vettessék, és a’ bé-vett pénz annál bizonyosabb kézhez kerüljön”.⁴ Ugyanakkor, erősítve az alapvetően finansziális megfontolásokon alapuló kiadói érdekeltségekkel való szembenállást, leszögezik, hogy a kiadott kötetek „el-adásából bé-jött pénz több és több munkák’ ki-adására, a’ szükségesebb tárgyak ki-dolgoztatására, a’ szűkölködőbb Tudósok’ elősegállítására fog fordíttatni.”⁵ Eszerint az anyagi haszon az irodalmi előmenetelt, a literátorok egzisztenciális biztonságát segítő eszközként funkcionál, amely egy közösségi (szociális) feladatvállalás szándékát érzékelteti. Hogy a „közhasznú” szándék országos szintű együttműködést eredményezhessen,⁶ sokakat értesítettek a kiadói társaság elindításáról és tervezendő működéséről. Általános lelkesültséget sugall, hogy számos ismert literátor jelentkezett a felhívásra, saját munkáját, vagy mások műveit javasolva a sorozatba.⁷ Kezdeti elragadtatásuk azonban, mint később Péteri Takáts számára nyilvánvalóvá vált, tiszavirág-életűnek bizonyult, a beígért kéziratok későn, vagy soha nem érkeztek meg.

Konkrét szövegek hiányában, az idő és a hátráltató tényezők hatására a *Magyar Minerva* köteteinek tervezett sora folyamatos átrendeződésen ment keresztül.⁸ Hiába jelentkezett Gvadányi József elsőként a felhívásra, Molnár Borbála munkáit javasolva, Festetics személyes preferenciái prioritást élveztek a kiadandó munkák kiválasztásában, így nyitókötetként Ányos Pál költeményei jelentek meg a sorozatban, Batsányi János szerkesztésében.⁹ Péteri Takáts és Batsányi kapcsolatának későbbi megromlásával magyarázható, hogy a sorozat többi kötetének munkálataiban Batsányi már nem vállalt szerepet.¹⁰ Ányos műveinek kiadása után a kezdeti lelkesültség hamar alábbhagyott, nem álltak ugyanis rendelkezésre kéziratok, amelyeket a sorozat további köteteiként ki lehetett volna adni. Péteri

⁴ A’ *Magyar Országi Írók’ munkájiknak könnyebb ki-nyomtatását tárgyazó Gondolatok*, MTAK MS 5086/47. Közli: STOHL Róbert, *Fragmenta Takatsiana: Források és kiegészítések péteri és téti Takáts József (1767–1821) életrajzához*, PhD-disszertáció, Szeged, 2009, 420.

⁵ *Uo.*

⁶ HARMATH István, *A Magyar Minerva könyvsorozat és társadalmi indítékai = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17, szerk. TÖRŐCSIK Zoltán, UZSOKI András, Veszprém, 1985, 457.

⁷ STOHL, *i. m.*, 99–102.

⁸ *Uo.*, 102.

⁹ *Ányos Pál’ Munkái*, Bétsbe, Özvegy Alberti Ignátné’ betűjével, 1798. Vö. Magyar Hírmondó, 1798. július 20., 87–88.

¹⁰ Vö. STOHL, *i. m.*, 103–105.

Takáts a sorozat második köteteként jobb híján saját erkölcsi, pedagógiai művét jelentette meg.¹¹ Eredetileg Festetics felkérésére írta a szöveget, a sorozatban történő kiadása azonban nyilvánvalóan kényszer szülte megoldás volt. Komoly problémákat érzékeltet a helyzet, hogy a sorozaton munkálkodó szerkesztő kénytelen a saját művét kiadni, amely a hiteltelenség, komolytalanság, szervezetlenség vádjával fenyegethette volna Péteri Takáts igyekezetét.

Ekkora azonban már maga Festetics is fontolóra vette a támogatás megvonását. Döntése konkrét indítékait ez idáig nem sikerült megnyugtató pontossággal kideríteni, csupán következtetni lehet a gróf elhatározásának motivációira. Cséby Géza a pártfogás megvonását Festetics és a fiát nevelő Péteri Takáts viszonyának megromlásával magyarázza,¹² másrészt azzal, hogy a gróf kerülni próbálta a lírátorok között támadó konfliktusokat.¹³ Idővel terhebbé vált számára, hogy a szerzők Péteri Takáts helyett őt keresték fel problémáikkal,¹⁴ ugyanakkor a sorozat erkölcsi irányvonalát, moralitását is kifogásolta.¹⁵ Mire Virág Benedek korábban megígért kézírata megérkezett, a *Magyar Minerva* gyakorlatilag a megszűnés szélére került. Habár Festetics a finanszírozás beszüntetését latolgatta, Virág kötetét¹⁶ mégiscsak támogatásban részesítette.¹⁷ Sokatmondó, hogy Virág egy Kazinczyhoz írott levelében a boríték és a sorozatcímlap leszaggatására biztat, amely arra utal, hogy mindenáron el akarta tüntetni a *Magyar Minerva* sorozatához való tartozás jeleit.¹⁸ „Nagyon valószínű tehát, hogy a Magyar Minerva-»boríték« és -sorozatcímlap fizikai megsemmisítésének szorgalmazásában kifeje-

¹¹ *Erkölcsei Oktatások, melyeket tolnai Gróf Festetics László' kedves tanítványának, szívére kötött Péteri Takáts József, Bétsben, Özveggy Alberti Ignátné' betűjével, 1799. Vö. Magyar Hírmondó, 1799. március 8., 305–306.*

¹² CSÉBY Géza, *A keszthelyi Helikon: Gróf Festetics György szerepe a magyar művelődéstörténetben*, Zalaegerszeg, Pannon Írók Társasága, 2017, 194–195.

¹³ „Sokszor vetélkedések támodnak a' Tudósok között, a' melyekben én compromittáltatni nem akarok; mert hogyan lehetne összeállítani Révay Miklóst, Kultsárt, Batsányit, Takáts Józsefet etc.?” Festetics György – Péteri Takáts Józsefhez, Keszthely, 1799. január 24. (STOHL, *i. m.*, 305.)

¹⁴ „Ha egy esetben mellékes költségekbe avatkozom, más esetekben is lakolnék érte; mert csak ezen Minerva miatt-is mennyit nem ostromoltatom! Hol azt hozzák elő, hogy könyvnyomtatást állítsak fel, hol meg, hogy nem csak magam, de Feleségem nevére-is nyomtassak könyveket”. Festetics György – Péteri Takáts Józsefhez, Keszthely, 1799. január 24. (Uo., 305.)

¹⁵ Uo., 108–109.

¹⁶ Virág Benedek' *Poétai Munkái*, Pesten, Trattner Mátyás' betűivel, 1799. Vö. Magyar Hírmondó, 1800. február 11., 208.

¹⁷ STOHL, *i. m.*, 111.

¹⁸ „A' levelekről imezt: *M. Minerva Harmadik Kötet* le kell szaggatni, nem e' tízim alatt akarom én azokat jártatni. A' borítékok sem azokhoz valók.” KazLev. II. 540. sz., 505., Virág Benedek – Kazinczy Ferenchez, 1802. november 12.

zésre jutó indulata a kiadói vállalkozás anyagi ellehetetlenülésével, megszakadásával hozható összefüggésbe.”¹⁹

Virág kísérlete, hogy költeményeit önálló munkaként tartsa számon a korabeli literátus közvélemény, kudarcot vallott, kötetét a továbbiakban is a *Magyar Minervához* tartozó darabként kezelték.²⁰ Stohl Róbert azon megállapításával szemben, mely szerint a literátorok számára „a sorozatba bekerülni [...] presztízskérdés volt”²¹, Virág gesztusa, valamint a folyamatos kézírathiány ténye inkább a sorozathoz fűződő ambivalens viszonyulást érzékelteti.

Péteri Takács a támogatás megszüntetése s a grófi háztól való megválása után is a sorozat folytatása mellett döntött. A szerkesztői munka azonban továbbra sem működött gördülékenyen, a megígért kéziratok késtek, vagy meg sem érkeztek, másszor a beérkezett írások ellenőrzése kívánt hosszadalmas időt. „Ugyanakkor kijelenti, hogy a magasabb eladott példányszámmal járó anyagi hasznót szívesen feláldozná a »jó íz« terjesztése érdekében.”²²

Megnyilatkozása szemléletessé teszi az anyagi érdekelttségű kiadói szemlélethez viszonyuló oppozíciós magatartást, noha a gazdasági nyereszkesedés tagadásán alapuló logika gyakorlati érvényesítésére már nem mutatkozott stabil fedezet. Nem meglepő, hogy a finanszírozás kérdése évekkel később is megoldatlan maradt, így a negyedik, Pápay Sámuel irodalomtörténetét²³ tartalmazó kötet csak több esztendő kihagyás után jelent meg. Egy Kazinczyhoz írott levelében Pápay maga is utal a *Magyar Minerva* pénzügyi problémáira, művének hiányosságait az anyagi nehézségekkel magyarázva.²⁴ Az ötödik, egyben utolsó kiadvány, Ruszek József összeszerkesztett filozófiai műve²⁵ csak négy évvel később hagyta el a kiadót, Dréta Antal zirci prior, későbbi apát támogatásával. Habár a szakirodalom e két kiadványt is a sorozathoz köti, nyilvánvaló, hogy kapcsolódásuk meglehetősen esetleges, összetartozásuk képzetét pusztán egy jelentőségét veszített, ki-

¹⁹ PORKOLÁB Tibor, *A Virág Benedek' Poétai Munkái peritextusai és kötetrendje = Virág Benedek' Poétai Munkái*, kiad. PORKOLÁB Tibor, Budapest, Universitas, 2011, 101.

²⁰ *Uo.*

²¹ STOHL, *i. m.*, 102.

²² *Uo.*, 112.

²³ PÁPAY Sámuel, *A' Magyar Literatúra' Esmérete*, Első kötet, I. II. Rész, Veszprémben, Számmer Klára' betűível, 1808.

²⁴ Vö. KazLev. VI. 1462. sz., 342–343., Pápay Sámuel – Kazinczy Ferenchez, Pápa, 1809. április 20.

²⁵ RUSZEK József, *A' Filozófiának Elöljáró Értekezései*, Veszprémben, Számmer Klára bötűível, 1812. Összeszerkesztve az önállóan kiadott második (RUSZEK József, *A' Filozófiának Summás Rajzolatja, vagyis Encyklopediája*, Veszprémben, Számmer Klára bötűível, 1811.) és harmadik résszel (RUSZEK József, *A' Filozófiának rövid Históriája*, Veszprémben, Számmer Klára bötűível, 1811.). Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891–1914., Ruszek József-szócikk, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (Letöltés ideje: 2019. május 28.)

üresedett sorozatcím teremti meg. Működésének egy évtizedet is meghaladó periódusa alatt a *Magyar Minervának* mindössze öt kiadványt sikerült felmutatnia, igen heterogén tematikában, ekként Ányos, Péteri Takáts, Virág, Pápay és Ruszek sorozatbeli munkáinak „egymáshoz tartozása” voltaképp csak e reprezentatív megnevezés felől válik értelmezhetővé.

A klasszikus századfordulón az irodalmi szövegek kiadásában érdekelt literátorok elsődlegesen a munkák példamutató jelentőségét hangsúlyozták, értékeiket egy általánosan megfogalmazott, felsőbb célkitűzésben láttatva. Alapelveiket gyakran a műveltségteremtés és -megőrzés képzetében manifestálták,²⁶ ily módon „a modern művelődési eszméket szolgáló, nagyarányú kiadói program”²⁷ nagyszabású, olykor saját feltételeiket s lehetőségeiket sem ismerő koncepciókban nyilvánult meg. Péteri Takáts József kezdeményezése Festetics gróf támogatásával nagy jelentőségű vállalkozásként indult útnak, a szubvenció kérdésének megoldatlansága azonban a társaság anyagi ellehetetlenüléséhez, végül megszűnéséhez vezetett.²⁸ A korszak kiadói állapotainak átmenetiségét szemlélteti, hogy a monetáris bázist továbbra is „a kiküszöbölhetőnek vélt mecénási támogatás” képezi, amelynek elapadása szinte azonnal katasztrofális helyzetbe sodorta a vállalkozást. E kiszámíthatatlanság, anyagi instabilitás következményeként a vállalkozásban érzékeny hangsúlyeltolódás figyelhető meg az üzleti organizáció felé,²⁹ ennek azonban nincsenek meg a feltételei, az anyagi fedezetet biztosító olvasóközönség más műveket preferál.

„DITSŐSÉGESEN ESMÉRETES”

(*Téli és Nyári Könyvtár*)

Landerer vállalkozásának akadálytalan működését egyrészt a kiválasztott szövegtípus,³⁰ a román kurrens népszerűsége, másrészt a sorozat ökonómiai háttérét biztosító, meglehetősen tehetős, nagy múltú és presztízssú kiadó intézmény garantálta. Stabil anyagi bázisával a *Téli és Nyári Könyvtár* sorozata kevésbé volt kiszolgáltatva a kiadás finanszírozására fordítandó tőke bizonytalanságainak. Másfelől az értékesítésben fokozatosan domináns szerepbe kerülő előfizetői rendszer kihasználása is Landerer tevékenységének szerves részét képezte. Az általa képviselt sorozatlogikához tartozott a stabil előfizetői, vásárlói, olvasói kör kialakításának igénye, amely voltaképp extrapoláción alapult, Landerer ezt következetes hirdetői gyakorlatával, állandó hírlapi jelenlétével igyekezett befolyá-

²⁶ MEZEI Márta, *A kiadó „mandátuma”*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 10–12.

²⁷ *Uo.*

²⁸ STOHL, *i. m.*, 116.

²⁹ MEZEI, *i. m.*, 27.

³⁰ VÖ. LABÁDI Gergely, *Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben*, It, 2014/3, 322–328.

solni. Az egyes kötetek népszerűvé tételében kiemelkedő szerepe van a kiadónak, aki nem csupán értékesíthető terméket formál a műhelyébe „nyersanyagként” bekerülő kéziratból, hanem megszervezi a termék piacát is,³¹ amely elsősorban ökonomiai érzékenységet feltételez, jóllehet a kötetek propagálásában Landerer is ideologikus szölamokat követ. Közönségképzetében az úgynevezett *tudós hazafiság* közösségének ideologikus diskurzusához kapcsolódik, amikor a sorozat egyes köteteit a „tudós Olvasóimnak”, a „drága Magyar tudós Publikumnak”, a „leg-főbb tiszteletre méltó Hazabéli Publikumnak”, a „Tudós Magyar Hazámnak” vagy a „Nemes és tudós Publikumnak” ajánlja. Debreczeni Attila szerint a „tudós hazafiság eszméje nagyon alkalmas volt a közösségképző szerep betöltésére, hiszen olyan általános, ideologikus karakterű volt (a tudományok terjesztése, a nemzet felemelése, a magyar nyelv megóvása stb.), amely a legszélesebb körben lehetővé tette az azonosulást.”³² Landerer ideologikus diskurzusa azonban minden esetben összekapcsolódik az értékesítés konkrétumaira vonatkozó információk közlésével.³³

Általánosan jellemző a románokkal kapcsolatban, hogy a kiadók hangzatos című, könnyen olvasható, gyakran hatásvadász műveket részesítenek előnyben.³⁴ Landerer müncheni kiadásait, kísértethistóriákat, érzelmes történeteket, egzotikus színtereken játszódó kalandtörténeteket, történelmi tárgyú históriákat, utazástörténeteket jelentetett meg sorozatában, a korszak népszerű szövegtípusait preferáló olvasói érdeklődésnek és kiadói gyakorlatnak megfelelően. Látható, hogy a sorozat egyes köteteinek összetartozását szintén a reprezentatív, gyakorlatilag „márkanévként” funkcionáló cím jelképezi, átfogó elnevezés hiányában voltaképp megszűnne a sorozat integritása, a szövegekörpusz nem jelentene mást, mint véletlenszerűen összerendezett, egyedi románok összességét.³⁵ Tekintve, hogy a kiadók jellegzetes, egy reprezentatív „márkanévben” megnyilvánuló arculat kialakítására törekedtek meghatározott tematikus és szellemi irányvonalat követve,³⁶ az egyéni szerzőség gondolata alárendelődött a kollektív egységet szem előtt tartó kiadói akaratnak. Míg a *Magyar Minerva* országos vállalkozásként számos korabeli literátort megszólított (más kérdés, hogy milyen eredménnyel), Landerer sorozata esetében nem számolhatunk tekintélyes szerzői névsorral.

³¹ HALMOS Károly, *Költség és költészet*, Helikon, 2011/4, 560.

³² DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009, 58.

³³ Vö. BÉRES Norbert, „Román, ’s mi jobb a’ Románnál” – a román népszerűsítésének stratégiáiról, *Magyar Könyvszemle*, 2018/3, 287–288.

³⁴ Vö. FRÉDÉRIC BARBIER, Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Budapest, Osiris, 2004, 114.

³⁵ Vö. FRANCO MORETTI, *Gráfok, térképek, fák*, ford. VÁSÁRI Melinda, Helikon, 2017/2, 194–195.

³⁶ FRITZ FUNKE, *Könyvismeret: Könyvtörténeti áttekintés*, ford. MAGYAR István, Budapest, Osiris, 2005, 258.

Rendszerint Kozma Gergelyt, Abrudbányai Szabó Sámuel és Gedő Józsefet nevesítik a *Téli és Nyári Könyvtár* kötetein munkálkodó szerzőgárdából, mindazonáltal egyedül Abrudbányai Szabó szerepe vehető biztosra, öt kötet esetében.³⁷ Unitárius lelkészként indult, majd 1796–1813 között a székelykeresztúri gimnázium igazgatója, ekként a szakirodalmi összefoglalások elsősorban pedagógusi tevékenységét hangsúlyozzák.³⁸ Nem rendelkezünk megbízható forrásokkal az erdélyi illetőségű, igazgatói posztot betöltő Abrudbányai Szabó és a pozsonyi nyomdász-könyvkiadó Landerer „érdekszövetségének” rekonstruálásához, de Kozma Ferenc Kozma Gergely-életrajza bizonyos kérdéseket megválaszolhat. Kozma Gergely pályafutása Abrudbányai Szabó Sámueléhez hasonlatos, unitárius esperesként és pedagógusként irodalmi-tudományos munkássága másodlagos szerepet tölt be.³⁹ Kozma Ferenc szerint első irodalmi szárnypróbálgatásait drámafordításai jelentik, ebbéli tevékenysége később Kazinczy, Döbrentei és a nyomdász Landerer tetszését is elnyerte. Kozma Ferenc hivatkozás nélküli levélrészletet közöl Landerer Mihálytól, amelyben Kozmát színdarabok helyett románok fordítására ösztökéli:

[H]ogy mivel a magyar nyelvnek kedvellői nagyobb kény-izléseket tapasztalják az ugynevezett Romanen és Traverszint munkákban, hogysem a Játszó-Darabokban; tessék inkább amazoknak további magyar szivességgel folytatandó fáradságát feláldozni, a melyekkel, ha ajánlott tanácsomnak helyet találandják, és keze között nem volnának, szolgálni kész vagyok mennél hamarább hozzám utasítandó tudósítása szerént.⁴⁰

³⁷ Zoriáda vagy a' Nagy Mogol' Leánya tsudás történetei, Németből magyarosított, S. S., Po'sonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály, 1805; Klementi Laura, vagy a' velentzei szép leány, Egy rajzolatja az emberi indulatoknak, Németből fordította Abrudbányai Szabó Sámuel, Székely-Keresztúri Rector és Professor, Po'sonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költséggel és betüivel, 1806; Lizára az Abyszsziainai Amazon, Egy költeményes rajzolat, Magyarosította Sz. S., Po'sonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály' betüivel és költséggel, 1806; Rómaiak biographiája, az-az A' római leg-nevezetesebb férjfiaknak és asszonyoknak szeszélyes leírása, ford. A. S. S., Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költséggel 1808; Zorinda Fejedelem Kis Asszony vagy Anikónak a' Szerályból lett ki-lopattatása, Sz. S. által, Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betüivel, 1813.

³⁸ Vö. SÁNDOR János, Szabó Sámuel életrajza, Keresztény Magvető, 1874/2, 105–117; MOLNÁR István, Adalék Szabó Sámuel oktató-nevelő tevékenységének jellemzéséhez, Keresztény Magvető, 1979/4, 241–248; HERMANN Gusztáv Mihály, Pedagógusportré a felvilágosodás korából – Abrudbányai Szabó Sámuel = Kompetencia- és tudástranszfer az oktatásban: A VI. tudományos ülés szak előadásai, szerk. BARABÁSI Tünde, PÉTER Lilla, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2015, 41–48.

³⁹ Vö. FEHÉR Katalin, Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói: Kozma Gergely, Magiszter, 2012/2, 86–95.

⁴⁰ KOZMA Ferenc, Kozma Gergely 1774–1849 (Életrajz, irodalmi történeti adalékokkal), Keresztény Magvető, 1876/1, 25.

E munkát nem győzvén, a biográfus szerint Kozma Gergely társul veszi maga mellé Abrudbányai Szabó Sámuel és Gedő Józsefet. Kozma Ferenc csak következtet, a konkrét kötetek ismeretének hiányában nem tud pontos magyarázattal szolgálni a munkamegosztás kérdésében, ráadásul Abrudbányai Szabó egyes fordításait tévesen Kozma Gergelynek tulajdonítja.⁴¹ Együttműködésük Landererrel nem sokáig tarthatott, Kozma Ferenc szerint a románfordítással hamar felhagyott, belátván, hogy ezek készítésével nem szolgál magasabb célt. „Megvilágosodásának” tényét Kozma Ferenc egy Gedő Józseftől származó levélrészlet – ismét csak hivatkozás nélküli – idézésével igyekszik alátámasztani:

Tehát végezetre észrevetted, hogy a románok fordításával sem magadnak, sem a közönségnek nem nagy hasznot szeresz. Szerencsés meggyőződés! S tehát rabja lettél volna ama pénzvadászó könyvnyomtatóknak, életed legdrágább szempillantásainak elvesztegetésével? Engedd által ezen szerencsét s az ebből eredő dücsőséget azoknak, kik a literatúrának hervadó rózsát nevelnek!⁴²

Mivel Kozma Gergely neve alatt egyetlen sorozatbeli kötet sem ismeretes, Abrudbányai Szabó biztosra vehető ténykedésével szemben Kozma Gergely tényleges fordítói, szerzői tevékenysége továbbra is homályban marad. Arról, hogy Landerer valóban románok fordítására kérte fel Kozma Gergelyt, egy Kazinczyhoz írott levelében nyilatkozik (többletinformációval azonban nem szolgál):

Még 1802-ikben T. Landerer Mihály Úrtól hozzám utasítva volt négy új Románok’ egyikének fordításához kezdvén, másikat egy Erdélyi legjobb Barátomhoz (a’ kit a’ Tek. Úr előtt e’ folyó esztendőnek nyarán magammal együtt személyesen bémutatni, reménylem, szerentsés leszek), hasonló tzállal küldém. Azonban nem sokára vissza tér küldeményem azzal a’ barátságos onszolással: hogy a’ hasonló Románok fordításával, mint hamar el-hervadandó Ró’sáknak nevelésével, hagyjak fel; hanem kezdjek valami olyanhoz, a’ minek betse ’s haszna állandóbb tartóságot ígér; Román Fordítók külömben is elég számosan lévén.⁴³

Gedő József, az „erdélyi triász” harmadik személyének a *Téli és Nyári Könyvtár* körül végzett szerepe szintén Kozma Ferenc vitatható állításaira vezethető viszsza.⁴⁴ Gedő Józsefre, Kozma Gergely egykori tanítványára elsősorban érdeklődő, műkedvelő literátorként, az erdélyi tudományos élet aktív, inkább szervezői

⁴¹ Uo., 26–27.

⁴² Uo., 29.

⁴³ KazLev. III. 713. sz., 251., Kozma Gergely – Kazinczy Ferencnek, 1805. január 28.

⁴⁴ Vö. LABÁDI Gergely, *Gedő József kézírataiból*, ItK, 2013/3, 323–344.

minőségében értékelt tagjaként tekint a szakirodalom.⁴⁵ Műkedvelő dilettánsként mozgásteret fokozatosan beszűkült, így tevékenysége az irodalomtörténeti érdeklődés homlokterén kívül került. Hasonlóan Kozma Gergelyhez, nem bizonyítható, milyen módon járult hozzá a sorozat egyes köteteinek elkészüléséhez, hogy egyáltalán ellátott-e bármilyen feladatot a vállalkozásban. Kettejük szerepe konkrét források hiányában így feltételezés marad.

Az említettek mellett két további, kevésbé ismert szerző is megnevezhető, Bachich József kerületi táblai iktató és Cseri Péter helytartótanácsi hivatalnok, egy-egy román esetében,⁴⁶ de vélhetően szintén Bachich Józsefet fedi a sorozat utolsó kötetén szereplő fordítói monogram is: „Magyarosította B. J.”⁴⁷ Habár a sorozaton dolgozó szerző- és fordítógárda hiánytalan névsora nem ismeretes, feltételezhető, hogy a literatúrához csupán marginálisan kapcsolódó, a népszerű prózaszövegek fordítására jövedelemkiegészítésként tekintő személyek képezték Landerer szerzői csoportosulását.

A sorozat kezdeti rendszeressége (négy esztendő alatt tizenegy kötet) Landerer 1809-es halálát követően felborult, így a következő kiadvány csak négyéves szünet után került nyomdaprés alá. Utolsó, tizenharmadik kötetével pedig lezárult a sorozat, noha a kötet végén szereplő kiadói híradás még arról tudósít, hogy a jövő évi pesti vásár alkalmára a tizennegyedik kötet is forgalomba kerül. Ennek konkrét részleteiről azonban – a korábbi hirdetésekkel ellentétben – semmit sem árul el. Vagyis a *Téli és Nyári Könyvtár* a tervek szerint folytatódott volna az 1814-ik esztendőben is, végleges megszűnésének körülményei ismeretlenek. Landerer Mihály sorozata mindazonáltal még így is a legtávolabbi működő s legtöbb kiadványt magába foglaló románsorozat a korszak termékpiacon.

E két sorozat a klasszikus századforduló kiadói vállalkozásainak különbözőségeit, a kiadási törekvések egyazon cél felé tekintő, de azt különféle módokon elérni igyekvő szemléleteinek egymásmellettiségét illusztrálja. Míg az egyik póluson a főúri mecénatúrára támaszkodó, a gazdasági haszonszerzés tagadását, a reprezentativitást, a közösségi feladatvállalást előtérbe helyező szemlélet, addig a másikon az olvasói igényeket közvetlenebb módon kielégítő, üzleti alapokra helyezkedő vállalkozás áll.⁴⁸ Utóbbi, vagyis a *Téli és Nyári Könyvtár* kilenc eszten-

⁴⁵ Vö. BUZOGÁNY Áron, *Homoródszentmártoni Gedő József életrajza*, Keresztény Magvető, 1871/2, 81–92; LABÁDI Gergely, *Gedő József és az irodalom: Kiegészítések az életrajzhoz*, Keresztény Magvető, 2002/2–3, 227–236.

⁴⁶ *Saidár és Rurik avagy a' Margaréta Szigete Buda, és Pest között, Egy történet IV. Béla királynak idejéből*, Bachich József által, Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével 's betüivel, 1808; *Idda vagy a' Szerelemföltés ereje*, Lafontaineól fordította Cseri Péter, Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével, 1809.

⁴⁷ *Bertraid és Grimoald a' Longobardusok' Királyai, Egy érdeklő historikus történet a' közép századból*, Magyarosította B. J., Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihálynál, 1813.

⁴⁸ Vö. BOURDIEU, i. m., 162.

dős, voltaképp folyamatos, tizenhárom kötetet felmutató működése rentábilisabb kísérletnek mondható, míg a *Magyar Minerva* már a második kötet kiadásától finanszírozási problémákba ütközött. Péteri Takáts kezdeményezésének ideologikus alapzata Landerer esetében csupán reprezentatív eszköz, az irodalmi tekintélyelv helyett elsődlegesen a szórakoztató funkció érvényesül. Összehasonlításuk a korabeli könyvkiadás bizonytalanságait, a sorozatokat és egyéb kiadványokat érintő szemléletek diverzitását, hangsúlyeltolódásait, illetve a mecenatúráján, valamint a prenumeráció rendszerén alapuló kiadás átmenetiségét érzékelteti.

„Mivel én nem olly ártatlanul viseltem a' fogságot...”*

Verseghy Ferenc és az udvari propaganda

*Rövid értekezések a' musikáról; Officium Rakoczianum; A' formentérai remete; Báró Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György; Az Emberi Nemzetnek Történetei; Magyar ortográfia, avvagy Írástudomány; A' hamar és olcsón gyógyító ló-orvos; Hiteles előadása a' spanyol történeteknek az Aranjujezi nyugtalanságoknak fellobbanásától fogva a' Bajóni Juntának befejezéséig.*¹ Első pillantásra alig lehető, hogy a felsorolt művek egyetlen személy publikációs jegyzékében szerepelnek. Pedig így van: valamennyi szöveg Verseghy Ferenchez köthető. Életművének sokszínűsége többek figyelmét felkeltette, történetek is kísérletek, amelyek e lát- szólag széttartó irányokba mutató törekvések mögé próbáltak tekinteni, s a rend- szert keresték.² Az oeuvre darabjai között azonban még mindig akadnak olya- nok, amelyeket szinte teljesen érintetlenül hagyott a recepció. Dolgozatom ezek egyikére fókuszál, s egyszersmind igyekszik némi fényt vetni Verseghy fogság utáni éveire.

Választásom a fent felsorolt művek közül az utolsóra esett. A hosszú, kissé körülményesre sikeredett cím, s a tárgy, amelyre az utal, sejteti, hogy fordításról

* A szerző az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa, a tanulmány a kutatócsoport keretén belül készült.

¹ VERSEGI Ferentz, *Rövid értekezések a' musikáról: VI. énekekkel*, Bécs, [s. n.], 1791; *Officium Rakoczianum, avagy a kereszt. katolikus embernek külömbféle ájtatosságai, mellyekkel az istent imádgya, a boldogságos szűzet és szenteket tiszteli*, [gond. VERSEGHY Ferenc.] Buda, magy. kir. univers., 1817; *A' formentérai remete* [ford. VERSEGHY Ferenc] = *A' magyar játék-szín: első esz- tendő negyedik és utolsó kötet*, Pest, Trattner, 1793, 81–188; [VERSEGHY Ferenc], *Báró Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György: Eggy érzékeny történet a' legújabb üdökből*, Pest, Eggenberger, 1808; [VERSEGHY Ferenc], *Az Emberi Nemzetnek Történetei [...]*, I–III, Buda, Magyar Királyi Universitas, 1810–1811; [VERSEGHY Ferenc], *Magyar ortográfia, avvagy Írá- tudomány [...]*, Buda, Magyar Királyi Universitas, 1816; *A' hamar és olcsón gyógyító ló-orvos, avvagy Értekezések a' Lónak szépségeiről, hibáiról, nyavalyáiról 's azoknak gyógyításáról, és a' lovaknak gondviseléséről, kivált az útonn. Megtoldva Hasznos Oktatásokkal a' szarvas marháka- nak nyavalyáiról, 's azoknak gyógyításáról, és kivált a' Marhadógról*, [ford. VERSEGHY Ferenc], Pest, Eggenberger, 1807; Pedro CEVALLOS, *Hiteles előadása a spanyol történeteknek az Aranjujezi nyughatatlanságoknak fellobbanásától fogva a Bajóni Juntának befejezéséig*, Magyar Országban, [s. n.], 1809.

² BÉRES Norbert, *Bevezetés: „Mulatságot akart ő a magyaroknak szerezni” : A Verseghy-próza kon- textusairól* = VERSEGHY Ferenc *Szépprózai művei*, s. a. r. BÉRES Norbert, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 469–483.

van szó. Az eredeti, spanyol nyelven íródott mű szerzője, Pedro Cevallos Guerra (1764–1840), IV. Károly spanyol király államtitkára. Kötetében az úgynevezett félszigeti háború (1808–1814) első eseményeiről számol be, amelyeket pozíciója révén közvetlen közléről szemlélhetett, sőt alakíthatott is. A kontinentális zárlat kihirdetése után az Ibériai-félsziget különösen fontossá vált a konfliktusban érintett felek számára. Miután Portugáliában angol csapatok szálltak partra, válaszul francia erők nyomultak Spanyolországba. A spanyol lakosság ellenségesen fogadta a megszállókat, s az eseményekért a Napóleonnal (kényszerű) szövetségben lévő IV. Károlyt, főként pedig annak a döntéseket valójában meghozó főminiszterét, Manuel de Godoyt tették felelőssé. Aranjuezben katonai lázadás tört ki, amely oda vezetett, hogy 1808. március 17-én lemondatták Manuel de Godoyt, s elérték, hogy IV. Károly engedje át a trónt fia, Ferdinánd számára. Napóleon azzal az ürüggyel, hogy szeretne alkalmat adni IV. Károly és annak királyként immár a VII. Ferdinánd nevet viselő fia konfliktusai elsimítására, mindkettejüket Bayonne-ba hívatta. Ott azonban tárgyalás helyett házi őrizetbe vette őket, majd saját öccsét, Joseph Bonapartét nevezte ki spanyol királynak.³ Cevallos mindközben végig megmaradt tisztségében: IV. Károly lemondása után VII. Ferdinándot, annak félreállítását után Joseph Bonapartét szolgálta. Tőle csak a spanyol lázadók megszálló franciák elleni első győzelmei után fordult el, rossz nyelvek szerint azért, mert fülébe jutott tervezett elbocsátásának híre. Ekkor született Napóleon ellen írt kötete, amelyben a trónfosztás történetét örökíti meg.⁴ A művet a szakirodalom pamfletként, röpiratként tartja számon, de voltaképpen egy Cevallos kommentárjaival ellátott, terjedelmes dokumentumgyűjteményről van szó, amely az események alakulásában fontos hivatalos iratok, megállapodások, levelek szövegét közli. Cevallos célja, hogy saját népének példáján keresztül rámutasson, milyen veszélyekkel jár Napóleonban megbízni, vele szövetséget kötni. Írása ugyanakkor erősen apologetikus jellegű: saját ingatag magatartására is magyarázatot kíván adni. A kötet rendkívül gyorsan terjedt, és szinte azonnal elkezdtek fordítani is. Még az eredeti, spanyol nyelvű változat megjelenésének évében, 1808-ban elérhetővé vált portugálul, olaszul, angolul, franciául, svédül és németül. 1814-ben hollandul és görögül is megjelent.⁵ A Napóleon elleni háborúk elhúzódása miatt sokáig nem veszített aktualitásából, s nemcsak spanyolul, de a

³ 19. századi egyetemes történelem 1789–1914, szerk. VADÁSZ Sándor, Budapest, Korona, 2005, 420.

⁴ Pedro CEVALLOS, *Exposicion de los hechos y maquinaciones que han preparado la usurpación de la Corona de España, y los medios que el emperador de los franceses ha puesto en obra para realizarla*, Madrid, [s. n.], 1808.

⁵ Cevallos kötetéről bővebben ld. Rainer WOHLFEIL, *Die Flugschrift des Don Pedro Cevallos: Ein Beitrag zur politischen Propaganda der Spanier im Kampf gegen Napoleon: Separatdruck aus der Festschrift für Johannes Vincke zum 11. Mai. 1962*, hrsg. Consejo Superior de Investigaciones Científicas und der Goerres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft, Madrid, 1962–1963.

többi nyelven is számos kiadást ért meg. Az olvasókra az Európa sorsát alakító eseményekre vonatkozó információk mellett maga az elbeszélte történet helyszíne, az egzotikusnak számító ország is vonzerőt gyakorolhatott. A kötet kiadása tehát könyvkiadói szempontból is rentábilis vállalkozásnak ígérkezhetett. Gyors elterjedésének valódi magyarázata azonban ott keresendő, hogy a Napóleonnal konfliktusban álló európai uralkodók hathatós propagandaeszközt láttak benne, így a fordítást, terjesztést gyakran az egyes kormányok is ösztönözték. A magyar fordítás létrejöttében alighanem szintén szerepe lehetett a kormányzati szándéknak. A Kazinczy-levelezés beszámol róla, hogy 1809 májusában az erdélyi kormányzó megbízásából Cserey Farkas készült a kötet magyarra ültetésére. Terve azonban nem valósulhatott meg, mert megelőzték: Cevallos művének lefordítására akadt más vállalkozó, sőt, a kötet magyar verziója ekkora már el is hagyta a sajtót.⁶ A munka név nélkül, koholt nyomdahellyel jelent meg. A fordító kilétéről Kazinczy nem tud, maga a kiadvány sem tartalmaz olyan utalást, amely alapján személye azonosíthatóvá válna. Nem ismert olyan Verseghytől származó írás sem, amelyben a könyvet magáénak vallaná. Hogy mégis hozzá köthető, az az e tételt említő bibliográfiákon és könyvtárkatalógusokon kívül Sággy Ferenc és Sággy Sándor közös, Verseghy-életrajzát és néhány kéziratban maradt művét közreadó kötetéből tudható.⁷ Élete utolsó éveiben Sággyék Verseghy legszűkebb baráti köréhez tartoztak, halála után pedig azon kevesek közé, akik egyben láthatták Verseghy kézíratos hagyatékát. Verseghy életművéről, kézíratairól tehát bizonyosan meglehetősen pontos információkkal rendelkeztek. Nincsenek ismereteink arról, hogy Verseghy miként ismerkedett meg Cevallos szövegével, s pontosan milyen körülmények között, milyen nyelvből készült fordítása. A Verseghy-szakirodalom darabjai közül a legbővebben – s szinte egyedül – Császár Elemér szól róla:

Verseghy tehát végighordozta az országban a véres kardot, ezt az izgató, lázító kiáltványt Napóleon ellen, de erősen hiszem, nem önszántából. A földat annyira különbözött eddigi irodalmi működésétől, hogy rajta kívül kell az indító okot keresnünk: véleményem szerint a nádor volt az, a ki Verseghyt erre a munkára felszólította.⁸

⁶ Erről ld. NAGY Ágoston, *Az 1809-es háborús információáramlás és a propaganda megítélése a Kazinczy-levelezésben = Műhelyszeminárium: A hatvanéves Gyapay László köszöntése*, szerk. FEKETE Norbert, PORKOLÁB Tibor, ROSTÁS Édua, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv- és Kultúratudományi Intézet, 2016, 72–82.

⁷ *Verseghy Ferencz' Maradványai és Élete*, kiad. SÁGGY Ferenc, az életrajzot írta SÁGGY Sándor, Buda, Kir. M. Univ., 1825, 181.

⁸ CSÁSZÁR Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei*, Budapest, MTA, 1903, 269.

Az alábbiakban Császár véelmét szeretném némileg árnyalni. Mindmáig nem bukkant fel ugyanis olyan forrás, amely az általa megfogalmazottakat alátámasztaná. Ismert ellenben egy olyan, amely lehetővé teszi, hogy következtetéseket fogalmazzunk meg Verseghy motivációival kapcsolatban. Verseghy egy datálatlan, a Királyi Táblának benyújtani szánt kérvényéről van szó.⁹ A kérvény szövege autográf fogalmazványként maradt ránk. Tisztázata – amennyiben egyáltalán készült ilyen – nem maradt fenn, vagy lappang. Az irat Verseghy vizsgálati fogságidején keletkezett, miután 1794. december 11-én a Martinovics-összeesküvésben való részvételéért letartóztatták, de még azelőtt, hogy 1795. augusztus 10-én Kufsteinbe szállították volna.¹⁰ Verseghy ebben az írásában egyfelől magára maradt édesanyjáról rendelkezik, másfelől kérelmezi, hogy javítsanak fogsága körülményein, s hogy mentális egészsége fenntartása érdekében hadd végezhesen szellemi munkát. Ezért kéri, hogy jutassák el neki nyelvészeti jegyzeteit, valamint könyveinek egy részét. Az eddig megfogalmazottak nem tűnnek kirívónak: Verseghynek talán több sorstársa is folyamodott hasonlókért. A szöveg tartalmaz azonban egy olyan részletet is, amely – legalábbis így, expressis verbis – példa nélkülinek tűnik:

Miután a kérelmező [...] nek megígérte, hogy minden tehetségét arra fogja fordítani, hogy amit az említett botrány által lerombolt, azt ellentétes és elégtételt szerző tettekkel újra felépíti, alázattal kéri, hogy támogassák, hogy ígéretének beteljesítését a fogva tartás során el tudja kezdeni, és az *Ayala* herceg című vagy bármely más művet, amely bármiféle forradalmi gondolatokat hatásosan cáfol, magyarra vagy latin nyelvre fordíthasson.¹¹

Verseghy tehát már a rá kirótt büntetés letöltésének megkezdése előtt, a vizsgálati fogságban felajánlotta szolgálatait az udvarnak. Voltaképpen ugyanazokat a készségeit és kompetenciáit kínálta fel immár az udvari propaganda céljaira, amelyek használatára nem sokkal korábban az államellenes összeesküvés szervezői kérték: nyelvismeretét és fordítói tehetségét. Az általa példaként említett szöveg Sebastiano Ayala (1744–1817) *De la Liberté et de l'égalité des hommes et des*

⁹ Verseghy Ferenc – a Királyi Táblának, [Buda, 1794. december 11 és 1795. augusztus 10. között], MNL OL E 708 Vert. A. 51. fasc ad 13.

¹⁰ Verseghy Martinovics-összeesküvésben betöltött szerepéről ld. DONCSEZ Etelka, „mert lelkeinket a múlt szerencsétlenség örökre összekötöte”: Verseghy és fogolytársai kapcsolata a fogság után, Irodalomismeret, 2016/3, 4–25.

¹¹ „Postquam supplicans D. T. R. pollicitus est, se omnia talenta sua in id conversurum, ut id, quod per datum scandalum destruxit, per contrarias etc satisfactorias actiones reedificet, indulgeri sibi humillime rogat, ut expletionem promissi sui in ipsa captivitate incipere, et Comitis *Ayala* aut quodcunque aliud opus, quaslibet revolutionales opiniones energice confutans, in linguam hungaricam aut latinam vertere possit.” (A magyar fordítást RÉDEY János és BALOGH Piroska készítette.)

citoyens című,¹² 1792-ben megjelent kötet, amelynek egyik fő állítása, hogy noha minden embert megilletnek bizonyos jogok, a társadalom csak úgy működhet, ha sikerül megtalálni a tökéletes arányt a jogok és kötelességek között. A kívánt egyensúlyt a szerző szerint a törvények és a vallás biztosítják. Hogy Verseghy végül készített-e tisztázatot kérvénye fogalmazványáról, s benyújtotta-e azt, nem tudni. Noha Ayala kötetét végül nem fordította le, a fent idézett részlet a szabadulása utáni évek jó néhány tettét és választását új megvilágításba helyezheti.

Pedro Cevallos munkájának magyarra ültetése nagy bizonyossággal az e kérvényfogalmazványban tett felajánlás megvalósításaként értelmezhető. Császár korábban idézett véleményének némileg ellentmondva úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kereslet találkozott a kínálattal: az udvarnak fordítóra volt szüksége, hogy a Napóleon ellen hangoló kötetet minél szélesebb körben elterjeszthesse, Verseghynek pedig lehetőségre, hogy korábbi vétkeinek emlékét elhalványíthassa, illetve hogy korábban tett ígéretét teljesíthesse. A kérvényben leírtak arra is magyarázatot adhatnak, miért is fogadta el Verseghy a nádortól és környezetétől érkező felkéréseket,¹³ s miért igyekezett minden lehetőséget megragadni, hogy lojalitását látványosan kifejezze.¹⁴ Amikor kérelmében úgy fogalmaz: „minden tehetségét arra fogja fordítani, hogy amit az említett botrány által lerombolt, azt ellentétes és elégtételt szerző tettekkel újra felépíti”,¹⁵ nem pusztán megítélésének helyreállítására gondol. A Martinovics-összeesküvésben való szerepvállalása ugyanis – mivel először pallos általi halálra ítélték – előbb közvetlen életveszélybe sodorta, később, szabadulása után pedig komoly egzisztenciális nehézségek elé állította. A börtönt elhagyva, lényegében vagyontalanul, csak az egykori szerzetesként számára megállapított nyugdíjra számíthatott, amelynek újbóli kiutalását az állam felügyelete alatt álló Vallásalaptól külön kérelmeznie kellett, hiszen járandóságát – amely önmagában, kiegészítő jövedelem nélkül kevés volt a meg-

¹² Sebastiano AYALA, *De la Liberté et de l'égalité des hommes et des citoyens*, Vienna, Alberti, 1792. A kötetnek hamarosan olasz és német fordítása is készült: Sebastiano AYALA, *Della libertà e dell'equaglianza degli uomini et dei cittadini*, Vienna, Alberti, 1793; Sebastiano AYALA, *Ueber Freyheit und Gleichheit der Menschen und Bürger*, Wien, Trattner, 1793.

¹³ 1804-től a nádor főudvarmesterének, Szapáry János lányának nevelője, 1805 tavaszától Széchényi Ferenc leányának énektanára, ez év decemberétől pedig a nádor magyar nyelvmestere lett.

¹⁴ Ld. VERSEGHY Ferencz, *A' magyar másának háladatos öröme Herculesnek amaz öntött képzetén, mellyet felséges urunk József Magyar és Cseh országnak örökös királyi, Austriának pedig fő herczegje és Magyar országnak nádor-ispánnya a pesti nemzeti könyvtárháznak ajándékozott*, Buda, Kir. M. Univ., 1806; *Magyaroknak hűsége és nemzeti lelke. Énekes játék két felvonásban, melly a' Budai es Pesti Theátromban elő-adatott*, Vitéz Sorz Oberster Urnak verseiből szabadon fordította VERSEGHY Ferencz, Musikába tette PACHA Gáspár, a' Magyar Theátrumnak Musika-szerzője, Pest, Trattner, 1809.

¹⁵ Verseghy Ferenc – a Királyi Táblának, [Buda, 1794. december 11 és 1795. augusztus 10. között], MNL OL E 708 Vert. A. 51. fasc ad 13. (A magyar fordítást RÉDEY János és BALOGH Piroska készítette.)

élhetésre – fogsága idejére felfüggesztették.¹⁶ Verseghy feltehetően már kérvénye megfogalmazása idején pontosan átlátta helyzetét súlyosságát, s azt, mi vár majd rá, ha szabadul. Ha ugyan szabadul: határozatlan idejű várfogságra ítélték ugyanis, amelynek időtartama, s az, hogy fizikailag, pszichésen milyen állapotban, illetve, hogy egyáltalán élve hagyja-e el a börtönt, nem volt előre megjósolható. Idézett szavaival jövőjére nézve az egyetlen számára követhető magatartást határozta meg, még ha az morálisan kifogásolható is.¹⁷ Hátralévő éveiben következetesen tartotta is magát ehhez. Írásaiban a mozgalomban való részvételéről elvétele szól csak, és csupán néhány szóval: egy államellenes összeesküvést szóba hozni, főként annak egyik részeseként így is merész cselekedet. Nyilatkozatai csak az eseményektől időben távolodva válnak némileg részletesebbé. Míg szabadulása után egyetlen szóval, a „szerencsétlenségem” kifejezéssel utal vissza fogságban töltött éveire, addig a tízes évek legvégén, a húszas évek elején egyre több részletet meszelt életének e szakaszáról, illetve arról, miként viszonyul múltjának e szeletéhez:

Az utóbbikról olvastam fogságomban egy Hiberniai Püspöknek *Útazásában* szép dolgokat, mikor egy elhalt tengeri állatnak több mértföldnyi hosszúságú és kecskés testét megírja, mellyet, ha jól emlékezek, szemével látott, és Livjatannak tartott. Ha helyben hagyja Fő Tiszt. Úr, elmegyek Ő Excellenciájához, Gróf Almássy Pál Úrhoz, 's elkérem tőle, hogy az Író szavait kivonhassam, e' könyvet: mert a' szerencsétleneknek Ő méltóztatott Bibliothecájából olvasás végett könyvekkel kedveskedni.¹⁸

Hogy a' jacobinismus, mellybe én is az ilyenekben majdnem ostobaságig járatlan ifjú ember létemre bele keveredtem, nállunk a' Calvinisták' plánuma volt, kik erre, mint a' majom a' macskának a' lábát a' forró gesztenyének kikaparására, Catholicus *kézműveseket* választottak, a' mi Udvarunk jól tudja.¹⁹

¹⁶ Szabadulása után még fogva tartása költségeit sem tudták megfizettetni vele. *A magyar jakobinusok iratai II: A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*, s. a. r. BENDA Kálmán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952, 811.

¹⁷ Verseghy Kazinczyval való kapcsolatának megromlása mögött alighanem a kormányzathoz való eltérő viszonyulása sejthető: SZILÁGYI Márton, *Verseghy Ferenc változó képe Kazinczy börtönmemoárjaiban = In memoriam Verseghy Ferenc 7: Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. DONCSECH Etelka, LENGYEL Réka, Szolnok, Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, 2018, 10–20.

¹⁸ Verseghy Ferenc – Horváth Jánosnak, h. n., 1819. június 13., OSZK Quart. Hung. 3656, 60b, 72a–72b.

¹⁹ Verseghy Ferenc – Horváth Jánosnak, h. n., 1820. március 18., OSZK Quart. Hung. 3656, 9a–10b.

Mivel én nem olly ártatlanúl viseltem a' fogságot, mint Tunisiásnak felséges attya a' sanyarú rabságot, meg kell elégednem, és örömetst meg is elégszek a' mennyei gondviseléssel, ha csak annyira megkönnyebbíti is sorsomat, hogy előljáróim jó embernek ösmerjenek, barátim szeressenek, jótévőim dajkálgassanak.²⁰

Magánleveleiben olvasható megnyilatkozásai harmonizálni látszanak szabaddulása utáni magatartásával, a kormányzat iránti elkötelezettségét bizonygató gesztusaival. Hogy a boldogulás általa választott útja mellett inkább az egzisztenciális kényszer, vagy személyes meggyőződésének gyökeres átalakulása miatt döntött-e, aligha megállapítható. Egyelőre csupán egyetlen olyan forrás ismert, amely Verseghy lojalitása tekintetében kérdéseket vethet fel, ez azonban nem tőle származik, hanem Ferenczy Jánostól. Ferenczy kéziratban maradt naplója 1805. február 28-án kelt bejegyzésében, amelyben a Verseghynél tett látogatásáról rögzíti emlékeit, az alábbiakra is kitér:

Mulatságunkra elő vette Versegi Hárfáját is, néhány magyar dalog [sic!], éneklésőkbé a pengetés mellet ereszkedvén boldog egek! melly öröm, minő édes képzetek szívünket fogták el! nyajas szavait az egybe édesedett hangokkal zavárván [sic!] az kegyes szerelem lángjait hevítette keblünkben; majd Rákóczi keservekbe merülvén könyveket tsavart szemeinkből allig ezeket hullátjuk már bator szívet teremt bennünk, és így minden indulatokban repülvén vélünk midőn a magyar énekeket haljuk, mennyei zsengek el ragattak bennünket. Így uralkodott szívünkön az tsinos Gondolkodó és Érző Magyar.²¹

Rákóczi-dalokat énekelni, de akár csak Rákóczi nevét kimondani vagy leírni, még majd egy évszázaddal a szabadságharc leverése után sem ildomos, ahogy nem ildomos olyan társaságban sem mulatni az időt, amely fogékony és lelkes közönsége az ilyen daloknak.²² A birodalmi börtönökből kilenc évnyi elzárás után szabaddult, s egzisztenciálisan kiszolgáltatott helyzetben lévő Verseghy tette tehát meglehetősen vakmerőnek számít. Különösképpen akkor, ha számításba vesszük, hogy a bejegyzés születésének idején – feltehetően József nádor közbenjárására – már a nádor főudvarmesterének, Szapáry Jánosnak a családjánál teljesít szolgálatot nevelőként, s az év végétől kezdve magának József nádornak lesz a magyar nyelvmestere. Ferenczy naplójából nem derül ki, hogy egyszeri esetről van-e szó, avagy össze-

²⁰ Verseghy Ferenc – Pyrker János Lászlónak, h. n., 1820. július 19., OSZK Quart. Hung. 3656, 29a-29b.

²¹ *Napi jegyzések Ferenczy János, a Törvénynek harmadik esztendőbeli halgatója által*, Pesten 1805–1806., OSZK Quart. Hung. 463, 22a. Erről bővebben: DONCSECZ Etelka, „Rákóczi keservekbe merülvén könyveket tsavart szemeinkből”: Verseghy Ferenc a nádor környezetében. (Kézirat.)

²² SZITAS Ilona, *II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban*, Budapest, Merkantil-Nyomda, 1937, 15–16.

jöveteleik rendszeresen ismétlődő programjáról. Arra vonatkozóan sincsenek információink, hogy a kortársaknak milyen ismereteik lehettek Verseghy fogság utáni lehetőségeiről és kilátásairól, vajon hányan tudhatták közülük, hogy Verseghy milyen, a jövőjére vonatkozó megfontolásokkal nézett a rá váró büntetés elé, s azt, hogy ő volt Pedro Cevallos kötetének magyar fordítója. Magatartásának egykorú recepcióját elemezvén érdemes e körülményeket is tekintetbe venni.

„Kivánom e’ kevés írásom...”

Ráday I. Gedeon pozsonyi diákévei a családi levelezés tükrében

A Ráday családban mintegy örökségképpen szállt apáról fiúra a „szép lélek”, a műszeretet és a tudományok iránti elkötelezettség. Ezeknek az értékeknek a generációkról generációkra történő átadása pedig szervesen összekapcsolódott a Rádayak neveltetést érintő elgondolásaival.

Családi hagyomány volt, hogy az atyák gondosan megtervezett, precízen hangolt oktatási módszerben részesítették fiaikat. A családfők a súlyos költségeket nem sajnálva finanszírozták a kor legjobb iskoláit, a meghívott tanítókat, a külföldi tanulmányutakat. Így a Ráday ifjak tanulmányaik során széleskörű tudásra tehettek szert, ezáltal sikeresen érvényesülhettek hivatásuk terén.

Ráday I. Pál az oktatásban a gyakorlatiassággal szemben a tudományok fontosságát tartotta elsődlegesnek. Döntésének okát saját életpályájának tanulsága eredményezhette. Viszontagságos politikai életútja miatt fiát, I. Gedeont nem szánta közéleti pályára. Ha személye nem lehetett egészen a tudományé, Gedeon fiának ezt az életet szánta. Kazinczy szerint:

el vala végezve, ’s nagy részben azon veszélyek’ emlékezete miatt, melyekben atyja olly közel vala az elsüllyedéshez, hogy ő minden idejét tanulásba éli-el, ’s erejét egészen a’ Nemzeti Miveltség’ emelkedésének fogja áldozni.¹

Ráday I. Pál a vallási hovatartozáshoz való hűségénél lényegesebbnek tartotta, hogy fiai minőségi oktatásban részesüljenek, ezért I. Gedeon és II. Pál oktatását evangélikus tanítókra bízta. I. Gedeon 1723 és 1730 között a modern, pietista pedagógiát követő pozsonyi evangélikus líceum hallgatója volt, és további három évet töltött a berlini, majd odera-frankfurti egyetemeken. Döntéséért I. Pált számos kritika érte tisztelőitől, barátaitól, többek között Kármán Antal rektortól, és a losonci református lelkészeiktől, Miskolczy János esperestől:

Ekklézsiának egész országszerte nagy gyalázattyára szolgál, valahova elmegyen híre, hogy az úr szerelmes fiát... idegen iskolába kívánta küldeni --- nevetség tárgyává tettetünk a szomszéd atyafiaknál.²

¹ KAZINCZY Ferenc, *A Rádayak*, Felső Magyar-Országi Minerva, 1827/június, 1228.

² GÁLOS Rezső, *Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról*, ItK, 1953/1–4, 271.

Pál éveken keresztül gondosan tervezte fiai oktatását, kikérte barátai véleményét az alkalmas nevelőkről, az oktatási intézmények állapotairól, a tanított kurzusok színvonaláról, az oktatók személyéről. Javaslataik alapján hozta meg döntését, annak függvényében, hogy a családtól elszakadt ifjú milyen egyéb oltalmat és pártfogást kaphatott az apa helybeli, bizalmas, hit- és elvhű barátaitól.

Az oktatási metódus motivációinak vizsgálata során nem feledhetjük, hogy Ráday I. Pál egykor Rákóczi Ferenc kancellárja és diplomatája volt. Bár a szabadságharc bukása után letette a hűségesküt a Habsburgoknak, állandó megfigyelés alatt állt. A neki irányított leveleket átvizsgálták. Többek között 1731. augusztus 8-án küldött levelében³ is kérte fiát, hogy a postán küldött levelei címzésekor az atya megszólítást kerülje, mert könnyebben azonosítják, és felbontják azokat. Az apa–fiú levélváltásoknál a hivatalos postai úton küldött levelet, amikor lehetett, mellőzték, és üzeneteiket a család barátja vagy ismerőse által továbbították. A leveleket záró pecséteken is csak elvétele szerepel a Ráday család címere.

I. Pálnak beszédes az a döntése, hogy fiát Pozsonyban arra a Bél Mátyásra bízta, akit kis híján kivégeztek Rákóczi-szimpatija miatt, továbbá az is, hogy a külföldi tanulmányút helyszínéként az udvar előtt ellenszenves Poroszországot választotta,⁴ ahol az ifjúra az a Jablonski Dániel ügylet, aki a Rákóczi-korszakban a Habsburg-ellenes politika egyik fő képviselője volt.

Érdemes azt a kérdést is felvetni, hogy I. Pál vajon milyen mértékben próbálta titkolni fia tanulmányait? Miért kellett a csupán kilencéves fiúnak elhagynia a családját, mikor líceumi diáktársai közül a legfiatalabbak is tizennégy évesek? További dilemma, hogy 1723-ban, a beiratkozás évében a líceum miért nem vette fel Gedeon adatait a hallgatói anyakönyvek kiállításakor, holott nevelőjének, Fatavits Ferencnek adatai szerepeltek az adattárban.⁵ Gedeon neve csupán 1729-ben került be a jegyzékbe, amikor az utolsó tanévet kezdte az intézményben, ám ekkor is hiányosan. A szokással ellentétben Gedeonnál nem jegyezték fel a társadalmi rangot, életkort, az apa adatait, továbbá vezetéknéve is „Ruday” formában szerepelt, ám a származási helyként feltüntetett Ludány, valamint az iskolaelhagyás oka és ideje alapján egyértelműen azonosítható a személye.⁶ Aligha hihető,

³ *Ráday I. Gedeon levelezése szüleivel*, Ráday Gyűjtemény [A továbbiakban: RGy], C64–4c2-2. 34. sz., Ráday I. Pál levele Ráday I. Gedeonhoz, Pécel, 1731. augusztus 8.

⁴ ZSINDELY Endre, *Ráday Gedeon élete és munkássága*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve I., 1956, 21.

⁵ A hallgatók anyakönyveiben feljegyezték a nevet, származási helyet, az életkort, társadalmi állást, illetve az apa foglalkozását, a beiratkozás pontos idejét, továbbá az iskolából való távozás időpontját, okát. Fatavits adatai ennek alapján: Fatavits, Franciscus, civ, 22 éves, sz: Papensis (Pápa 42 H), be: 1723.7.7. Prima, ki: 1725.7.15., megjegyz: ad status politicus se transtulit [1723 (1)] Ld. DUROVICS Alex, KERESZTES Veronika, *A Pozsonyi Evangélikus Líceum felsőfokú hallgatói 1714–1851*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2018, 75.

⁶ Ráday (Ruday), Gedeon, sz: (Ludány 24 H), be: 1729.6.5. Prima, ki: 1730.6.15.univ: Berlin 1731., Frankfurt Oder 1731.4.19., megjegyz: abiütet in academiaprofectus est [1729 (1)] Ld. DUROVICS-KERESZTES, *i. m.*, 82.

hogy Gedeon adatainak rögzítése csupán adminisztrációs hiányosság miatt maradt volna el, hiszen a líceum vezetőségének személyes jó kapcsolata Ráday Pállal inkább eredményezte volna az előkelő nemesi családból származó fiú kiemelését a hallgatók sorában.

Elgondolkodtató, hogy I. Pál miért nem Bécsbe küldte fiát taníttatni. Továbbá miért választotta a monarchiától mind földrajzilag, mind politikailag távolabb eső, egyre erősödő Poroszországot Gedeon peregrinusi éveinek helyszínéül? A pozsonyi évek alatt Gedeon feladata lehetett személyes kapcsolatrendszerének építése,⁷ a berlini és odera-frankfurti peregrinus évek pedig apja korábban megszakadt politikai és baráti kapcsolatainak felújítására, újabbak létrehozására szolgálhattak a porosz udvarnál.⁸

I. Gedeon tanulmányairól a szakirodalom mindezidáig még nem nyújtott átfogó képet. A tanulóévek kezdeti szakaszáról, a pozsonyi évek vizsgálatáról már részletes adatokkal rendelkezünk, azonban a peregrinus időszak, illetve annak hazai tanulóévekkel való kapcsolatai még feltárássra várnak.

Kérdéses, hogy a pozsonyi éveket megelőzően I. Gedeon milyen neveletésben részesülhetett a ludányi családi házban. Ez idáig erről az időszakról meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre. Valószínű, hogy házitanító oktatta az ifjút már a líceumi időszakra való felkészülés időszakában is. Ugyanis amikor Gedeon megkezdte tanulmányait az iskolában, már jól tudott írni, olvasni, és kellő mértékben ismerte a német és latin nyelv alapjait. Háztanítójának létéről csupán egy levéltári adat ad megerősítést. Kajali Klára I. Pálnak címzett levelében számolt be arról, hogy kifizette Gedeon nevelőjét. Gálos tévesen közölte, hogy Ráday I. Pál saját tapasztalataira alapozva küldte tizennégy éves korában fiát a losonci iskolából Pozsonyba. I. Gedeon még nem töltötte be tizedik életévét, amikor 1723 szeptemberében a pozsonyi evangélikus líceum tanulója lett.

Ekkortájt a Bél Mátyás, majd Beer Frigyes Vilmos által vezetett iskola az ország legkorszerűbb tanintézménye. A korszakban a pozsonyi intézmény oktatta a legtöbb majdani peregrinus diákot. I. Pál választása indokolható az iskola magas színvonalával. Továbbá a pietizmus pedagógiájának és tudományos eredményeinek megbecsülése mellett I. Pál döntését nagyban befolyásolhatta személyes baráti kapcsolata Bél Mátyással, aki közoktatásunk történetének egyik legkiemel-

⁷ Gyürky István 1728. július 29-én Pozsonyban kelt levelében így tájékoztatja Ráday Pált fiáról: „Ráday Gedeon Öcsém Uram friss, a sessióba is gyakran bejár, levén már a méltóságok között is személyének Cognitiója.” FÖLDVÁRY László, *Egyházi és iskolai ügyekben Ráday Pálhoz küldött levelek. (1728–1730)*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VI., szerk. STROMP László, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi társaság, 1905, 2.

⁸ RÁDAY Gedeon és FÖLDI János *összes versei*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, Budapest, Universitas, 2009, 306.

kedőbb alakja volt.⁹ Ráday Pál bizonyos lehetett abban, hogy fiát kellően figyelmes, gondoskodó, ám szigorú felügyelet alá helyezte, és tudományos előrehaladását a megfelelő emberre bízta.

I. Gedeon pozsonyi tanulmányi éveinek időszakában az intézmény a hatosztályos szerkezeti struktúrát követte. A tanulmányi időszak időtartama 8–10 évet ölelhetett fel. Az osztályok számozása a fordított sorrendet követte, azaz a tanulmányukat kezdő diákok a hatodik tanegységet kezdték, még a végzős évfolyam az első fejezte be. Az alsó öt osztály képezte a gimnázium rendszerét. Az első osztály kétéves időtartamot ölelt fel, ahol a tanulók bölcsészeti és teológiai ismereteket szerezhettek a *rector* vezetésével. Hetente két alkalommal, szerdán és vasárnap hittant és erkölcsani ismereteket oktattak, emellett pedig az újszövetség szövegeinek fordítását írták elő görög nyelvből. Bél Mátyás újítása volt, hogy a teológiai pályára készülők számára választható volt a héber nyelv tanulása, melyet az ószövetségi szövegek fordításával gyakorolhattak a hallgatók.¹⁰ Az osztály tematikája alapvetően az akadémiákon történő továbbtanulás előkészületeként szolgált. A második osztály, azaz a *humaniora* tanulmányait a *conrector* felügyelte, a tematika pedig költészeti és retorikai témákat ismertetett. A harmadik osztály a *syntaxis*, tanítója pedig a *subrector* volt. Az intézmény alsó három osztálya rendelkezett egyéni *preceptor*tal, aki bár hazai iskoláit már befejezte, még külföldi tanulmányútja előtt állt. Az alapvető ismeretek és a grammatika oktatásában munkáját állandó felügyelet követte. A negyedik osztály az újszövetség és Luther kátéjának szövegeit taglalta. A tananyag magába foglalta a latin olvasás, írás, számvetés gyakorlását. Az ötödik osztályban a latin nyelvnek és grammatikának alapos oktatása történt Cellarius *Liber memorialis*¹¹ című tankönyve alapján. A hatodik osztály szintén az újszövetség és Luther kátéjának szövegeit olvastatta.

A hallgatók, előrehaladásuk ellenőrzéseként, egész éven át hetente írásbeli dolgozatokat készítettek. Hazánkban úttörő jelleggel szerepelt a tantárgyak között a földrajz, továbbá a héber, a francia, a görög nyelv, a retorika, az egyetemes és világi történet (főként a 16. századra koncentrálva), továbbá a költészet- és verstan, mennyiségtan, logika, természettan, ásványtan, állattan, növénytan, embertan, etika, ének, zene és a csillagászat alapismeretei.¹²

A líceum hétköznapijainak struktúrája szerint a tanórák reggel nyolc és tíz óra között, délután kettő és négy óra között zajlottak. Az első tanítási órát megelő-

⁹ MOLNÁR Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a 18. században*, I., Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala, 1881, 360.

¹⁰ FINÁCZY Ernő, *Az újkori nevelés története 1600–1800*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927, 316.

¹¹ Christophori CELLARI, *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis naturali ordine dispositus*, Norimbergae, 1719. (Második kiadás: 1735, harmadik kiadás: Pozsony, 1775.)

¹² MOLNÁR, i. m., 373.

zően reggel hét órától a diákok átismételték a korábbi nap tananyagát. Nagy hangsúlyt kapott a vallásoktatás, vallásgyakorlás. A tanítás imádsággal kezdődött és zárult. A tanév nagyobb vizsgáira húsvét és pünkösd környékén, április végén, illetve májusban került sor.

Bél Mátyás rendszerére alapvetően jellemző volt a számtan oktatásának hátterbe szorulása, csupán a legalsóbb osztályok taglalták e tantárgy alapjait.¹³ Emellett a klasszikus irodalom is kevesebb figyelmet kapott. A diákok csupán Cicero munkáit ismerték meg. A struktúra talán legnagyobb reformja, hogy a latin nyelv vesztett domináns szerepéből. A tanítás nyelve alsóbb osztályokban a német volt, csupán a felsőkben a latin. Ám idővel az oktatásban még nagyobb figyelemben részesült a tanulók anyanyelve.

I. Gedeon diákévei alatt Beer Frigyes Vilmos volt a pozsonyi iskola rektora. Bél struktúrájának alapjait meghagyva, csak némely pontban alakította át 1724-ben a tantervet, ám azok gyakorlati alkalmazására már 1723-ban sor került az intézményben.¹⁴ Beer újítása volt a polgári építészeti tanítása, továbbá a korábban elhanyagolt matematika oktatás színvonalának emelése.¹⁵

Gedeon 1723 szeptemberében a grammatikai osztályt, azaz a *quartát* kezdte el. Az osztály kétéves időtartamot ölelt fel, és két csoportra oszlott. A kezdők alkották a *novíciusok* csoportját, a haladók pedig a *veteránusokét*, akik a következő tanévben már a *syntaxisba* léphettek.¹⁶

Gedeon nevelői tisztét a pozsonyi évek alatt Fatavits Ferenc¹⁷ töltötte be. I. Pál pedig, ismerve Locke *Gondolatok a nevelésről* című munkáját,¹⁸ húsz pontban összegezve aprólékos leírást adott a nevelőnek Gedeon tanítására vonatkozóan. Kiemelte, hogy a pedagógusnak egyaránt ügyelnie kell a gyermek egészségére, tanulmányaira és erkölcsére. Az iskolán kívüli időben állandó személyes felügyeletet kért a nevelőtől, annak érdekében, hogy a rossz környezettől, illetlen magatartásról óvja az ifjút. Pontos utasításokat adott a német és latin nyelv gyakorlására. Részletesen lejegyezte a napi teendők beosztását. Kérte, tanítsa meg az

¹³ *Uo.*, 374.

¹⁴ Erről tanúskodik I. Gedeon I. Pálhoz írt levele, melyben megkéri atyját, hogy földrajzi ismereteinek gyakorlása céljából hozasson számára egy atlaszt. (*Ráday I. Gedeon levelezése szüleiével*, RGy, C64–4c2-2. 8. sz., Ráday I. Gedeon levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1723. november 7.) Megjegyzendő, hogy korábban Bél Mátyás tanterve alapján Gedeon osztályában még nem oktatották a geográfiát.

¹⁵ HORVÁTH Márton, *A magyar nevelés története*, I., Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 125.

¹⁶ BORVÖLGYI Györgyi, *Ráday Gedeon tanulóévei = A Ráday-család a magyar kultúrában – 300 éve született Ráday Gedeon. Az 2013. október 10-én megrendezett jubileumi konferencia előadásai*, A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai (10), Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2014, 21.

¹⁷ Fatavits Ferenc tehetséges jobbágyfiú volt. Ráday Pál támogatta tanulmányaiban, majd 1723-ban Pozsonyba küldte fia, Gedeon nevelőjeként. Fatavits két évig, 1723 és 1725 között nevelte a fiút, majd a levelezésből arról értesülünk, hogy jogi tanulmányai miatt elhagyta Pozsonyt.

¹⁸ FEHÉR Katalin, *Ráday Pál ismeretlen kézíratos utasítása fia nevelőjének 1723-ból*, Magyar Könyvszemle, 1997/2, 222.

ifjút arra, hogy a pénzköltésben se legyen könnyelmű, továbbá ügyeljen arra, hogy vétkeiért a fiú csupán kellő mértékű fenyítést kapjon. Napjait megfelelően ossza be, az ifjú túlzott játék helyett inkább zenei ismeretekkel töltse idejét.¹⁹ Gedeon számára pedig így összegezte a legfőbb követendő elveket:

Az Istent fellyed: az jó erköltsöket kövessed: a tudományt szeressed: az ros tarsaságot kerüllyed: az henyélést es hivalkodast gyüllölyed. Igy Istentül áldást, az joktul ditseretet nyerhess, minket pedig örömel bétülthess mellyeket szivessen kíván, és tovasis Isten oltalmaban s aldasaban imadsagaval is: Szerető Atyád: Ráday Pál²⁰

A kezdeti években Gedeonnak és nevelőjének szállása és asztala, azaz étkeztetése Bél Mátyásnál volt. Fatavits az előírt egy hónapnál gyakrabban, havonta két-három alkalommal adott hírt levélben I. Pálnak. Részletezte Gedeon egészségügyi állapotát, tanulmányait, hétköznapijait, továbbá utasítást kért szükségleteinek intézésére. Az ifjú Gedeon pozsonyi hétköznapijait állandó, szigorú felügyelet övezte. Az iskolán kívül Fatavits ügyelt arra, hogy az I. Pál által összegyzett nevelési elvek a fiú életmódjában is tükröződjének. Fatavits tudósított Gedeon tanulmányi előmeneteléről. Jelezte Pálnak, hogy Gedeon számára privát német-tanárna lenne szükség, ugyanis a tanítás német nyelven zajlik, ám az ifjúnak nehézségei vannak. Nem volt kellő alkalmuk, hogy német szót halljanak, mivel ez csupán a közös étkezések során történt meg. Jelentette, hogy még nem talált megfelelő német inast, aki az Úrfinak nem csupán a teendőiben, hanem a nyelv gyakorlásában is segíthetne.²¹ Majd 1724 márciusában már arról számolt be Fatavits, hogy az iskola tanítója, Parvi Mihály által megkezdtek a német nyelv tanulását, melyre naponta egy órát szánnak.²²

Fatavits 1724. április 2-án kelt levelében I. Pál utasítását kéri az ifjú felsőbb osztályokba való továbblépését illetően. Az iskola a fiút képességei alapján a következő tanévtől a *syntaxis* osztályába emelné, bár Fatavits szerint megérdemelten, ám Parvi nem javasolná, tartva attól, hogy a német nyelv gondot okozna az úrfinak. I. Pál beleegyezett a halasztásba, ám Beer Frigyes Vilmos mégis a felsőbb osztályba sorolta Gedeont 1724 szeptemberétől. Gálos feltételezése szerint Gedeon az 1727/28 és 1728/29-es tanévben elvégezte a poétikai-retorikai osztályt, azaz a *secundát*,²³ 1730-ban pedig már a *prima* osztályában tanult.

¹⁹ FEHÉR Katalin, *A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés*, Iskolakultúra, 1996/2, 85.

²⁰ RGy IV. c/2-2. 40. sz., Ráday I. Pál levele Ráday I. Gedeonhoz. Ludány, 1732. február 24.

²¹ Ráday I. Pál levelezése 1711 után, RGy, C64–4c2-1. 252. sz., Fatavits Ferenc Ráday I. Pálnak, Pozsony, 1723. december 12.

²² *Uo.*, 255. sz., Fatavits Ferenc Ráday I. Pálnak, Pozsony, 1724. március 12.

²³ GÁLOS, *i. m.*, 269–270.

A levelek információi alapján Gedeon évről évre – az április végi, május eleji vizsgákat követően – hazatért a családi házba. Bél Mátyás I. Pállal váltott levélben a nyári szünidő időtartamát a május 10. és június 10. közötti időszakra szabta meg,²⁴ azonban Gedeon csupán augusztus végén tért vissza Pozsonyba. 1724. augusztus 20-án kelt levelében Bél meglepettségét fejezte ki Gedeon hosszas pihenése miatt.²⁵ 1724. augusztus 23-án Fatavits már pozsonyi megérkezésükről informálta Pált,²⁶ aznap kelt levelében Bél pedig hangsúlyozta, hogy az ifjú hosszú távolléte káros tanulmányai előmenetelére nézve.²⁷ Az ifjú Gedeon mindazonáltal az iskolán kívül is inspiráló szellemi környezetben töltötte idejét, azonos szálláson lakott a *rectorral*, a *subrectorral*, Parvi Mihály tanítóval és néhány diáktársával.²⁸

Fia tanulmányi évei alatt I. Pál jelentős figyelmet fordított arra, hogy a család bizalmas barátai különös gonddal vigyázzanak Gedeon jólétére, szellemi fejlődésére, kapcsolatai kiépítésére. Az ifjú hogylétéről rendszeresen kért és kapott tájékoztatást nem csupán a nevelőtől, hanem Bél Mátyástól, Beer Frigyes Vilmostól, továbbá ágenseitől, ügyintézőitől és a Pozsonyban járó számos ismerőstől is.²⁹

A Gedeon által szüleinek címzett levelek a pozsonyi évek 1723 és 1725 közötti időszakát, azaz Fatavits nevelőségének idejét fedik le. Az 1725 szeptemberétől 1729 októbere közötti időtartamról nincsenek információk. Csupán egy 1729. október 29. és 1730. február 16-án kelt levél tájékoztat röviden a pozsonyi tartózkodásról.

Gedeon kilenc éves volt, amikor elszakadt a családi háztól. Az iskolai tanév során elvétele látogathatott tehát haza, de a szüretnek alkalmával, illetve a nyári időszakban találkozott személyesen is szüleivel. Néhány alkalommal meglátogatta édesanyja, Kajali Klára, és atyja is gyakorta időzött fiával pozsonyi tartózkodásán.

²⁴ BÉL Mátyás *levelezése*, szerk. TARNAI Andor, GRÜLL Tibor, Budapest, Balassi, 1993, 125., Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz, 1724. április 27.

²⁵ *Uo.*, 130., Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz, 1724. augusztus 20.

²⁶ *Ráday I. Pál levelezése 1711 után*, RGy, C64–4c2-1. 260. sz., Fatavits Ferenc levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1724. augusztus 23.

²⁷ BÉL, *i. m.*, 131. Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz, 1724. augusztus 23.

²⁸ *Ráday I. Pál levelezése 1711 után*, RGy, C64–4c2-1. 256. sz., Fatavits Ferenc levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1724. március 26; Az új tanév kezdetén azonban elhagyták Bél Mátyás szállását, hivatkozva a szoba egészségtelen dohosságára. (*Uo.*, 261. sz., Fatavits Ferenc levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1724. szeptember 7.

²⁹ A pozsonyi hír- és levélvivők között azonosítható többek között Csejtey Zsigmond, Meskó Sámuel, a Darvas család tagjai (Ferenc, Gábor, Pál, Sándor), Fáy Gábor, Vattay Jánosné. Külön említésre méltó a dunamelléki egyházkerület főgondnokának, Gyürky Istvánnak személye, kinek családi címere – egy kardot tartó kar ötszirmú virágmotívummal – gyakran szerepel a Gedeon által latin címmel, hivatalos úton postára adott levelek pecsétein. (Vö. RGy IV. c/64–4c2-2. 9. sz., Ráday Gedeon levele Ráday Pálhoz, Pozsony, 1723. november 21.)

kodásai során.³⁰ A karácsonyi és újévi, névnap-i üdvözlések személyes találkozások híján csupán levélváltás által történtek.

A pozsonyi évek kezdetén, a szülői utasítás alapján a kilenc éves ifjú ceruzával segédvonalazott levélpapíron igyekezett kétéhetente tudósítani hogylétéről.³¹ A hét utolsó napja volt kijelölve a levélírás napjának, ám ha szüleinek üzenetét késve kapta meg, ő maga is késve válaszolt rá. Némely esetben a levélírást mellőzte, tanulmányi elfoglaltságra, vizsgákra hivatkozva csupán Fatavits által üdvözölte szüleit. Az ifjú által szövegezett levelek hangvétele rendkívül illedelmes és tisztelettudó. „Fiúi engedelmes szolgálatainak eleget téve” jókívánságait³² küldi szüleinek, minden esetben részletezi egészségi állapotát,³³ említést tesz hétköznapijairól, az időjárás viszonyosságairól, egyéb pozsonyi történetekről, pletykákról és az apja által kért könyvek beszerzéséről.

E levelek betekintést engednek az ifjú Gedeon pozsonyi mindennapjaiba. 1723. november 11-én kelt levelében, követve atyja utasításait, rendszeres, pontos időbeosztásáról ír: „Én, mivel mindenkor órára fekszem le, órára kelek fel, órára eszem, órára tanulok, és órára mulatom magamat[.]”³⁴ Biztosítja szüleit rendszeres vallásgyakorlásáról is. A napi kétszeri imádságot, ígéri, nem feledi.³⁵

Fatavits intézte a Ráday Pál által küldött bor és tőrő eladását, melynek bevételét a tanulmányok költségeire fordította. Informálta az atyát a család pozsonyi házának ügyeiről is. Nem csupán nevelői, hanem némely esetben „intézői” szerepkörben lépett fel. I. Pál köszönetképpen – és felismerve a Fatavitsban rejlő lehetőségeket – 1725 márciusában arról tudósította, hogy szeretné prókátorrá kitaníttatni, megnevelni, majd tisztartóként saját gazdaságában alkalmazni.³⁶

³⁰ „Gedeon fiok örül, mert mindennapi vendége apjának.” *Ráday I. Pál levelei feleségéhez, Kajali Klárához 1703–1732*, RGy, C64–4a 129.sz., Ráday I. Pál levele Kajali Klárához, Pozsony, 1724. november 21.

³¹ „Elmulván a’ két hét, hogy Kegyelmetek parantsolattyának ’s magam kötelességének is eleget tégyek, ez alkalmatossággal is Kegyelmeteket tudósítani el nem mulattam.” *Ráday I. Gedeon levelezése szüleiével*, RGy, C/64–4c 2-2. 18. sz., Ráday I. Gedeon levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1724. október 22.

³² „Kivánom ez kevés írásmotanállya Kegyelmeteket közönségesen friss egészségben. Maradván Kegyelmeteknek Midenekben engedelmes szó-fogadó Fia.” *Uo.*, 1. sz., Ráday I. Gedeon levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1723. július 15.

³³ „El mulván a’ két hét, hogy Kegyelmetek parantsolattyát be tölcsem, kívántam ez alkalmatossággal is egészségem felől /: melynél jobb hirt tudom, nem is irhatnék /: Kegyelmeteket tudósítani, melly most, Istennek hála, jól szolgál, mellyet Istentől Kegyelmeteknek is még adadni szívesen kívánok:” *Uo.*, 2. sz., Ráday I. Gedeon levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1723. augusztus 8.

³⁴ *Uo.*, 8. sz., Ráday I. Gedeon levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1723. november 11.

³⁵ *Uo.*, 4. sz., Ráday I. Gedeon levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1723. szeptember 7.

³⁶ I. Pál betartotta ígétét. Fatavits nevelői tevékenysége után jogi tanulmányokat folytatott. Ezt követően pedig a Ráday család jószágigazgatója lett, és mint „*fiscalis director*” közel öt évtizeden át szolgált. Vö. FEHÉR Katalin, *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1999, 64.

Fatavits 1725 pünkösdjéig maradt Gedeonnal. Segédkezett megfelelő utódjának kiválasztásában. I. Pál olyan személyt akart nevelőnek fogadni, aki a német és latin nyelv gyakorlásában is segítségére lehet fiának, továbbá a „körülötte való egyéb hűséget és dajkálkodást” is vállalja. Ám Bél Mátyás már a tanév kezdetén, 1725 szeptemberében jelezte, hogy Gedeon új nevelője nyomába sem ér Fatavitsnak.³⁷ A hanyag gondviselő személyét illetően nincs pontos adatunk, ám Kőrösi Sámuel I. Pálhoz címzett levelei talán támpontot adhatnak. Kőrösi pünkösdig maradt, várta I. Pál döntését sorsáról. Majd megjegyezte, hogy amennyiben tanítása nem nyert tetszést, akkor Pestre megy.³⁸

Valószínű, hogy Kőrösi nem maradt Gedeon nevelője, mivel Bél 1726. június 1-jén a nevelő váltásáról ír I. Pálnak.³⁹ Arról, hogy a későbbi pozsonyi években ki lehetett az ifjú tanítója, a levelezés nem szolgáltat pontos információt. Azonban Bél Mátyás levelei alapján arra lehet következtetni, hogy a megszokott szigorú tanítói felügyelet nélkül telt el ez az időszak. Bél 1727-ben arról panaszkodott, hogy bár az ifjú továbbra is kiválóan tanul,⁴⁰ nem látogatja az istentiszteleteket, a pénzügyekben pedig könnyelmű.⁴¹ A kellően szigorú nevelő hiánya és a gondatlan környezet láthatóan hatással volt a gyermekekre, rossz magaviseletet eredményezett.⁴² Mátyoki Ádám 1728. január 26-tól töltött be nevelői és intézői szerepet I. Gedeon mellett Pozsonyban.⁴³ Segédkezett az I. Pál által kért könyvek beszerzésében,⁴⁴ a család pozsonyi házának ügyeit intézte, emellett pedig az ifjú Gedeonra felügyelt.

I. Pál 1729 tavaszán egy hosszabb időre ki akarta venni fiát a pozsonyi iskolából, hogy bevezesse családi ügyeinek intézésébe.⁴⁵ Az apa döntését egészségi állapotának romlása, gyakori betegeskedése indokolhatta. Bár Bél Mátyás sajnálattal fejezte ki Gedeon távolmaradása miatt, annak azonban örült, hogy az ifjú később vissza akar térni, és megígérte, hogy régi szállásával fogadná.⁴⁶ Az atya

³⁷ BÉL, *i. m.*, 145. Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz, 1725. szeptember. 20.

³⁸ RGy, C64–4c2-1. 456/a. sz., Kőrösi Sámuel levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, dn., hn., [1726. ápr.].

³⁹ BÉL, *i. m.*, 158. Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz, 1726. június 1.

⁴⁰ Beer Frigyes 1727-ben I. Pál fia tanulmányairól számol be, és belé vetett jövőendő reménységéről. (RGy, C64–4c2-1. 54.sz., Beer Frigyes Vilmos levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1727. október 13.), 1729-ben pedig közli, hogy a fiú remekül tanul, továbbá II. Pált is várják a pozsonyi líceumba. (RGy, C64–4c2-1. 55.sz., Beer Frigyes Vilmos levele Ráday I. Pálhoz, Pozsony, 1729. szeptember 17.)

⁴¹ BÉL, *i. m.*, 173., Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz. 1727. március 24.

⁴² Elégedetlen Gedeon szolgáljával: az úrfival együtt alszanak vasárnaponként az istentisztelet alatt. (BÉL, *i. m.*, 195., Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz, 1728. [január 29.]) Egy alkalommal Gedeon verekedésbe is keveredik. (Vö. ZSINDELY, *i. m.*, 37.)

⁴³ RGy, C64–4c2-1. 492., Mátyoki Ádám levele Ráday I. Pálnak, 1728. január 29.

⁴⁴ Uo., 493., Mátyoki Ádám levele Ráday I. Pálnak, 1728. április 15.

⁴⁵ BÉL, *i. m.*, 203. Ráday I. Pál levele Bél Mátyásnak, 1729. márc. 10.

⁴⁶ Uo., 204., Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz. 1729. március 20.

szándékai később módosultak, ugyanis április közepén az ifjú már ismét az intézmény diákja volt.⁴⁷ Gedeon 1723-tól 1730-ig, azaz 9 és 17 éves kora között végezte tanulmányait a líceumban. A pozsonyi tanulmányi éveket külföldi peregrinus tanulmányút követte. Az ifjú Ráday először Berlinben, a Joachimicum Gymnasiumban töltött el egy évet, előkészülve a frankfurti egyetemi tanulmányokra. A berlini időszokról Jablonski és Mátyóki rendszeresen tudósított I. Pálnak, emellett az aktuális hírekről maga I. Gedeon is beszámolt, alkalomadtán, mint rossz levélíró. A külföldi tanulmányok ideje alatt a családi kapcsolattartás igen nehézkesnek bizonyult. Főként a frankfurti időszakban teltek el hosszú hónapok (olykor fél év is) a levélváltások között. A posta bizonytalan volt, a levelek elvesztek, elkallódtak, két, olykor három hónap után érkeztek csak meg a címzetthez. Némely esetben talán az I. Pál személyét vegzáló postai vizsgálat tartotta fel őket. Az apa Jablonskit óvatosságra intette, s javasolta, inkább Bél Mátyáson keresztül folytassák levélváltásaikat.⁴⁸ Az elgondolás meghozta eredményét: míg a Gedeon által egyéb útvonalon haladó levelek elkallódtak, hónapokkal később értek csupán célt, addig a Jablonski által küldött és kapott dokumentumok rendszeresen érkeztek.

I. Gedeon 1732 húsvétján utazott Jablonskival Frankfurtba,⁴⁹ ám egy év múlva, 1733-ban egyetemi tanévét I. Pál hirtelen halála szakította félbe. Bár az ifjú folytatni kívánta peregrinusi tanulmányait, Bél Mátyás nem javasolta ezirányú törekvéseit. Kajali Klárának címzett levelében tanácsát a háborús idők viszontagságával indokolta. Véleménye szerint Gedeon inkább egy magyar úr mellett szerezzen tapasztalatokat a hazai ügyekről.⁵⁰

A Gedeonnal Frankfurtban ismeretséget kötő Szilágyi Sámuel az ifjú jellemét taglaló elismerő szavai igazolják, hogy nem volt hasztalan az apai gondos törődés által megtervezett oktatási módszer: „igen jeles Úrfi, én bizony meg vallom, oly ifju aetasu Urfiban ritkán láttam oly jeles kvalitásokat, ugy látszik a Haza szolgálattyára születet, dignus tanto Patre filius [mint apjához méltó fiú]”.⁵¹

⁴⁷ *Uo.*, 205., Bél Mátyás levele Ráday I. Pálhoz. 1729. április 17.

⁴⁸ RGy, C64–4c2–4. 9. sz., Ráday I. Pál levele Jablonski Dánielhez, 1729. augusztus 10.

⁴⁹ RGy, C64–4c2–1 374. sz., Jablonski Dániel levele Ráday I. Pálhoz, Berlin, 1732. április 26.

⁵⁰ RGy, C/64–5 11. sz., Bél Mátyás levele Kajali Klarához, Pozsony, 1733. november 11.

⁵¹ *Peregrinuslevelek 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, JATE BTK, 1980, 234.

Az érzékenység túlszelídítése

Jósika Miklós: *Abafi*

Közismert, hogy Jósika Miklós 1836-ban publikált *Abafi*a elsősorban a magyar regény megalapításának alapműveként kanonizálódott a magyar irodalomtörténetben – noha a megjelenésekor komoly olvasói és kritikai érdeklődést kiváltó regény már a 19. század második felében veszített a népszerűségéből, napjainkban pedig még a legelszántabb olvasóréteg látóteréből is kikerült. A 20. században is aktív Jósika-recepció meghatározó írásai elsősorban ebben a regénytörténeti kontextusban értelmezik a művet: György Lajos 1936-os tanulmánya azt a folyamatot kíséri végig, ahogy a 18. század végétől kibontakozó magyar „románirodalomból” első igazi magyar regényként kivált Jósika műve; a szintén az *Abafi* „előzményeiről” értekező Fried István főleg azokat az olvasói-kritikai elvárásokat összegzi (nemzeti tematika iránti igény, a Scott-regények felélénkülő magyar recepciója, Bajza 1833-as regényelméletének tézisei stb.), melyek beteljesítőjeként üdvözölték a kortársak a regényt.¹ A legújabb Jósika-monográfia szerzője, Hites Sándor pedig a Jósika-féle regényalapítás kanonizációs folyamatát tárgyalja meggyőző részletességgel: ennek végső konklúziója, hogy ugyan az *Abafi* egyik meghatározó kanonizációs írásban „sem számít önmagában megálló *mesterműnek*”, viszont vagy a „kísérletezések betetőzését”, vagy pedig „az utána jövők megalapozását” látták benne.² A felejtés és a felejtetés irodalomtörténetírói gesztusaiban így váltak pusztán előzménnyé a magyar regény elsőségére korábban méltán pályázó művek, mint a *Kártigám*, az *Etelka*, a *Szigvárt*, vagy éppen az érzékeny napló- és levélregény első jelentősebb művei, főleg a *Fanni hagyományai*.

A kanonizációs műveletek két fő aspektusára térek ki. Először is: a történelmi, nemzeti, lélektani távlatokat egyaránt megnyitó, tudáshordozó és művelődésterjesztő, morális életmintákat reprezentáló és szélesebb olvasóközönséget aktivizáló regénynek a korszakban formálódó ideálját tényleg lefedte az *Abafi* tematikai és poétikai felépítettsége. „Nálunk, mint némely jelekből sejteni lehet, a román-literatura most fog kezdődni, s olvasóinkra fogatosabb hatással mun-

¹ GYÖRGY Lajos, *A százszentendős Abafi előzményei*, Erdélyi Múzeum, 1936, 174–188; FRIED István, *Az Abafi előzményeihez*, ItK, 1986/3, 222–230.

² HITES Sándor, „*még dadogtak, amikor ő megszólalt*”: Jósika Miklós és a történelmi regény, Budapest, Universitas, 2007, 50.

kálni”³ – írja Bajza József 1833-ban, s szisztematikus regénypoétikai rendszeréhez mérve akkor még nem talált követendő mintát. Lukács Móríc egy – 1835-ös fordításrészletéhez mellékelte – rövid kommentárjában⁴ a Bulwer-regényt (*The Pilgrims of the Rhine*, 1834) elsősorban mint „psychologiai érdekű rajzolatot” ajánlja a szélesebb olvasóközönség figyelmébe, s „főleg pedig íróinknak sok tekintetből követésre”; a Scott-féle történelmi regényt tartja a legautentikusabb regényalakzatnak; a regény fő funkcióját pedig – a „moralis hatáson” túl – leginkább társadalomalakító és markáns életmintákat közvetítő szerepében látja.⁵ Hasonló felfogásban méltatja *Abafi*-recenziójában Szontagh Gusztáv a regényt, egyebek mellett kiemelve a nemzeti múlt árnyalt reprezentációját, s ezzel összefüggésben annak az alapvető irodalomesztétikai elvárásnak a megvalósulását, mely szerint a regényíró „lelkében kora’ és nemzete’ szellemének élnie kell; mert ő orgánuma ennek, ’s legtitkosabb érzelmit, vágyait, gondolatit, reményeit és rettegését ki kell tudnia mondani, másképp korára és nemzetére nem hathat”.⁶ A regényalapítás kanonikus státusát később kőbe véső munkák szinte ugyanezeket a formulákat ismétlik. Toldy Ferenc szerint a „magyar regényirodalom valódi atyjává” avanzsáló Jósika „nem csak önálló, hanem egyszersmind nemzeti regényirodalmat teremtett”, és „a nemzeti öntudat s hazafiúi érzésnek is [...] új és nagy hódításokat tett”.⁷ A Jósika halálára született nekrológokban Gyulai Pál „a nemzeti újjászületésünk mind inkább erősülő küzdelmében”, Salamon Ferenc a nemzeti érzelmek serkentésében tulajdonít kulcsszerepet a „magyar regényirodalom valódi megalapítójának”.⁸ A kortárs irodalmi folyamatokat még 1855-ben áttekintő Erdélyi János szerint pedig „őáltala lett olvasottá a szépirodalom, olvasóvá a szépnem”, s „mióta Jósika föllépett, nemcsak hogy vannak regényeink,

³ BAJZA József, *A román-költésről* = B. J., *Válogatott cikkek és tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1954, 73.

⁴ Ebben hangsúlyozza, hogy míg a korábbi évszázadok bizonyos szakaszaiban az eposz, a dráma vagy a „lovag-románok” voltak meghatározók, addig „úgy most az okoskodó román (talán így nevezhetnők különböztetésül a’ la- fontaini [sic!] pityergéstől) a’ nemzeti élet, hiedelmek ’s intések’ tükre és vezére. – A’ jelenkor igen prózai ízlésűvé vált.” LUKÁCS Móríc, [*Jegyzet*], Társalkodó, 1835. február 4., 39.

⁵ „de mind e’ mellett kíváncs voltna, ha némelyek íróink közül ezen prózai irányú többségnek is, nyújtának szellemi táplálékot, ’s ez által azt nemcsak honi literatúránkhoz édesgetnék, hanem majd szívra, majd észre, majd képzeletre hatva mulatná, oktatná, nemesítenék, ’s káros előítéleteket kiirtva, hasznos ismereteket pedig népszerű alakban terjesztve, utat törnének fontos és nélkülök talán nem is létesülendő társasági haladásra.” *Uo.*

⁶ SZONTAGH Gusztáv [Tornay], *Románok és novellák: 3) Jósika Miklós’ regényei*, Figyelmező, 1837. április 25., 229.

⁷ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig*, II, Budapest, Athenaeum, 1873, 181, 182.

⁸ GYULAI Pál, *Necrolog* = Gy. P., *Emlékbeszéd*, I, Budapest, Franklin Társulat, 1914, 407; SALAMON Ferenc, *B. Jósika Miklós*, Pesti Napló, 1865. március 10.

melyek valamely történetet elbeszélnek, hanem [...] a regény tárháza lőn a legkevesb tudni és éldelni valóknak”.⁹

Az *Abafi* regényalapítói státusát rögzítő kanonizációs folyamat másik domináns szövege egyfajta szakadást feltételez a 18. század végén és a 19. század legelején megélt különös románírás (és olvasás), valamint az 1830-as években újra fellendülő magyar regényírás között. Az *Abafi*-befogadás közvetlen aktusai értelemszerűen még nem domborítják ki ezt a folytonossághiányt,¹⁰ de igen hamar elterjed az a felfogás, hogy az előzmények felkínálta minták folytathatatlansága miatt volt szükség a magyar regényirodalom valódi megteremtésére. „A felvilágosodás és a reformkor közti műfajtörténeti hiányt már Toldy a tétova indulást követő váratlan újrakezdésként írta le, s ma is joggal mutatnak rá a poétikatörténeti folytonossághiányra.”¹¹ Kétségtelen irodalomtörténeti tény, hogy majd 30 évig – lényegében Fáy András *A Bélteky-házáig* (1832) – nem jelenik meg az irodalomkritika látókörében is érdemesnek mutakozó regény.¹² Ugyanakkor viszont nem olyan hosszú ez az idő, hogy a tényleges felejtés homályába borítsa a korábbi regénytörténeti fejleményeket: a törés feltételezése a magyar levél- és naplóregény markáns szövegcsoporthoz képest a legszembeütőbb talán.¹³ A műfaj alakváltozatairól meghatározó monográfiát jegyző Bódi Katalin szerint a magyar levélregény-korpusz „a teljes magyar regénytermésben bizonyosan egy markánsan elkülöníthető csoportként jelenik meg”, s közülük kettő „végül kultikus szöveggé válik (*Bácsmegyey, Fanni*)”.¹⁴ A folytonossághiány feltételezése ebben a kontextusban már csak azért is meglepő, mert a magyar napló- és levélregény nem tűnik el teljesen a süllyesztőben: az érzékenység európai és magyar hagyománymintáihoz is kapcsolható Szalay László *Alphonse levelei* (1832) és Bajza József *Ottília* (1832) című műve, illetve a sorból mindenképpen kiemelkedik az 1840-es évek egyik legnagyobb olvasói sikert elérő regénye, Eötvös József *A karthauzija* (1846), amely újra mozgósítja az érzékenység poétikai, eszmei, ant-

⁹ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = E. J., *Válogatott művei*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 429, 432.

¹⁰ Vö. HITES, i. m., 33.

¹¹ *Uo.*, 28.

¹² Vö. GYULAI, i. m., 408–409; SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, I, Budapest, MTA, 1925, 149.

¹³ „Bonyolítja a helyzetet, hogy a felvilágosodáskor a semmiből megalapított magyar regényt hatvan-hetven évvel később a reformkori írók, főleg Jósika Miklós és Nagy Ignác még egyszer megalapítják, megint a semmiből; s a Walter Scott-i historizáló vagy a Victor Hugo-i és Eugène Sue-i tárcázó mintakövetés nemcsak a *Kártigámnak* és az *Etelkának* fordított hátat, hanem olyan szervezettebb és kifinomultabb kezdeményeknek is, mint a *Fanni hagyományai*.” MÁRTON László, *A kitaposott zsákutca* = M. L., *Az ábítatos embergép*, Pécs, Jelenkor, 1999, 239.

¹⁴ BÓDI Katalin, *Könnny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 73, 74.

ropológiai arzenálját.¹⁵ S lényegében a *Fanni hagyományai* is ekkor jelenik meg „irodalmi műként” a köztudatban: az Uránia hasábjain 1794-ben és 1795-ben publikált írás sokáig hozzáférhetetlen volt a szélesebb olvasóközönség számára, ráadásul inkább biográfiként, életrajzi töredékként tekintettek rá, mintsem valószínű szerzőhöz köthető költött szöveggént¹⁶ – egészen Toldy 1843-as (sok vitát kiváltó) szövegkiadásáig.

Ezen a ponton veszem fel az *Abafi*-elemzésem fő fonalát, fókuszpontba állítva azt a kérdéskört, amely eddig még nem került elő hangsúlyosan a regény recepciójában. Vajon termékeny párbeszédbe léptethető-e a már meglévő – így mindenképpen mintául szolgáló – magyar érzékeny regényhagyománnyal Jósika *Abafija*? Valóban minden tekintetben átlépett-e ezen a szövegkorpuszon Jósika-regénye? Az az *Abafi*, amely sok szempontból a Walter Scott-i történelmi regény alakzatának tematikai, poétikai mintázatait követi, s melynek ember- és világszemlélete – egyébként szintén Scott nyomdokain¹⁷ – a biedermeier életérzésének a kétségtelen nyomait viseli magán: a szélsőséges szenvedélyek megregulázásának morális kötelezettségével, a házasság és a család szentségének megerősítésével. Vajon nem logikusabb-e, ha az *Abafit* nem a romantika eszméinek, hanem inkább a korban népszerű érzékeny regények antropológiai konzekvenciáinak a „megszelídítéseként” olvassuk? Az *Abafi* jó pár olyan konkrét nyomot kínál fel, melyen elindítható egy ilyen érdekltségű olvasás.

NAPLÓ- ÉS LEVÉLREGÉNY VERSUS TÖRTÉNELMI REGÉNY

Az érzékeny levélregény és a 19. századi történelmi regény alakzatai a regényműfaj két szélsőséges pólusán helyezkednek el: olyan markáns különbségekről van szó, melyek – legalábbis első pillantásra – indokoltta teszik, hogy a folytonosság megszakadásáról, egy új magyar regénytörténeti fejezetről beszéljünk az *Abafi* kapcsán. Ugyanakkor a markáns poétikai különbségek töréspontjain már felrajzolhatók azok a szempontok, melyek kapaszkodókat kínálnak a Jósika-regény és az érzékenység viszonylatainak kibontásához.

¹⁵ Ezt tárgyalja meggyőzően Bódi Katalin tanulmánya, aki az európai levélregényhagyomány meghatározó poétikai mintázatait, szemléletmódjának nyomait (s jelzetten nem pusztán tematikai áthallásait) mutatja meg Eötvös regényében: BÓDI Katalin, *A karthausi újraolvasásának lehetőségei: Még egyszer Eötvös József szépirodalmi mintáiról = Eötvös-újraolvasó: Tanulmányok Eötvös József születésének bicentenáriuma*, szerk. DEVESCOVI Balázs, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 41–68.

¹⁶ Ld. SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 57–79; BORBÉLY Szilárd, *A műfaji minták a Fanni hagyományában*, *Studia Litteraria* 36(2004), 175–176.

¹⁷ Ld. Virgil NEMOIANU, *The Taming of Romanticism: European Literature and the Age of Biedermeier*, Cambridge – London, Harvard University Press, 1984, 194–205.

(*narráció*) A levélregények klasszikus alakváltozataiban az én-elbeszélés kizárólagossága dominál, olyannyira, hogy már két beszélő (levelezőpartner) belépítése is többé-kevésbé megbontja a műfaj homogén elbeszélői szólamát.¹⁸ Igaz, a szereplő-beszélő töredékes vallomásos megnyilatkozásai több esetben kiegészülnek egy külső narrátor felvezető kommentárjával, aki az életútját bevégző beszélő leveleinek és/vagy naplórészleteinek közlőjeként jelenik meg. Mindenesetre a narráció nagyon szűkített távlatot nyit a „teremtett” világra: a belső érzelmek színrevitele dominál, az egyén társadalmi-történeti meghatározottságáról, egyáltalán, az őt körülölelő világ rezdüléseiről csak annyit tudunk meg, amennyit a saját vívódásira, testi állapotára folytonosan reflektáló én-elbeszélő felvillant. A megszólalói szövegegységek éppen ezért gyakran „a magány metaforái: a levél a távolság áthidalása, a jelen nem lévő, gyakran homályos körvonalú másik megszólítása vagy teljes szem elől veszítése; a naplóbejegyzés pedig az abszolút egyedüllét nyelvi leképezése”.¹⁹

Teljesen ellentétes a Jósika-féle történelmi regény narrációja: itt az auktoriális narráció a meghatározó, s ezen belül a már-már értekező prózai gondolatvezetősű pszichonarráció. Ez a domináns szólam persze nagyban hozzájárul a teremtett történeti világ tágasságának, társadalmi viszonylatainak vagy éppen apró részleteinek a megmutatásához, zárt egységben tartja a történet előrehaladását, a szereplők élethalakulását, de alig látunk bele közvetlenül a hősök érzelmi-mentális világába. Relatíván kevés a párbeszéd,²⁰ s a szereplők gyakran akkor sem kapnak szót, amikor a történet logikája igényelné.²¹ Ez a narrátori dominancia gyakorta még a cselekményességet is korlátozza: Abafit megjavulásának döntő szakaszában – az alkoholfüggőségről való leszokás, az indulatkezelés legkritikusabb fél-évében – például nem is látjuk.

Rendkívül kevés az idézett monológ is: éppen ezért feltűnő, hogy amikor a narráció lehetőséget teremt a szereplői tudatok közvetlen megnyilatkozására, akkor viszont – egyetlen kivétellel²² – az érzékeny regényekből ismert érzelmi vívódásokban találjuk a hőseinket. A lelki átalakulás kihívásai mellett – a négy nőhöz fűződő – zavaros érzelmeivel is folytonosan szembesülő Abafi második idézett

¹⁸ Ez történik például Kisfaludy levélregényében (*Két szerető szívnek története*, 1806), amelyre az elemzés fontos pontján visszatérek még. Vö. DEBRECZENI Attila, *Kisfaludy Sándor „érzékeny” évtizede* = KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 222; BÓDI 2010, i. m., 97.

¹⁹ *Uo.*, 100.

²⁰ HITES, i. m., 147.

²¹ Ilyen például Abafi fel(nem)szólalása az országgyűlésben. Ld. JÓSIKA Miklós, *Abafi* = *Régi magyar regények*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Budapest, Unikornis, 1993, 93. (A továbbiakban a regényidézetek oldalszámait a citátumok után, zárójelben közlöm.)

²² Ilyen Abafi első idézett monológja, melyben jellemátalakulása mellett kötelezi el magát: „Nem térek ki az útból többé. [...] Érzem az erőt lelkemben. Nem! Utálva legyen örökre minden aljas!” (108.)

monológia például kifejezetten a benne dúló érzelmi káoszra reflektál.²³ S ez a szöveghely már arra is ráirányítja az olvasói figyelmet, hogy a narrátori leírások egy markáns egységében Abafihoz kifejezetten az érzékeny hősök bizonyos jellegadó attribútumai – megbetegítő érzelmi bizonytalanság, testi és lelki túlérzékenység – társulnak. Abafi „beteg, szenvedő lelke, mint a sínlő test, érzékenyebb, bántalmakra rezzenhetőbb lőn” (109.) – kommentálja a párbajba sodródó Abafi lélekállapotát a narrátor, s a szerelmi ötszög labirintusában tévelygő főhősről is sorjáznak az ilyen leírások.²⁴

A legtöbb idézett monológ a regény kitüntetett női szereplőjéhez, az Abafi iránt szerelmi érzéseket tápláló Margithoz kapcsolódik: viszont ebben a kontextusban mégis inkább Gizella alakja emelkedik ki, akinek lázálmában nyilatkozik meg reménytelen vágyódása – a testét megbetegítő érzélemléte – a maga közvetlenségében. Gizella egyébként élethelyzete, lelkialakata tekintetében akár Kármán Fannijának az alteregójaként is felfogható. Mindketten a külvilágba belépő, s lassan felnőtt nővé érő kamaszlányok, akiknek már saját érzelmeik, testi reakcióik, vágyaik mibenlétének felismerése, uralása is komoly kihívást jelent: az elemi önmegértésnek ez a bizonytalansága érvényesül az önkéntelenül fellépő szerelmi vonzódásban, majd a szeretett férfival való kommunikáció zavaraiiban. Az Abafihoz vonzódó Gizella talán még Fanninál is kiszolgáltatottabb helyzetbe kerül: bár árvasága ellenére szerető családban nevelkedik, érzelmeiről, saját bizonytalanságairól senkinek nem adhat számot. Míg Fannit báró L.-né ellátja néhány lényegi tanáccsal a szerelem elemi megtapasztalásával kapcsolatosan,²⁵ majd később levelezőpartnerként a kibeszélés lehetőségét is biztosítja a számára, addig Gizellának némának kell maradni Margit előtt, és sokáig a gondoskodó idősebb nőrokon sem ismeri fel a reménytelen szerelem tüneteit (hűvös távolságtartás, elpirulás, sikoly, ájulás stb.).²⁶ Gizella nem tud mit kezdeni a rátörő érzelmekkel, s azok a levélregényekből ismert lélektani következetességgel uralkodnak el rajta: az Abafi elleni merénylet látványától testileg összeomló Gizella végül lázálmában vall számot vágyairól (ld. *Szesély* c. fejezet), s ez a narratív egység a regény legnagyobb szereplői tudatbeszélése (pontosabban: a tudattalan elbeszélésének kísérlete) is egyben.

²³ „Ő áttekint engemet – gondolá magában –, de mivel látja, mily szellemi a hódolat, mellyel iránta viselkedtem, nincs megsértve szerelmem által; s volnék-e érdemes ezen égi kegyességre, ha nem volna szent előttem a korlát, melyet szótlán szabott a szép Crístierna előmbé?” (176.)

²⁴ „A Mikola Margit boldog meglepetésének előérzete hathatós ír volt beteg kedélyére; de azon úrt, melyet lelkében érzett, nem tölthet be egészen. Ő szeretett, remény s kinézés nélkül.” (202.) „Önmaga kárhoztatta szívének hullámozását; szégyenlő, hogy így el hagyá magát áztatni indulatitól. – [...] érzette mélyen szívében, hogy szerelme tiszta, szenvedő, öntagadó; [...]” (206.)

²⁵ Ld. KÁRMÁN József, *Fanni hagyományai = Régi magyar regények, i. m.*, 20–21.

²⁶ Ld. *Abafi, i. m.*, 119–120.

Gizella lázalmához társul a megfontolt, tekintélyt parancsoló nőalaknak, Margitnak az első hosszabb idézett monológja is, ahol komolyan számot vet a benne dúló érzések kavalkádjával, amelyben még a kicsinyes féltékenységi aspektusai is helyet kapnak.²⁷ S ebben az érzelmek által dinamizált gondolatáramlásban a viszonzatlan szerelmi érzés keserű megélése, lelket sorvasztó tapasztalata lesz a kulcsmotívum: „S van-e jogom Olivért féltetni? Szeret-e ő engemet? ... Óh, ne csald meg magad, hiú nő!” (125.)²⁸ S ugyanez a fájdalom, a reménytelen szerelem hiábavalóságának testet-lelket megsínylő ereje szólal meg – az érzékeny regények formuláihoz hasonlóan szintén önostorozással, önlelkicsinyléssel párosulva – Gizella és Izidóra egy-egy idézett monológjában.²⁹

Fontos hangsúlyozni, hogy a lélek – idézett monológokban, lázalmokban közvetlenül megnyíló terein – nincs valódi feloldása ezeknek az állapotoknak, feszültségeknek: Gizellának továbbra is némán kell viselnie az őt gyereklánynak tartó Abafi közönyét, míg Margit kísérltet sem tehet az őt istennőként tisztelő (s közben a fejedelelnőbe beleszerelmesedő) Abafihoz érzelmileg közelebb férközni. Mindenesetre valamennyi kitüntetett szereplő eljut abba a mentális állapotba, amelyben a levélregények beszélői hosszasan leledzenek. Főként a nőalakokhoz kapcsolódva kibontakozik tehát az érzékenység levélregényeiből ismert nézőpont és szólam az auktoriális narráció dominálta elbeszélés terében is – más kérdés, hogy a történet aztán milyen irányba rendezi el ezeket az életsorsokat.

(*elbeszélés*) Egészen eltérő a történetelbeszélés ritmusa, a történetegységek egymásra következésének logikája a két regénytípusban. A levél- vagy naplórészletekből összeállított levélregény „egyik alapvető poétikai ismérve a töredékeség”: a metonimikusan felépülő történetelbeszélést folytonosan lebontó fragmentáltságot, széttöredezettséget viszont valamelyest ellenpontoszza az egyes

²⁷ „Egek! – mond. – Most értek mindent; ő szeret! [...] Ami lángolva ég, bár elfojtva, keblemben: most érzem egész védhetlen erejében én is ... [...] S én hihetém ... balgatag csalogás, hogy ment vagyok minden gyöngeségtől. Minő érzet ez, mely engem meglepett! Én Olivért szeretem, én Olivért félttem; neme a gyűlölségnek emeli fejét érzésem zajából e tiszta angyal ellen, ki némán tud ennyi szerelmet szűz keblébe fojtani, s ki most sem szól, hajh, csak örülsége függeszt szavakat ajkaira!” (124, 125.)

²⁸ A többi idézett monológjában viszont Margit egyfelől megpróbálja önmaga lelki erejéből elcsendesíteni hiábavaló érzéseit („s miért szenvedélyek lobogását elegyíteni ezen érzések szelíd melegéhez?”, 127), másfelől pedig saját érzéseinek feláldozása kerül előtérbe Abafi és Gizella kapcsolatának előmozdításában. (143, 146.)

²⁹ „Hiszen ő téged nem szeret – monda magában –, s miért képzelgesz, hiú leány, hogy ő téged valaha szerethessen! Margit bírja szívét; s ki volna itt, ki őt úgy megérdemelné?” (Gizella, 166.) „Nem szerethet! – monda olykor magában. – Hiszen én magam utálok s gyűlölöm magamat. Anyja egy gyermeknek, kinek atyját nem szabad neveznem, s ki ha élne is, megtagadná őt! ... Ágyasa a legnyomorultabb semmirekellőnek! Egy hiéna, mely vérözönök közt nevedék föl! – Ily iszonyú teremtes hogy álmodhatnék azon férfiú szerelméről, kit nincs asszony, ki megérdemelné!” (Izidóra, 185–186.)

„szakaszokból kikristályosodó történetegész”³⁰ illúziója, melyet leginkább a keletes elbeszélés irányít: gyakran már a történet elején megtudjuk a zárlatot, amely leggyakrabban a hős halála. Éppen ezért egyfajta teleologikusságot a levélregények elbeszéltségében is megfigyelhetünk: az eseménysort „mindig az a cél vezérli, hogy valamiféleképpen elbeszélhetővé váljék a főszereplő tragikuma, a szerelem ellehetetlenülése és a rendszerint bekövetkező halál”.³¹

Az *Abafi* elbeszéltségének is határozott teleológiája van, amely viszont lényegében az érzékeny regény alapsémájának tökéletes inverze: az első mondattól az utolsóig egy folyamatosan előrehaladó, mozaikkockáról mozaikkockára kiteljesedő, lekerekített elbeszélést olvasunk, amely a főhős jellemalakulásának színrevitele mellett valamennyi fontosabb szereplő élettörténetét nyugvópontonra helyezi – miközben nagy gondot fordít a megidézett történeti események metonimikus előrehaladására is. A töredékesség, fragmentáltság relatív érzetét – nem az elbeszélés megkonstruáltsága, inkább bizonyos történetelemek kifejtetlensége kapcsán – viszont éppen az elbeszélés lekerekítettségét megtörő elemek keltik inkább fel. Szorosabb *Abafi*-olvasatában Hites Sándor hívja fel a figyelmet arra, hogy az önazonosság megteremtődésének folyamata még Abafi esetében is összekapcsolódik az önismeret reflektált bizonytalanságával, az önmegértés hiányával,³² illetve, hogy a szereplők többségének kibogozhatatlan rejtély „[é]rzelmek irányja vagy azok kölcsönössége”.³³ Hites szerint maga az elbeszélő is „számol összetett érzelmekkel, eldönthetetlenséggel, illetve olyan lélekállapotok lehetőségével, melyeket nem lehet fogalmaknak vagy konvencióknak megfeleltetni”,³⁴ ugyanakkor szembetűnő, hogy a narrátor gyakran egy-egy megnyugtatónak szánt morális magyarázattal ellenpontozza a személyiség integritását fenyegető érzelmeket: feloldhatónak, kiegyenlíthetőnek állítva be mind a belső lelki ingadozást, mind az érzelmek kölcsönösségének hiányából fakadó kiszolgáltatottságot a párkapcsolatok viszonylataiban. Márpedig ez utóbbitól szinte hemzseg a cselekmény, kizárólagossá téve a vonzódások viszonzásának a lehetetlenségét, az érzelmek egyensúlyának hiányát. Mint már láthattuk, Gizella gyermekies, Margit értettebb nőies szerelemmel vonzódik Abafihoz, reménytelenül; az amazon vonásokat hordozó Izidóra is örök hűséggel epekedik a főhős után, akiben természetesen egy negyedik hölgy, a fejedelemnő Cristierna iránt ébred fel leküzdhetetlen szerelmi vágyakozás – a beteljesülés, de még csak a szerelem megvallásának esélye nélkül. Az elbeszélés végpontja viszont minden sorsot és

³⁰ BÓDI 2010, *i. m.*, 90, 102.

³¹ *Uo.*, 122.

³² Értelmszerűen azokon a ritka szöveghelyeken, ahol Abafi saját maga reflektál tetteire, érzéseire, például Izidóra halálakor: „Szerettem vagy nem, mit tudom én azt most.” (192.) Vö. HITES, *i. m.*, 146.

³³ *Uo.*

³⁴ *Uo.*

viszonyulást békés nyugvópontra helyez: ám ez elsősorban a narrátori szó elhiteltő erejének és a történet tökéletes lekerekítettségének köszönhető. A szereplők lelki teremtettsége, önelvűsége szintjén a szerelmi érzések ugyanúgy nem talál-
nak irányt vagy tartós megbékélést, mint az érzékenység műveiben.

(*teremtett világ, valóságreferencia*) Az elbeszélések teremtette világok és azok valóságreferenciái is rendkívül eltérő képet mutatnak a két szövegtörzshöz. A Jósika-regény egy történetileg jól behatárolt (Erdély, 1594) időszakba vezeti az olvasóját, a kor társadalmának, politikai viszonyainak (s nem mellékesen: öltö-
zési szokásainak) aprólékos bemutatásával, lépten-nyomon hangsúlyozva egy-
felől a történetben életre keltett világ valamikori valóságosságát, ugyanakkor a történelmi múlt példázatos erejét is.

Ez a fajta többszörös közvetítettség a teremtett történelmi világ és olvasója va-
lóságérzékelése között jobbra hiányzik a levélregényekből, melyek szinte provo-
katívan váltják ki a szereplők élethelyzetének, lelki életének „valóságosságával”
történő olvasói azonosulást. A valóságnak ilyesfajta szimulációja hatványozottan
érvényesült az Urániában – a szerző feltüntetése nélkül – publikált *Fanni hagyó-
mányai*ban, ahol a szerkesztői előszóként funkcionáló bevezető és Fanni töredé-
kekben közölt levelei markánsan elkülönültek egymástól: ahogy már jeleztem,
Fannit ezért sokáig létező személyként, leveleit biográfiaként fogták fel. Igaz, a
levélregények olvasása eleve kiváltotta ezt a befogadói alaphelyzetet. Kazinczy
például a *Bácsmegyei* előszavában hangsúlyozza, hogy „költött történetet” olvas-
hat a befogadó (ráadásul fordítást, nem teljesen eredeti művet), de olvasói erről
nem igazán vettek tudomást. Horváth Ádám Kazinczyhoz írt levélben számol be
olvasásélményéről, amelyben előbb a szerző lelkiségének közvetlen megnyilatko-
zásaként semlegesíti a költői teremtettség dilemmáját,³⁵ majd a főhőssel való tel-
jes azonosulás aktusáról is színt vall.³⁶

Eltérő tehát a két korpusz valóságpoétikája, ugyanakkor joggal feltételezhet-
jük, hogy az érzékenység levélregényeihez tapadó (naiv) olvasásmód aktivizálód-
hatott az *Abafinál* is a kortárs befogadás olvasói imaginációjában: részben a tör-
ténelmi múltreprezentáció valóságreferenciái, de még inkább az érzékenység
egyes toposzait is felvillantó érzelmi-szerelmi bonyodalmak révén.

³⁵ „Akkor hirtelen eszembe jut, hogy Bátsmegyeidnek első lapjára ezt írad: *költött történet* – Oh szerentsés nevezet – de óh szerfelett boldog Kazinczi! Te meg mutatod könyvedben, mely an-
gyali képzelődésekkel birs, és egyszersmind azzal, hogy költött történet, tudtára adod az an-
dalgó világnak, hogy tsak Te vagy ama’ Teremtés, Te vagy ez álmódzó világnak olyan kü-
lömböző része, a’ kinek nagy Lelkedben ezek az alacsony világ’ golyóbissán fellyúl repdeső
magas gondolatok megtérnek, és tágas helyet találnak.” KazLev. I. 218. sz., 388., Horváth
Ádám – Kazinczy Ferenchez, 1789. június 18.

³⁶ „[A]z ablakomonn függő vékony szőnyegek olyan homályossá teszik szobámat, hogy minden
szempillantásban, még fényes nappal is érzékenyül képzelhessem, miként fogunk mindnyájan,
az örökös álomnak setétes árnyékában haza felé ballagni a’ szerentsétlen Bátsmegyei után, ki
nagyobb, ki kisebb meg elégedéssel.” *Uo.*, 389–390.

(a jellemteremtés stratégiái, nyelvszemlélet) A közös pont az *Abafi* és a levélregények esetében a központi szereplők önmegvalósítási, önkiteljesítési kísérlete: a színrevitel és a folyamat végeredménye azonban szöges ellentétben áll egymással. A levélregények esetében „az én megteremtése és a tudat megjelenítése válik elsődleges feladattá”³⁷: a szereplő jelleme ezen megnyilatkozások alapján konstruálódik, a befogadói imagináció aktív közreműködésével. A *Fanni* esetében csak a paratextusok befolyásolják valamelyest az értéktulajdonítást, de ezt követően végig egy fiatal lány érzelmeiben és gondolatiban, vágyaiban és félelmeiben időzhet az olvasó, a másikhoz fordulás nehézségeit és a befelé fordulás szükségességét közvetlenül is megtapasztalva. S megtapasztalva egyben a folyamat fenyegető végkifejletét, kudarcát is: a széthullást önmaga szebb, boldogabb énjének kiteljesítése küszöbén.

Az *Abafi* jellemteremtői stratégiájából éppen ez a közvetlenség hiányzik. Az elbeszélői szölam dominanciájának köszönhetően a hős nem önmagát teremti meg, inkább a narrátor beszéli el azt – rögzített etikai és egyéb elvárásokhoz mérve. Így hiányzik annak a belső folyamatnak az eleveensége, közvetlensége, állandó vibrálása, ami az *Abafi* jellemalakulását is feltételezhetően (s mint láttuk, nyomokban) végigkíséri. Igaz – a levélregények kudarcos önmegvalósítási kísérleteivel szemben – itt egy részeges lumpenből udvari lovaggá váló, s érzelmi és testi eltévelyedések után a boldog házasság révébe érkező figura élettörténetét olvashatjuk. Amely folyamat persze – sugallják a regény érzelmi kázusokat lényegében feloldatlanul hagyó passzusai – a hős önmaga megteremtéséért vívott harcának közvetlen távlatából nem feltétlenül vihető végig. Úgy tűnik viszont, mint ha a jellemfejlődés sikerének a legfontosabb záloga éppen az érzékenység antropológiai dilemmáinak, fenyegető elemeinek zárójelbe helyezése lenne.

Mindehhez az eltérő narratív stratégián túl egy egészen eltérő nyelvszemlélet érvényre juttatására is szükség volt. A levélregények narratív alaphelyzete, mely szerint a beszélő egyszerre alanya és tárgya is a saját megszólalásának, logikusan maga után vonja, hogy a „nyelv [...] elégtelenné válik az én meghatározására, ezáltal egyik fontos funkciója ennek a képtelenségnek a kimondása lesz”.³⁸ A nyelv elégtelenségének folytonos megtapasztalása, a nyelvvesztés állapota tér gyakran vissza a leírásokban, az önjellemzésekben. Az *Abafiban* ezzel szemben a nyelv áttetszősége, uralhatósága dominál, legalábbis amíg a narrátor morális hangoltságú megnyilatkozásait, vagy éppen hosszas arc-, hely-, tárgy- vagy tájleírásait olvassuk. De töréspontok itt is megfigyelhetők: nem véletlen, hogy az *Abafiban* is éppen az elfojtott vagy uralhatatlan érzelmek kifejezésénél mutatkozik meg a nyelv teljesítőképességének a határa. Gizella „örületének”, lázálmának

³⁷ BÓDI 2010, i. m., 106.

³⁸ Uo., 144. Ld. még DEBRECZENI 1997, i. m., 223–224.

narrativizálása már egy egészen más nyelvfelfogást képvisel,³⁹ sőt, az egyik fejezet kezdetén maga a narrátor reflektál a nyelv elevenítő erejének a korlátaira, jelezvén, hogy a költői leírás „a szó teljes értelmében kivihetetlen” (67.): ugyanakkor a jellemfejlődés elbeszélhetőségének az összefüggéseire ezt a dilemmát már nem terjeszti ki.

(*antropológia*) Mint láthattuk, rengeteg egymással ellentétes, egymást kizáró poétikai megoldás jellemzi a Jósika-féle történelmi regény és az érzékeny napló- és levélregény műfaji alakzatát, bár a kisebb átfedések megnyitják a párhuzamos olvasáshoz vezető utat. Ugyanakkor az értelmezés lényegi közös alapja a szövegek által életre keltett antropológiai aspektusokban jelölhető ki leginkább, és ebből a távlatból pozícionálható az *Abafi* az érzékenység hagyományához mérve. Annak ellenére, hogy a szövegek antropológiai irányultsága is – az őket közvetítő poétikai apparátushoz hasonlóan – gyökeresen különböző. A szereplői sorsalkulások teljesen ellentétes végeredménybe futnak ki: egyik oldalon (túlnyomó többségben) kiteljesedő életpályát, anyaságban visszanyert életcélt, a boldog házasságban helyes irányba térített szerelmi szenvedélyeket, s megbékélt élethelyzeteket látunk, míg a másik oldalon a szerelem súlyától szenvedő lélek csak a megbetegedő test végső összeomlásában nyer relatív megnyugvást. Az egyik oldalon tehát egy olyan antropológiai tézis nyer igazolást, mely szerint az ember képes a fejlődésre, emberi potenciáljának maximális kiteljesítésére, míg a másik oldalon az ember megjobbíthatatlanságának a felfogása nyer igazolást.

Mindkét szöveg markáns kulcsmondatokkal nyomatékosítja antropológiai pozícióját. Az *Abafi* szerzői előszava nem is rejt véka alá, hogy a regény története egy antropológiai tézist igyekszik igazolni: „Egy lélekrajzot adok itt az olvasó kezébe. Célzása komoly, s oda megy ki, hogy erős akarattal minden aljast le lehet győzni, hogy a tökély útja nehéz, számtalan visszaesések vannak a megszokott rosszra: de végre lelki erő diadalt nyer, ha tud akarni.” (51.) A szöveg szerzői tudata tehát feltétel nélkül hisz „az emberi természet, a lélektani törvényszerűségek történeti állandóságában”,⁴⁰ az ember önmagában rejlő potenciáljának megvalósíthatóságában, ahogyan abban is, hogy mindez példázatszerűen leírható és igazolható.

Az emberi természet és a lelki törvényszerűségek bizonyos állandóságába vetett hit feltételezhetően ott húzódik az érzékenység antropológiai szemléletében is, csak ezek az állandók egész más tendenciákat hoznak a felszínre. Feltűnő például, hogy Fanni naplóbejegyzéseiben milyen nagy számban találunk egy-egy mondatos, tézisszerű általánosításokat az emberről. Bódi Katalin szerint a „meg-

³⁹ Bár ennek kiküszöbölésére Jósika a szerzői jegyzeteiben a *Szeszély* című fejezettel majdnem azonos hosszúságú magyarázatot fűz, megalkotva a lázalomjelenet tudományos narratíváját is. (*Abafi*, i. m., 212–214.)

⁴⁰ HITES, i. m., 143.

írás pillanatával szinkron elmélkedés⁴¹ szüleményei ezek a Fannitól származó gondolatok, de összességében olyan konzekvens antropológiai mátrixot rajzolnak fel, hogy a szerzői tudat beszüremkedésével is számolhatunk. „Az ember pedig az embernek teszi napjait keserűkké ...”⁴² – tör ki már legelső naplóbejegyzésében váratlanul, a kertben olvasás lelki gyönyöreit ellenpontozva Fanniból a keserű felismerés, s egyben rögzítve is az érzékenység egyik antropológiai alapegysége: azt az oppozíciós viszonyt, amelyben az érzékeny ember számára ellenséges, megvetéssel szemlélt külvilág áll szemben a képzelete által „újraalkotott egység eszményi világával. Az érzékeny ember ebben *otthonos*, de abban *él*.”⁴³ A legalapvetőbb léttapasztalat tehát az elidegenedettség-élmény, illetve az eszményi világ realizálásának a lehetetlensége, amely antropológiai kulcsmondatokban rögzül több alkalommal is Fanni gondolatmenetében: „Megfoghatatlan magának is az ember!”; „Ne építs az emberekre; semmit se reménylj.” „Szükséges az embernek az ember. Ki rontja össze azt a hatalmas kívánczóságot, hogy egynemű valóságokkal élhessünk?”; „Az ember nyomorúságai végzetlenek!”; „Nem élt az, aki szeretet nélkül élt!” „Az ember az embernek legfőbb ellensége ...”⁴⁴ Az érzékeny ember a vágyott világot, a lélek kiteljesedését csak a másik (szeretett) emberen keresztül érheti el, de az emberi létező megjobbíthatatlan alapmeghatározottságai (önzés, ellenségeskedés, általános szeretetlenség, testi-lelki esendőségek stb.) kizárják ennek megvalósíthatóságát.⁴⁵ A női lélek és test belső rezzenései, az énkép és külvilág feszültségének öngyötrő, mélyen személyes felismerései⁴⁶ határozottan visszaigazolják ezeket a kulcskéziseket. Ám a legfőbb antropológiai konzekvenciát az így felfogott élet és személyiség szükségszerű elsorvadása, majd halála mondja ki, mintegy elkerülhetetlen helyzetnek mutatva fel az összeomlást. Amilyen töretlenül és magabiztosan halad (a narrátori szó segédelmével) Abafi az önkiteljesítés útján, ugyanolyan nyílegyenesen vezet a – *Hamupipőke* narratív mátrixára felhúzódó (s azt konzekvensen lebontó) – Fanni-történet mindenfajta optimista létszemlélet felfüggesztéséhez. Mint ahogy az is látható, hogy az *Abafi* pozitív énkiteljesítése legfőképpen azoknak az antropológiai di-

⁴¹ BÓDI 2010, i. m., 139.

⁴² *Fanni hagyományai*, i. m., 10.

⁴³ DEBRECZENI Attila, „Érzékenység” és „érzékeny” irodalom, It, 1999/1, 21.

⁴⁴ *Fanni hagyományai*, i. m., 11, 13, 16, 36, 39.

⁴⁵ LACZHÁZI Gyula szerint az „emberi természet romlottságának hangoztatása s a pozitív érzelmen alapuló közösség eszményítése, a kölcsönös jóindulaton alapuló társaság iránti vágy” kettőssége határozza meg Fanni szövegeinek antropológiai regiszterét. *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Budapest, Ráció, 2014, 170.

⁴⁶ Egyetlen példa erre: „A hiba enyim, én vagyok rossz és igazságtalan. Az atyák szeretik gyermekeiket. Társaimat tetézi atyjok sok ajándékkal, minden vágyódásaikat betölti, még mikor azok ki sem fejlődtek. Azok kedveltetők – én, látom, komor, kedvetlen, békétlen vagyok. Nem közitekbe illem, én azt magam is látom ... Miért, ó, miért öntött belém a természet oly visszás indulatokat?” *Fanni hagyományai*, i. m., 13–14. (kiemelés tőlem – B. P.)

lemmáknak a kiküszöbölése miatt lesz sikeres, melyek a *Fanni* (és más levélregények) fókuszába kerülnek.

Ezen a ponton ragadható meg ugyanis az érzékenység antropológiai aspektusainak legfőbb dilemmája, kritikai ösztűz alá kerülő aspektusa: az eszményi szerelem utáni vágyódás egyfelől végtelen szenvedésbe (vagy gyakorta szenvedésbe) torkollik, míg az eszményi szerelem beteljesíthetlenségének evidens velejárója a testi legyengülés, széthullás, majd a halál.⁴⁷ Debreczeni Attila szerint az érzékeny irodalmi hősök világlátása „erősen antinomikus szerkezetű: csak a szerelem mennyei boldogságot kínáló beteljesülését fogadják el, ezt el nem érhetvén, a halál tűnik az egyetlen lehetőségnek. [...] Az érzékenység szóban forgó változatának súlyos belső dilemmája ez, mely magában hordja e szemlélet szükségszerű transzformációjának kényszerét”.⁴⁸ Debreczeni ezt a törekvést az érzékenység rendszerén belül Kisfaludy Sándor levélregényének, a *Két szerető szívnek történetében* mutatja ki, de azt gondolom, ez a transzformációs kényszer kiterjed az irodalomtörténeti időben, így az *Abafi* esetében is észlelhető.

Figyelembe véve az eddig elmondottakat, úgy látom, két alapvető szempontból ragadható meg a viszony az érzékenység korpusza és Jósika példázatos történelmi regénye között. Egyfelől a történelmi regény műfaji-poétikai alakzata, egy egészen eltérő elbeszélés és beszédmód lehetőséget adott az érzékenység (fenyegető) antropológiai sugallatainak megszelídítésére, túlhaladására. Másfelől viszont a néhány konkrét tematikai és szemléleti átfedés azt sugallja, hogy a transzformáció és az ellenbeszéd műveletei nem minden tekintetben voltak képesek túllépni a meghaladni vélt rendszeren: az *Abafi* több vonatkozásban átörököti ezt a hagyományt, benne marad az érzékenység által megnyitott antropológiai térben.

A KORTÁRS RECEPCIÓ TANULSÁGAI

Az érzékenység poétikájának, s legfőképpen antropológiájának a tudatos transzformációjára irányuló szándékot nem feltételezhetünk az *Abafi* esetében – sem a szövegintenciók, sem Jósika reflexiói nem utalnak erre.⁴⁹ Ugyanakkor a regény

⁴⁷ Ugyanakkor a halálba hanyatló szerelemnek más jellegű antropológiai pozicionálása is elképzelhető. Borbély Szilárd szerint például „Fanni történetében a virtus mint a szerelmi »virtus« példája jelenik meg, kitartása e virtus mellett, egészen a halálig, hősie cselekedetként olvasható, vagy szakrális értelemben mártíriumként: a halál vállalásában a »gonosz« világ elutasítása és a példaadás ereje által – mások számára – a megváltás reménye fogalmazódhat meg”. BORBÉLY, *i. m.*, 177.

⁴⁸ DEBRECZENI 1997, *i. m.*, 221.

⁴⁹ A Jósika-regényfejezetek hatástörténeti szempontból (is) beszédes mottói sem utalnak ironikus viszonyulásra. Amikor Jósika *Emlékiratában* áttekinti ifjúkori olvasmányélményeit, kissé fanyalognva utal vissza – a kortárs magyar kritikában is sokat támadott – August Lafontaine

megjelenésének közvetlen kritikai környezetében rengeteg olyan nyomot találunk, amely azt sugallja, hogy körvonalazható igény volt a korban az érzékeny levélregény túlhaladására.

Bajza József regényelmélete is tartalmaz ilyen passzusokat, még ha azokban nem is az európai és a magyar elsővonalbeli regények kerülnek kritikai ösztűz alá:

Mert vajjon a német érzélgést minek lehet köszönni, ha e románok által támadt s lassanként elragadott lelki bujálkodásnak nem? Minek azt az ideggyengülést mind a lelki, mind a testi világban, melyben a közelebb lefolyt századnak néhány tizedeiben szomszédaink sínlettek, s melynek még máig is hordozzák jeleit? Bizonyára e betegség elterjesztésének vétkétől a Müllerek, Cramerek, Lafontaine-ek nagy serege, sőt még maga Wieland is, ki nem menthető.⁵⁰

Ennek szellemében beszél a korábban már citált Lukács Móric „okoskodó románról”, mely nagyban különbözik „a’ la- fontaini pityergéstől”,⁵¹ Szalay László pedig levélformában írt kritikaszorozatában – melynek egy későbbi szakaszában a frissen megjelent *Abafiról* is beszél – hangsúlyozza, hogy az „angolok emelték ki a’ románt azon undok egy-velegéből a’ frivolitásnak és érzélgésnek, melybe azt francziák és németek sülyesztették volt”.⁵²

Ezek után talán nem is annyira meglepő, hogy az *Abafiról* szóló első jelentős recenzió, Szontagh Gusztáv írása leginkább az érzékeny levélregény hagyományának a kontextusában teszi mérlegre a Jósika-regényt, s annak túlhaladásaként értelmezi a művet, a kritika két döntő pontján is. Első alkalommal az érzékenységen belüli szemléleti továbblépés pozitív példajaként utal Rousseau *Új Héloise*-ára, mely véleménye szerint megerősíti az Abafi önművelődési programjának legalapvetőbb téziseit.

Ezen önművelődés pedig egyedül erős akarat, önuralkodás, szellemi önállóság által lehetséges. Abafi’ alapeszméje tehát belső szellemi életünket középpontjában érdeklí, azt fejezi ki, mi tökéletesülésünkre ’s általában rendeltetésünk’ valósítására főfeltétel. Rousseau is híres *Új-Heloisében* illy eszmét valósítja, de a’ nőnemre alkalmazólag. Hősnője egy szeretetre méltó leány, ki szerelem, érzékiség ’s egy szerencsétlen szempillantat’ hatalmától elragadtatva kicsuszamlík: de *egy szempil-*

regényeire („Ha útban valék, rá került a sor Lafontaine-nek siralmas, érzélgő regényeire, melyeknek éppen jelenben annyi utánzója van anélkül, hogy egy is oly híres lenne”), viszont abban a részben, ahol kvázi szubjektív magyar irodalomtörténetet vázol fel, az érzékeny magyar regényekre nem tesz utalást. JÓSIKA Miklós, *Emlékirat*, Pest, Heckenast, 1865, II, 186; IV, 127–142.

⁵⁰ BAJZA, *i. m.*, 87.

⁵¹ LUKÁCS, *i. m.*, 39.

⁵² SZALAY László, *Hazai Literatura: Könyvesmértetés, 1) Jósika Miklós’ Regényei*, Tudományos Gyűjtemény, 1836/VII, 118.

*lantat határozza-e el életét: terjeszse bús következtetését sírjái? Nem, lelke e' történetes eseten fölül emelkedve, önálló erővel halad a' nemesülés' útján, 's végre kivívja az asszonyi lények' teljes koszorúját.*⁵³

Igaz, Szontagh talán túlságosan is a házasság eszményét a megbetegítő szerelmi szenvedélyekkel szemben felmagasztosító Abafi távlatából olvasta Rousseau művét,⁵⁴ hiszen a Saint-Preux-ről lemondó és egy idősebb férfi házassági ajánlatát az erény nevében elfogadó Julie mégiscsak tragikus halált hal, amikor férje, Wolmar – tanító szándékból, hogy kigyógyítsa Saint-Preux-t Julie iránti szenvedélyéből – meghívja a férfit magántanítónak a családjához.

Az érzékenység hagyományából merített másik példát Szontagh egy olyan esztétikai tézisének példaként citálja, melynek szerinte Jósika műve maximálisan megfelel: az érzékenység fenyegető oldalát, életellenes, szuicid beállítódását leginkább reprezentáló *Az ifjú Werther szenvedései* (1774) azonban nem.

[T]ermészetünk' örök törvényei szerint a' művészetnek közvetlenül ugyan a' szépet kell valószínűsítania, mint a' tudománynak az igazat, tetteles munkásságunknak az életben a' boldogságot: de minden művészeti, tudományi és tetteles iparkodásaink' végirányzati a' jóban pontosúlnak össze, mivel ez minden munkásságunkra nézve a' főczél. Goethe' Werthere, hogy példát hozzak fel, kétségkívül bámulandó mű, de alapeszméje egyezik-e az igazzal és jóval? Helyes, helyben hagyható, tehát igaz- és jó-e, hogy magát valaki szerencsétlen szerelemből főbe löje? Az isten mentsen meg minden magyar embert illy német érzélgestől!⁵⁵

Jósika megtette ezt a szívességet, s a központi szereplők közül egyedül életét vesztő Izidórát is csupán egy célt tévesztett nyílvevő, s nem a hiábavaló szerelmi vágyódása emeli ki az életből. Mindezek tudatában mégis felettébb érdekes, hogy az emberi nem tökéletesedésére – erős akaratával, „önuralkodásával” – kiváló példát szolgáltató⁵⁶ *Abafi* felmagasztaló esztéta Szontagh mellett megszólal az olvasó-befogadó Szontagh is: „Meg kell vallanom, hogy olvasás közt a' regény' nőszemélyeibe egy kissé belé szeretünk” – oldódik bele hirtelen a kritikus, egyet-

⁵³ SZONTAGH, *i. m.*, 128. (kiemelés tőlem – B. P.)

⁵⁴ Bár ez a felfogás egyáltalán nem idegen az *Új Héloïse* korabeli magyar hatástörténetétől. Bódi Katalin jegyzi meg, hogy „Kisfaludy Sándor levélírója, Meződy Liza Rousseau *Julie*-jének megidézésével vet számot a testként vagy erkölcsként olvasható nővel: „Julia minden tündöklő tulajdonságai mellett, csak mint Wolmárné, mint Feleség és Anya tetszik nékem leginkább.» [...] Választása fontos tehát, hiszen nem a Saint-Preux-ért lángoló lányhoz, hanem az idős férfi feleségként az erény mellé álló asszonyhoz vonzódik.” BÓDI 2010, *i. m.*, 166.

⁵⁵ SZONTAGH, *i. m.*, 128.

⁵⁶ „Abafi' alapeszméje tehát belső szellemi életünket középpontjában érdekli, azt fejezi ki, mi tökéletesülésünkre 's általában rendeltetésünk' valóítására főfeltétel.” *Uo.*

len mondat erejéig a regénynek éppen abba a tematikai regiszterébe, amely önmagában szemlélve nagyban épít az érzékenység hagyományára.

S ezzel a némileg paradox kritikai beállítódással egyáltalán nincs egyedül Szontagh, más kortárs kritikusok esetében is megfigyelhetjük ezt a tendenciát. A konkrét példákat kicsit tágabb kontextusban fogom majd idézni, először arra fókuszálva, milyen olvasati távlatokat jelölt ki a regény a kortárs kritikusok számára. A regényelemzők három főbb tematikai csomópontot követve interpretálták az *Abafit*: a főhős középpontban álló erkölcsi jellemfejlődésére, a történelmi világ reprezentációjára, valamint a nőalakok szerepére, a kusza szerelmi szálak történéseire ügyeltek elsősorban.

Szontagh részletesen méltatja a regénytörténés központi szálát, melynek lényege, hogy Abafi, aki „első fölléptekor egy, nevelés által elszorgalmatlanított, rossz társaságban elaljasodott, korhely ifjú”, erős akaratának, morális erejének köszönhetően „tiszteletre méltó emberré, ’s polgári és hadi dolgokban megkülönböztetett érdemű hazafivá léssen”.⁵⁷ A Jósika-kanonizációnak fontos eleme volt ez a belátás, hiszen a regények erkölcsnevelő, pozitív közösségformáló hatását domborította ki, s gyakran katartikus olvasói élmény forrása is volt.⁵⁸ Ugyanakkor már a kortársak is érzékelték a Jósika-féle jellemteremtés nyilvánvaló fogyatékoságát: a jellemfejlődés ugyanis nemcsak szembetűnően didaktikus, de lényegében megszünteti a hős önálló szólamát – érzelmi, gondolati, ideológia, mentális egediségét. Szalay László például Szontagh Gusztávval egyidőben némi kritikai élt is belecseppent Abafi jellemfejlődéséhez fűzött rövid kommentárjába,⁵⁹ Henszlmann Imre pedig már 1846-ban rámutat a Jósika-féle jellemteremtés legszembetűnőbb defektusára az *Akarat és hajlam* című regény kapcsán, s megállapítása tökéletesen áll az *Abafira* is:

Jósika sokat fáradozott ugyan, személyében a’ történt es jövődő dolgok felől hosszú elmélkedéseket tartani; ez azonban neki annál kevésbbé sikerült, minél inkább elmulasztja e’ mellett az alkalmat, a’ különféle lelki állapotok kifejtését nemcsak saját elmélkedéseiben, hanem maguk a’ személyek cselekvésmódjában napfényre hozni.⁶⁰

Erdély régmúltjának történelmi reprezentációját, ezen belül a fiatal Báthori Zsigmond fejedelmi portréját, a korszak miliőjének bemutatását stb. szintén méltat-

⁵⁷ *Uo.*, 127.

⁵⁸ „Jobban és nyugodtabban érzem magam! – Bárá Jósika Miklós Abafiját, 1836, olvasom nagy gyönyörűséggel. It will do!” Széchenyi István 1836. szeptember 18-i naplóbejegyzését idézi: HITES, *i. m.*, 139.

⁵⁹ „Abafynak által változása pszichologiai béléatással van adva, ’s fényes reményekre szabadít benünket, ha, mint illik, felhagy a’ szerző, néha csak úgy futtában dolgozni.” SZALAY, *i. m.*, 119.

⁶⁰ HENSZLMANN Imre, *A legújabb magyar regény-irodalom*, Életképek, 1846. augusztus 22., 243.

ták a kritikusok.⁶¹ Kétségtelen, hogy a cselekmény meghatározó része tartja benne az olvasóját a múlt megteremtődő másságában, még ha ez gyakran túlzott pedánsággal is történik: ugyanakkor a kortársak mégis inkább a történelmi példa megerősítő jellegét értékelték Abafi jellemalakulásának vonatkozásában, magát a múltreprezentációt már kevésbé. „De szerettem volna, Erdély akkori gazdag religiousus életéből és zivataraiból néhány vonásokat látni. A munka csak nyert volna általok”⁶² – zárja a Jósika-regényhez fűzött esszéisztikus kritikáját a történész Szalay László, nyomatékosítva, hogy jóval nagyobb potenciálok is rejlenek a történelmi regény múltat cselekményesítő műveleteiben. Elmaradnak a később Kemény Zsigmondnál meghatározó képek Erdély nagypolitikai viszonylatairól, komplex belpolitikai folyamatairól, a társadalmi rétegek árnyalt bemutatásáról, a történelmi folyamatok belső mozgatórugóinak feltárásáról. Lényegében ezt kéri számon 1865-ben Gyulai Pál, aki szerint a Jósika-féle történelmi regény

az egész régi társadalmat felöleli a királytól a parasztig, de inkább külsőségeiben fogja fel a történelmet, mint benső lényegében, s a legtöbbször csak általános erkölcsi s lélektani feladatok kifejtésére használja a történelmi személyeket és eseményeket. [...] Például Abafi átváltozását értjük, de Báthory sülyedését már kevésbbé, az pedig, hogy minő politikát követ, miben talál támaszpontot és ellenhatást, miért gyűlöli a szászokot, mi ragadja ellenök erőszakos rendszabályokra, meglehetős homályba vész.⁶³

Feltűnő például, hogy a maga logikájához képest elfogadhatóan megkomponált regény⁶⁴ narratív szólamába teljesen szervesen illeszkedik be a korszak politikai viszonyait felvázoló rész, a fiatal Báthori Zsigmondról, s annak erőszakos politikájáról. (91–92.) Abafi jellemfejlődése nem ágyazódik be különösebben saját korának viszonylataiba: a példázat jelenre irányuló szerkezete elmosza a történelmi másság elemeit. „Jósika tehát nem a történelmi múlt önmagáért való közvetítésére, hanem etikai normák közvetítésére tett kísérletet, olyan erkölcsi jegyeket tüntetve ki, mint az akarat és tettvágy egyfelől, az önuralom és az önismeret másfelől.”⁶⁵

⁶¹ „A’ mit én mindig óhajtottam, itt legnagyobb terjedelemben van valósítva: nemzeti életünk hív és szépen idealizált rajzolata, a’ pörkunyhotól a’ fejdelem’ palotájáig. Bátor Zsigmond’ idősza-ka tűnik itt előnkbe, a’ characterek, szokások, öltözet, szellem ’s életmód, minden, saját színeiben.” SZONTAGH, *i. m.*, 228.

⁶² SZALAY, *i. m.*, 120.

⁶³ GYULAI, *i. m.*, 417–418. Gyulait megelőzően már Erdélyi János is hangsúlyozta, hogy Jósika „a történelmi regényt [...] csak magánérdekek körében tartá; de eszmék tükrévé, melyben a korok egyetemes, általános világnézlete fénylik, nem fogta kiművelni”. ERDÉLYI, *i. m.*, 433.

⁶⁴ Vö. SZINNYEI, *i. m.*, 166; HITES, *i. m.*, 147.

⁶⁵ HITES, *i. m.*, 143.

A regény cselekményének harmadik csomópontját, a nőalakok köré fonódó történetegységet, valamint a kusza szerelmi szálakat is kitüntetett figyelemmel kísérték a kortárs (és a későbbi) kritikai megszólalások. Sőt, annak ellenére, hogy a korszak regénnyel kapcsolatos elvárásaiban – mint azt a tanulmány elején tárgyaltam – jóval nagyobb súllyal esett latba a lélektani igényű jellemteremtés és a nemzeti-történelmi reprezentáció igénye, mintha mégis a szerelmi tematikához kapcsolódna igazán valós olvasói élmény ezekben a kritikai szövegekben. Szontagh véleményét már idéztem, de Szalay László is lelkesen utal azokra a szöveghelyekre, melyek a belefeledkező olvasásnak leginkább teret nyitnak:

Báthorinéba, Margitba és Gizellába gazdag 's való életet lehel; szeretném, ha recensenseink valamellyike figyelmeztetné olvasóinkat, 's akár íróinkat is, ha megengedik, e' három characterre, mik részei egy nemnek, mellynek neve: asszony, [...] 's mellynek, mint ah-ink 's oh-ink mutatják, nagy tisztelői vagyunk, de mellynek rajzaiban eddigelé ugyan ügyetlen egy nép voltunk.⁶⁶

Gyaníthatóan a szélesebb olvasóközönség is oszthatta ezt a véleményt, melyet igazolni látszik, hogy „Kuthy Lajos egy 1839-es novellájában (*A száműzött*) Abafi Olivér és Gizella kapcsolatának mint közös irodalmi élménynek a felemlegetése szolgál szerelmi vallomásként. [...] Az *Abafi* ezekben az években éppúgy a szerelem társadalmi-kulturális kódjaként szolgálhatott, mint negyven évvel korábban Kármán *Fanni*jában Gessner »Idyllái«”.⁶⁷

Ennek két oka is lehet. Először is, a rengeteg leírás és a túlzott narrátori reflexió áradásában ez a legelevenebb és legdinamikusabb történetszál. Bár itt sem vagyunk híján az elbeszélői didaxisnak, a négy nőalak körül bonyolódó események az érzelmi-mentális állapotok igen változatos képeit mutatják. A kendőzetlen testiségtől egészen a plátói szerelemig (s aztán a mindenfajta szenvedélyt lehűtő boldog házasságig) húzódik a férfi-nő kapcsolatok széles skálája. Javarészt sablonos beállítások ezek is,⁶⁸ de a kortárs olvasói szokások feltételezhetően nagymértékben kiegészítették, pótolták a szerelmi kapcsolat narratív intenzitásának helyenkénti hiányosságait. S ez lehet a másik oka annak, hogy leginkább ennek a történetszálnak köszönhető a regény kortárs olvasói népszerűsége. Borbély Szilárd elemzi részletesen, hogy az „érzékenységi szerelmi tematikájú, sokszor levél – következképp én-elbeszélés – formában írott prózájával kapcsolatban sokkal inkább a szöveg applikatív ereje a döntő jelentőségű” a kortárs olvasási gyakorlatban. A próza ekkor még „[n]em reprezentatív forma, hanem a mindennapi szükségleteket és igényeket szolgálja ki: gyakorlati, közösségi-kom-

⁶⁶ SZALAY, *i. m.*, 119.

⁶⁷ HITES, *i. m.*, 144.

⁶⁸ „Női alakjait egykor nagyon dicsérte a magyar kritika, de nekünk úgy tetszik, hogy nemes föllengzésekben sok a csinált.” GYULAI, *i. m.*, 418.

munikatív funkciója is van”.⁶⁹ A 18. század végén, a 19. század első harmadában a népszerű „románok” olvasásának befogadói alaphelyzete a szorosan belehelyeződő olvasás volt: a fiktív történetek valós életként történő felfogása, s mindezeknek a saját életre vetített példaértéke a mainál jóval erőteljesebb volt.⁷⁰ Ezt a fajta olvasói ráhangolódást a szerelmi szálát fókuszpontba helyező *Abafi* is felkínálta az olvasója számára – még ha regénypoétikájában mérföldekre távolodott is ettől a modelltől.

AZ *ABAFI* INTERPRETÁCIÓJA AZ ÉRZÉKENYÉG KONTEXTUSÁBAN

A második alfejezet zárásaként hangsúlyoztam, hogy egyfelől az *Abafi* sok tekintetben olvasható úgy mint az érzékenység eszmei-szemléleti aspektusainak következetes transzformációja, fenyegető tendenciáinak megszelídítése, másfelől viszont több tekintetben bennmarad a túlhaladni vélt antropológiai kontextusban. Érdemes ezt a felvetést szorosabban is górcső alá venni.

Kiindulásképpen érdemes röviden megvizsgálni az *Abafi*, s a tanulmányban elsődleges viszonyítási pontként mozgatott *Fanni hagyományai* előszavait. Feltűnő, hogy a kisebb-nagyobb gondolati különbségek ellenére a regény (biográfia) funkcióját mindkét írás az erkölcsi példamutatásban jelöli ki: s e példamutatás tárgyaként megjelenő ideális emberkép legfőbb vonásai is sok hasonlóságot mutatnak. „Bár használjunk szép példák mutatásával, és bár találjunk eleget hazánkban, kiket például mutathatunk!” – zárul a *Fannit* felvezető paratextus, mely előtte jól körülhatárolható fogalmisággal írja le a preferált jellemtulajdonságokat, viselkedési mintákat és társadalmi szerepeket: az „emberszeretet” és a „jóltevőség” gyakorlása vezet ahhoz, hogy az ember „jó ember, jó polgár, jó atya, jó barát legyen”, illetve, női oldalról „jó anyák, jó feleségek, jó leányok”, akik „nagy elméjeket nem trombitáltak a világ előtt, de híven tűrtek, híven szerettek, férjüket és háznépeket boldoggá tették, szüleik örömei voltak”.⁷¹ Érdekes (de érthető), hogy nem a szerelemben felemésztődő női test és női lélek követendő mintáját rögzíti a bevezetés, hanem az etikus viselkedési normákhoz igazodó, megelégedett családéletet élő ember (férfi és nő) ideálképét. Az *Abafi* rövid bevezetője is hasonló intenciókat követ: a korábban már idézett két nyitómondata az erkölcsi elvek és szigorú viselkedésminták megigazító hatását állítja példaként Abafi alak-

⁶⁹ BORBÉLY, *i. m.*, 175.

⁷⁰ „Az olvasók egy része valójában nem tett különbséget élet és irodalom között, létrehozván azt a jelenséget, amelyet a korábbiakban az 'olvasásdüh' fogalmával jelöltünk.” DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009, 109–110.

⁷¹ *Fanni hagyományai*, *i. m.*, 7–8.

jában – itt nem az előszóban, hanem a történet egészében nyernek értelmet a jó ember, jó atya, jó anya morális sarokkövei.

Erkölcsei példaadás, erkölcsi ethosz: a szembetűnő hasonlóságok persze abból is adódhatnak, hogy a korban rengeteg támadásnak kitett regény írói éppen az előszavakban igyekeztek elfogadtatni a műfajt az esztétika birodalmában. A kor-szak regényírói „kinyilvánították műveik igazságát és morális hasznosságát, klasszikus jellegű igazolásokat fogalmaztak meg nem klasszicizált műfajuk számára és egyszerűen tagadták, hogy fikciót írnak”,⁷² annak érdekében, hogy emancipálják a – magyar nyelvterületen is – rengeteg oldalról támadott műfajt.⁷³ Gyaníthatóan itt azért többről van szó, főleg, ha kicsit kitágítjuk a regényterek egészére a morális példaadás, helyes viselkedésminták leírására szolgáló fogalmi háló vizsgálatát. Fanni megszólalásai – a korábban már citált antropológiai tételmondatokon túl – nem dűskálnak ezekben, hiszen a megélt érzelmek reflexióira fókuszálnak elsősorban, fogalmi szempontból kevésbé tézisszerűek. Viszont a negatív antropológia ellenpontján a napló- és levélszövegekben megerősítést nyernek az érzékenység szótárának leggyakoribb fogalmai, melyek leginkább „a jóság, a jó szándék, az együttérzés, a tisztaság, a kifinomultság, a nagylelkűség”.⁷⁴ Az *Abafiban* kulminálódó – főként a narrátorhoz köthető – kulcsszavak a morális entitás elérésére jóval tágabbak, de lényegüket tekintve nagyon hasonlóak. Amikor a történet elején megismerkedünk az aljas társaságokba elegyedő, kicsapongó életet élő, korhely figurával, akinek „minden hibák tanyát vertek szívében”, a narrátor a következő morális elvárásokkal szembesíti: „Mi a szánakozás, mi az együttérzés, mi a részvét? – nem tudta.” (64.) Az „érzékeny szívű” (177) Gizella, aki a történet elején kifinomodott érzékeivel és érzékenységgel tűnik ki, feleségként már letisztult, morálisan is megragadható attribútumokkal jellemezhető: „Gizella egy volt Erdély legtökéletesebb hölgyei közül. [...] Tetteiben, nem szavakban tűnt fel az ő lelkülete. Tisztaság, szerénység: ez a két szó festi őt egészen.” (210.)

A fogalmi átfedések jóval tágabb összefüggésrendszerben is megragadhatók. Debreczeni Attila az érzékenységről írt átfogó előtanulmányában három pontban összegezte az érzékenység eszmei-szemléleti aspektusainak főbb jellemzőit. „Irodalomtörténetileg három releváns viszonylatot különítünk el: az érzékenysé-

⁷² Mark PHILLIPS, *Macaulay, Scott and the Literary Challenge to Historiography*, *Journal of the History of Ideas*, 1986/1, 125.

⁷³ Kazinczy például így számol be levélregénye fogadtatásáról: „Az én szegény Bátsmegyeim nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a' haszontalan fityogást nem szenvedhetik, és hogy tőlem nem Románt vártak.” *KazLev. I.* 238. sz., 440., Kazinczy Ferenc – Vitéz Imrének, 1789. augusztus 23.

⁷⁴ DEBRECZENI 1999, i. m., 19. Horváth Ádám korábban már citált levelében is hasonló kulcsfogalmakkal találkozunk: „a' másokkal jót tenni kívánás”; „A' nemes indulat – a Barátság – az ember szeretés – Ah! tsupa szentség!” HORVÁTH, i. m., 390.

get mint *erkölcs- és boldogságfilozófiát*, mint *viselkedési mintát és modort*, mint *mentalitást és lelki alkatot*.⁷⁵ Mindhárom eszmei-szemléleti aspektus mozgósítható az *Abafi* elemzésében, sőt, a regény elsődleges intencióival összhangzó elemzési szempontrendszert kínál. Közel sem állítom, hogy minden fogalom teljes mértékben ugyanazt jelöli a két korpusz esetében,⁷⁶ tehát szó sincs arról, hogy az *Abafi* problémátlanul belesimulna ebbe a kontextusba. Pusztán arra akarom felhívni a figyelmet, hogy nem lépi át az eszmei-szemléleti kereteket, nem teremt gyökeresen új fogalmiságot, így olvasható az érzékenységi hagyományának megszélídítésére (és részleges újraaktivizálására) tett kísérletként.

Az erkölcs és boldogság egyensúlyának a megtalálásához az *Abafi* esetében is az érzelmekkel és a szenvedélyekkel kell leginkább megküzdeni a szereplőknek, mint ahogy a „testi és erkölcsi ember” összeegyeztetése is kulcsfontosságú lesz a morális ember megteremtése és az erkölcs gyakorlati legitimációja szempontjából. A viselkedési minta és modor megalapozása is kulcstémája az *Abafinak*, nagyon hasonló szellemben, mint ahogy arról Debreczeni beszél: „Az érzékenység mint viselkedési minta mindazonáltal közös abban, hogy egy belsőként megélt, emberies erkölcsiség jegyében szembefordul a felszínesnek, pazarlónak, kiüresedettnek, hiúnak vélt nagyvilág erkölcstelenségével, s ezáltal egy újszerű társadalmi reprezentáció [...] letéteményesévé válik.”⁷⁷ Abafi jellemfejlődése mint életminta lényegében ezt az utat járja be: s ez az út valójában nem a külvilágban megvívott küzdelmekben, hanem a mentalitásban és a lelki alkatban zajló változásokban realizálódik elsősorban.

Az elmondottakat (s a még elmondandókat) figyelembe véve még az a kijelentés is megkockáztatható, hogy az erkölcsös élet magaslatára emelkedő Abafi bizonyos értelemben „érzékeny emberré” is válik. Amikor Debreczeni Attila – immár korszak-monográfiájában – az európai irodalom kiemelkedő levélregényeinek a hőstípusairól beszél, kiemeli, hogy „a bennük megformálódó embereszmény jelentősen különbözik”, ám „[k]özös bennük a morális létezésre való eredendő hajlam, a ’kifinomultság és a mélyérzés’, amelyek reflektálatlan természetükből, azaz érzékenységükből adódóan uralják őket”, s mindez a „viselkedés kultúrájában is testet öltő belső érzékenységben”⁷⁸ realizálódik a legmarkánsabban. „Ezt

⁷⁵ DEBRECZENI 1999, i. m., 16–17.

⁷⁶ Debreczeni Attila tanulmányában és érzékenység könyvében is komoly megkötésekkel alkalmazza a definitív fogalmi aspektusokat. Többször reflektál az érzékenység komplexitására, változatosságára, s arra, hogy tipizálható alakzataiban is több szemlélet ötvöződése érvényesül. „Az érzékeny ember képletszerű irodalmi hős, benne többféle embereszmény is testet ölthet.” DEBRECZENI 2009, i. m., 122. Az érzékeny irodalmi szövegek körét is pontosan körvonalazza: „Az »*érzékeny irodalom*« fogalmát azonban csak akkor használjuk, ha az irodalmi mű az *érzékeny embert és világlátását mint beszédmódot állítja középpontjába*”. DEBRECZENI 1999, i. m., 21.

⁷⁷ DEBRECZENI 1999, i. m., 19.

⁷⁸ DEBRECZENI 2009, i. m., 111.

az embereszményt az eredendő társiaság jellemzi, erkölcsös és jószándékú, mélyérzésű és kifinomult.”⁷⁹ Ha szorosabban megnézzük az Abafi változásait hosszasan kommentáló – valójában egy ideáltipikus jellemalakulásról értekező – narrátor kulcsmondatait Abafinak az újjászületéséről, kifejezetten központi szerepbe kerülnek a fentebb idézett értéktulajdonítások. Az *Abafi*-elemzésekben elsősorban a korhely-lumpen figurából közösséget szolgáló lovaggá avanzsálás sémája dominál, érthetően, hiszen ezek a legkézenfekvőbb viszonyítási pontok. Abafi viszont, aki „nem írt, nem olvasott, [...] kinek elmés beszélgetés, barátságos közlés élvezet nem valának, sőt ki a szó nemesb értelmében szeretni sem tudott” (89.), kifejezetten mély érzésű, művelt, társasági lény (is) lesz:

Abafit mindenki kezdé színlés nélkül becsülni, s már nemcsak a szép, lovagi, mindenütt finom magaviseletű férfit, hanem a tudományost, az idegen nyelvekben jártast s az olvasottat; mert Abafi idejének nagy részét új, fontos ismeretek megszerzésére fordítá, s nagy sikerrel. (144.) Hősünk megjelenése mindenesetre nagy hatású volt. Nemcsak kiválólag szép, férfias alakja, hanem azon finom társalkodási könnyűség, melyet darab idő óta sajátjává tett, s melyet főleg a Mikola háznak köszönhete, okozá ezt. (164.)

Egy másik összefüggésben is megfigyelhető az „érzékeny emberré” válás folyamata, egészen pontosan az, hogy miközben a regény nagyon sok tekintetben felülről óhajta az érzékenységet embereszményét, sok szempontból mégis lefedti azt. Debreczeni korszak-monográfiájában az érzékenység emberképének két szélsőséges pozícióját bontja ki részletesen, melyet a külső és a belső érzékenység jelentésköréhez kapcsolódó emberkép alapváltozataiként (egyszerűbben: az „önérdek” és a „szimpátia” ellentétes pólusaiként) különböztet meg.

A külső érzékenységek jelentésköre (elsősorban: az ’érzékiség’) [...] szerint az embert ösztönei, önérdeke határozza meg, vagyis ’érzékisége’ kielégítésének, szenvedélyei kielésének vágya, s ily módon az ember saját testisége rabja, ez által pedig az erkölcsiség nem alapozható meg. A belső érzékenységek jelentésköre (elsősorban: a ’mélyérzelem, kifinomultság’) a testi ember egészen másféle, az előbbivel vitában álló elképzelésével kapcsolódik egybe, az érzék ebben az esetben a világrenddel harmóniában lévő, *sensus communis* típusú belső érzék, amely egyaránt forrása az erkölcsiségnek és a világi boldogságnak, s az ember eredendő társas hajlandósága, a szimpátia megnyilvánítója.⁸⁰

Debreczeni külön kiemeli, hogy a „külső érzékenységek hatalma alá vetett, világias hajlamait követő emberkép csak mint fenyegető veszedelem jelenik meg eb-

⁷⁹ *Uo.*, 109.

⁸⁰ *Uo.*, 121–122.

ben az irodalmi hősben”⁸¹: jól látható, hogy Abafi szinte minden lényeges testi-lelki átalakulása ennek a fenyegető veszedelemnek az elhárítását szolgálja. Abafi ugyanolyan belső küzdelmet folytat az Izidórával megélt szexualitás morális ambivalenciái, mint a Cristierna iránt érzett uralhatatlan szerelmi szenvedélyei ellen: a külvilágba, a közösségi elismertségbe vezető út és az elérhető boldogság záloga a külső érzékenység attribútumainak a feltétel nélküli felszámolása, s a belső érzékenység attribútumainak konzekvens elsajátítása lesz. (Legalábbis a narrátori kommentárok súlykolása szerint.) Más kérdés, hogy a regény antropológiai rendszerének a logikája szerint az érzékeny ember ideáljának (részleges) megalkotása felé vezető út éppen az érzékeny ember transzformációján, konzekvens felülírásán keresztül vezetett. Az utolsó fejezetben ezt a kettősséget követjük végig, szorosabban a regényszövegre koncentrálván.

TRANSZFORMÁCIÓ ÉS AFFIRMÁCIÓ

Korábban többször is hangsúlyoztam, hogy az érzékenység nem homogén beszédmód és szemlélet, túlhaladására, fenyegető elemeinek a felülírására a kontextuson belül is történtek kísérletek. A magyar levélregények közül Kisfaludy Sándor műve, a *Két szerető szívnek története* a legekleatásabb példa: poétikai szempontból markánsan eltérő vonása, hogy két beszélő szólal meg benne, természetesen módon létrehozva így a szemléletek polifóniáját; ráadásul a csonkán maradt szöveg a reménytelen szerelemben elsorvasdás helyett a boldog szerelmi beteljesülést hozta volna el. „A »szeretet édes melege alatt« (Kármán) elhervadó Fannik, Bácsmegyeyk valójában mégsem lehetnek életminták. [...] Az »érzékeny világalgkötés« azonban – [...] – nem lehet hosszabb távon konzisztens, átalakulása szükségszerűen bekövetkezik.”⁸² Debreczeni Attila a Kisfaludy-mű legújabb kiadásának utószavában pontról-pontra veszi azokat a transzformációs műveleteket, melyek meghatározzák a szöveg érzékenységekritikáját: valamennyit mozgósíthatjuk az *Abafi* olvasatában is. Itt viszont már nem csak analógiáról van szó: valamennyi értelmezési távlatot az *Abafi* befogadása önmagában is felveti.

Az első ilyen szempont erkölcs és boldogság viszonylátait érinti: azt a konkrét törekvést, mely az erkölcs és a kötelesség elsődlegességét hangsúlyozza a boldogság és a szenvedély felett. „Líza úgy véli – írja Debreczeni a Kisfaludy-mű kapcsán –, hogy erkölcs és kötelesség elsőbbséget kell kapjon az érzékeny szív szavával, a boldogsággal és a boldogságvágygal szemben is.”⁸³ Szembetűnő, hogy mennyire erőteljesen érvényesül ez a tendencia az *Abafi*-ban: a szerelmi vágyak

⁸¹ *Uo.*, 122.

⁸² DEBRECZENI 1997, *i. m.*, 221.

⁸³ *Uo.*, 222.

látványos túlburjánzása Abafi és a négy kitüntetett női főszereplő kapcsolati rendszerében szinte minden egyes esetben a szélsőséges érzések megzabolozásával, elnyomásával párosul, kizárólagosan a kötelesség morális égisze alatt. Abafi a fejedelemnő parancsára veszi feleségül az iránta reménytelenül epekedő Gizellát, s áldozza be szintén reménytelen vágyódását Cristierna iránt. Margit szerelmi érzéseit első körben a Gizella iránti anyai érzések tartják többé-kevésbé kordában, de majd csak a fikciós klisék deus ex machinája (elcserélt gyermek toposza) révén visszanyert anyaság ad stabil morális keretet, életcélú fenyegető szenvedélyei teljes megregulázásához.⁸⁴ A törvény, a morál, a kötelesség uralta világ határára kívül élő Izidóra, a kétes társadalmi státusú hadvezér lányaként és harcostársaként, szabados szexualitással, szintén az erkölcsi kötelesség szentségének világában, Abafi házassági ajánlatában nyer megnyugvást élete utolsó perceiben. Egyedül Gizella vágya talál egyenes utat a megvalósuláshoz – szintén parancsszóra, a kötelesség morális ethosza nevében.

A regény utolsó passzusa külön nyomatékosítja ezt a folyamatot. Van valami felemelően ironikus abban, hogy a moralitás és a kötelesség milyen természetes diadalt űl a szenvedélyek felett Abafi utolsó megszólalásában: a hétköznapi boldogság ígézetét, az élethelyzetek tökéletes elrendezettségének illúzióját, az otthonosság diadalát hozva el – a vágyakozásban felemésztő szerelem ellenében.

Sokszor monda Abafi Gizellának, ki előtt titka nem volt, mióta szereté: – Mindent a legjobban intézett a gondviselés. Ami Izidórához vonza, az hála és szánakodás volt. Mikola Margit iránt a legmélyebb tisztelet vegyül keblemben testvéri szeretettel. Cristierna regényes magasztaltsággal tölté be lelkemet, s míg e szív dobog, az ő képe élni fog abban; neki köszönhetem mennyemet. De amit irántad érzek, te kedves, jó, szelíd angyal: az szerelem; igen, igen – mond lángoló arccal, szenvedélyesen vonva Erdély legszebb asszonyát keblére –, az szerelem! (211.)

Ez a nyomatékos zárlat már csak azért is ironikusnak hat, mert a regény több szólama is megkérdőjelezhetetlenül képviseli az egyetlen és örök szerelem felfogását – az utolsó mondatban revelatíván színre vitt, biedermeieres szerelemkép dacára. Ennek részletes kibontása egy „ötödik” nőalakhoz, Zsombori Judithoz kötődik, aki Gizella emésztő vágyódásához és Abafi teljes érdektelenségéhez fűz

⁸⁴ Talán a Margit-Abafi „szerelmi” szál esetében a legszembevetőbb, hogy mennyire patikamérlegesen méri meg a narrátori szólama két kitüntetett szereplő kölcsönös vonzódásának a súlyát. Margit idézett monológjaiban feltáruuló szenvedélyeit a narrátori reflexió szinte azonnal visszavonja, az érzelmek morális megfékezésének az antropológiai elsőbbségét hirdetve: „Margitban nem volt azon lanyha, beteges érzélgés, mely oly sok hölgyben feltűnő. [...] [L]elki ereje nem engedé, hogy szenvedélyei őt ferde útra téveszthessék. Érzé mélyen lelkében Margit, hogy minden nemes lélek az életben bizonyos célra törekszik, s ha nem teszi, nem élt, vagy élte állati tengéssé aljasult.” (126, vö. 118, 210.)

kommentárt, elutasítva az igaz szerelem elenyészésének természeti törvényszerűségét:

- Óh – mond Bánfi –, a szerelem egy Proteus, ezer alakba öltözik; [...] Azon neme a hirtelen szerelemnek, mely pillanat munkája, sokszor hirtelen is lobog el.
- Az igazi szerelem – mond Judit némi magasztaltsággal –, legyen évek vagy pillanat műve, egy és örök! ... S ha szűnik ... nem volt soha szerelem! (148–149.)

S itt nem csak egy újabb tapasztalatlan, ábrándozó leányka fantáziálásáról van szó. A képzet megmarad a lemondást rendületlenül felvállaló Margit lelkében,⁸⁵ s ott rejlik Izidóra végtelen hűségében és kitartásában is. Az örök és egyetlen szerelem több szereplői szólamban is megkérdőjelezhetetlen eszménye feloldhatatlan feszültségbe kerül tehát a szerelem nélküli boldog házasság ideáljával (Abafi–Gizella), az anyai önfeláldozás szentségével (Margit), a halál küszöbén beteljesülő vágyak illúziójával (Izidóra), s a fejedelmnői kötelességek morális kényszerével.⁸⁶

A „megszelídített érzékenység” második markáns vonása Kisfaludy-művében, hogy „erőtlen erotikus vonások jellemzik, eltérően a többnyire éteri, platonizáló karakterű kortársi művektől.” Igaz, hangsúlyozza Debreczeni, hogy az „érzéki-ség eme állandó előtérben léte azonban nem feszíti szét a világlátás kereteit”.⁸⁷ Annál inkább az *Abafi*, amely nemcsak az érzékenység határait feszegeti ezen a téren, de egy-két szöveghelyen a korabeli irodalom és közerkölcs tabujait is.⁸⁸ A regény komolyan (ha nem is különösebben árnyaltan) szembenéz a testiség és a szexualitás kihívásaival, főként az Abafi–Izidóra kapcsolatnál. Első találkozásuk jelenetében talán még a mai olvasó is visszahőköl Abafi gátlástalan szexuális ajánlatán, melyet a gyermekért aggódó anya azonnal örömmel fogad (szerencsére Zsiga megakadályozza a testi vágyak robbanásszerű kiélését).⁸⁹ Ennél tovább persze nem megy a regény, viszont testi kapcsolatuk hosszú ideig tart a történet

⁸⁵ „Mikola Margit fiának élt; tanúja volt naponként az Olivér s Gizella boldogságának; ő *nem ismert több vágyat; ő Abafit holtig szerette*. Oly tökéletes lény, mint Margit, *csak egyszer szerethet*. De elvei, erénye legyőzőék szenvedélyét; szerelme egészen testvéri alakot vőn magára.” (210, kiemelés tőlem – B. P.)

⁸⁶ A szemléleti következetlenségeket a Jósika-életműben kimutató Margócsy István jegyzi meg, hogy az ilyen típusú „kettősség a Jósika regényeiben uralkodó értékszemlélet feloldhatatlanul ellentmondásos jellegére utal”. MARGÓCSY István, *Erkölc és dekorum: Jósika Miklós regényírói útkeresése* = M. I., „... a férfikor nyarában ...”: *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Pozsony, Kalligram, 2013, 111.

⁸⁷ DEBRECZENI 1997, 223.

⁸⁸ Vö. MARGÓCSY, *i. m.*, 199.

⁸⁹ „No, szép asszonyka! Én háládat elfogadom, s ha minden perce életednek enyém: úgy enyém vagy te is, ugye? – mond Abafi körülölvén karját a nő derekán, s kebléhez szorítva őt, ki nem ellenzé. – Igen, igen – kiált fel ez, nyaka körül fonva karjait. – Elég boldog vagyok, ha éltednek egy óráját tehetem szerencsésé.” (63.)

hátterében is. Az érzelmekben, szerelmi vágyakban megcsalatas erőteljes szexuális kihágásban robban ki Dandár esetében, amikor megpróbálja megerőszkolni a hozzá hűtlenné lett Izidórát. S bár itt hangsúlyozottan egy műveletlen, a társadalom periferiáján élő figuráról van szó, a szöveg azért érezteti, hogy merre (is) mozdulhatnak el a viszonzatlan szerelem okozta frusztrációk. Tanulságos, hogy az önálló hanghoz és távlatához nagy ritkán jutó Abafi – a fejedelemhez hasonlóan – maga is kevésbé látja megvetendőnek a társadalmi normákat mellőző szexuális életet.⁹⁰ A regénynek ezt a vonulatát több elemző is behatóan tárgyalja: Hites Sándor egyes narrátori testleírások feltűnően erotikus hangoltságát emeli ki (a fürdőző Izidóra vetkőzésnek [171–172.], de még az ártatlan-gyermeki Gizella alvásának leírásában is [123.]). Margócsy István pedig hangsúlyozza, hogy az ilyen jellegű leírásokban a szerző olyan „erotikus retorikával él, mely folyamatosan *a testiség és érzékiség állandó jelenlétét* és sorsdöntő jellegét hangsúlyozza. [...] Jószikának ez a kivételesen merész és kihívó gesztusa, melynek alapján regényeiben elválasztja egymástól az erkölcsi tanítást (azaz a szűzi erény dicséretét) és az erotikus vonzalmak megjelenítését és ábrázolását, alighanem páratlan a reformkori magyar irodalomban”.⁹¹

A testiség jogainak elismerése és a testiség korlátozása tehát ugyanolyan ambivalens feszültséget hoz létre a regényben, mint a szerelemfelfogások ütközése esetében. A narrátor moralizáló szólama ugyanis itt is markáns ellenszólamot képez a történetekkel és a szélsőséges szereplői megnyilvánulásokkal szemben: az *Abafi* címet viselő alfejezet végén a szexuális ösztönöket részben a morális romlottsághoz, a lelkierő megzabolásának hiányához köti (Abafi kapcsán), részben pedig az „örültséggel határos” lélekállapotok kényszerítő hatásának tudja be (Izidóra kapcsán, 67.). Uralhatóként és morálisan legyőzendőként állítja be tehát a szexualitást, még ha ez nem is képes minden tekintetben ellensúlyozni a színre vitt jeleneteket.

A harmadik viszonyítási pont a szerelmi eszmény beteljesülésének, boldog házasságba való kifutásának nyelvi reprezentációjában jelölhető ki. Debreczeni Attila szerint Kisfaludynak az a törekvése, hogy az érzékenység eszmei-nyelvi kontextusában teremtsen meg a szenvedélyes érzelmek boldog lecsendesülésének folyamatát, kudarcba fullad, mivel „a házasság – [...] – élményének nyelvi megformálására az érzékenység konvenciói mégannyira sem elégségesek”, mint a szerelmi érzés árnyalt reprezentációjára.⁹² Nem úgy Jósika-regénye esetében, ahol az auktoriális narráció lelki közvetlenséget eltávolító eljárásai, s a biedermeier

⁹⁰ „Örülök – mond a fejedelem vidáman –, hogy benned nem komoly megvetődést találok az élet örömeinek; mert hogy látogatásának nem egyedül anyai indulat volt oka, azt mostani gondoskodása is mutatja. – Nem akarok jobbnak látszani – mond Abafi őszintén –, mint vagyok.” (179.)

⁹¹ MARGÓCSY, *i. m.*, 202, 203. (kiemelés tőlem – B. P.)

⁹² DEBRECZENI 1997, *i. m.*, 223.

emberszemléletének az aktualizálása lényegében a házasság intézményének a megdicsőülésére futtatja ki a szerelmi szálak, uralhatatlan érzések szövevényét:

A történetben bontakozó érzelmi kuszaság morális keretét tehát a házasság adja, mint a szenvedély egyedül helyénvaló kifejezési formája: házasságra vágyik Gizella, az újraházasodásról mond le Margit, Abafi számára a házasság volna képtelenség Cristiernával, és a házasságot ajánlja föl a haldokló Izidórának. Szerelem és házasság egybeesését a biedermeier adotttnak vette, szemben a kettő különbségével foglalkozó szentimentalizmussal, [...].⁹³

Jósika tehát nemcsak a magyar regény addig hiányzó nyelvi regisztereit teremtette meg,⁹⁴ de a boldog házasságban beteljesülő „szerelem” elbeszélhetőségének narratív hálóját is. Más kérdés, hogy mit kellett ezért beáldoznia. Talán leginkább éppen az *Abafi* kapcsán annyira dicsért „lélekrajzot”: az érzelmektől uralt lelki folyamatok természetes kibontakozásának esetlegességét, kiszámíthatatlanságát, a testi-lelki reakciók közvetlenségét némítja el a regény, amely az érzékeny levél-regényeknek (így a *Fanni hagyományainak*) a belehelyeződő olvasását még ma is elevenen tartja. A házasság eszménye (s nem gyakorlata, hiszen a hosszabb távon is működőképes párkapcsolat cselekményesítése elmarad) látszólag megbékít minden fenyegető disszonanciát, de valójában inkább csak zárójelbe teszi azokat – a morálisan megalapozott, világos életcél és életmintát nevezve meg minden lelki gyengeség, érzelmi hullámvászás gyógyírként.

Összességében Jósika az *Abafi*-ban úgy teremtette meg az érzékeny regények naív, érzelmi szálakba belefeledkező olvasásának lehetőségét, hogy közben nagyon határozott morális szólammal semlegesítette azok fenyegető, szélsőséges tendenciáit. Hogy ezzel a sikeres regényemancipációs gesztussal a korabeli olvasó veszített vagy nyert-e testi-lelki épülése tekintetében, azt ma már nehéz megmondani.

⁹³ HITES, *i. m.*, 145.

⁹⁴ Vö. SZINNYEI, *i. m.*, 202.

Hogyan tette lóvá az egér a nyulat, avagy a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport elektronikus kritikai kiadásainak elmúlt tíz éve

Egészen sajátos helyzet, amikor a textológus nem régmúlt idők íróinak, tudósainak szövegeit vizsgálja, hanem a saját elektronikus levelezését böngészi át az elmúlt tíz évre visszamenőleg. A munkamódszer és a cél most sem tért el a megszokottól: a szöveges forrásokat átolvasva kísérletet teszek egy történet megírására: a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport¹ elmúlt tíz évének leírására.

Amiben mégis más ez a munka, az az, hogy itt nem egy lezárt folyamatot kell ismertetni. A változások folytonosak, leginkább csak az intenzitásuk változik. Gyakori, hogy néhány évnyi szorgos munkálkodás eredményét gyökeresen és visszamenőleg is át kell alakítani – ilyen módon az elvégzett munka pozíciója is újraértelmeződik. A 2017-es év májusában megrendezett kolozsvári konferenciára írt előadásom szövege például,² mely körülbelül egy hónappal a konferencia előtt elkészült, már az elhangzása időpontjában is tartalmazott olyan részleteket, melyek megváltoztatását terveztük.

A textológiai kutatócsoport mostani munkájának egyik elődje volt az a szövegfeldolgozási kísérlet, melyhez még 2004-ben egyetemi hallgatóként csatlakoztam. A *Digitális Csokonai* című speciálkollégium Csokonai Vitéz Mihály levelezéséről készült kritikai kiadás Folio Views programmal történő feldolgozásának lehetőségeit mutatta be. Az első órán megjelent tizenvalahány érdeklődő száma a második órára megfeleződött. 2004-ben még nem itatta át az elektronikus médium a hétköznapiakat úgy, mint manapság; még nem létezett okostelefon sem. Meglehetősen szokatlan volt a könyvlapokhoz szokott bölcsész hallgatóságnak a kódok világába belecsöppenni; jellemzően nem értettük „kristálytiszván”, mely kód mire is való, de próbáltunk helytállni ezen az ismeretlen területen. Az utolsó szemináriumi órán Debreczeni Attila említette, hogy akit magával ragadott a digitális szövegfeldolgozás világa, az részt vehet a kutatócsoporti munkálatokban. Én ekkor sem láttam még pontosan át az egész folyamatot minden

¹ Honlapja: <http://textologia.unideb.hu> (Az írás összes hivatkozott linkjének letöltési ideje: 2019. július 4.)

² TÓTH Barna, *Levelezések elektronikus feldolgozása, elméleti és gyakorlati kérdések* = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2018, 415–427.

részletében, de csábított a kutatócsoporthoz való csatlakozás megítéslő lehetősége, így óra után megkerestem Attilát, munkára jelentkeztem.

Attila rögtön belevetett a mély vízbe: megkaptam tőle a Folio Views 4.3 telepítő cédéjét s a *Levelezések* kötet teljes anyagát rtf-fájlban. A feldolgozás elvei csak nagy vonalakban, elméleti szinten voltak kidolgozva, rengeteg apró gyakorlati megoldást közösen kellett kitalálnunk. A munka kezdetétől számítva közel két év telt el a kötet feldolgozásának befejezéséig (2009. január 2-án adtam le a végleges verziót). Csokonai levelezése volt tehát a kísérleti szöveghalmaz, a „kísérleti nyúl”, melyen a feldolgozás lehetőségei, szabályai, megoldásai megszülettek. Ezen elvek és megoldások után az ezt követő szöveghalmazok, a Csokonai kritikai kiadás *Tanulmányok*, *Széppróza*, *Feljegyzések* című kötetei már lényegesen gyorsabban lettek feldolgozva: a három kötet körülbelül félévnyi munkát kívánt. Ezzel párhuzamosan, szintén a Folio Views programra alapozva, 2009 júliusában megjelent a *Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete* című hangzós elektronikus kritikai kiadás.³

Közben nem várt fordulat következett be: a Microsoft felvásárolta a Folio Views-t fejlesztő céget, leállította a fejlesztéseket, hagyta a programot elavulttá és használhatatlanná válni. A program csak 32 bites operációs rendszereken képes futni, vagyis a modernebb számítógépekre már fel sem lehet telepíteni.

A kutatócsoport elektronikus kiadásait tehát más technikai alapokra kellett helyezni. Ekkoriban kezdte nemzetközi szabvánnyá nőni ki magát a tei-xml alapú szövegtárolási eljárás, melynek nagy előnye a Folióval szemben, hogy nem szoftverfüggő. A kutatócsoport elektronikus szövegtárolásai 2010-től erre a szabvánnyá épülnek.

Több mint egy évnyi kihagyás után, 2013-ban már PhD-hallgatóként vettem részt a kutatócsoporti munkában. Az online platformokra való átállás legelső lépéseinél nem voltam jelen. 2010-ben jött létre a Kazinczy Ferenc munkáinak helyt adó oldal próbaverziója; 2011-ben *Kazinczy Pandektáinak* adatbázisa s a *Magyar Museum*, majd egy évvel később, 2012-ben az *Orpheus* forrásközlő oldala. 2013-ban nyílt meg a *Gyöngyössi János műveit* és a *Szerdahely György Alajos esztétikai írásait* tartalmazó portál.⁴

A Kazinczy-portál próbaverziója ma már nem érhető el, ezt 2016-ban technikai okok miatt egy új oldal⁵ váltotta fel: olyan sok mindenben változtattunk, hogy célszerűbb volt új, modernebb külsőt adni a portálnak. A kutatócsoport legfőbb

³ *Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete – elektronikus kritikai kiadás*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, sorozatszerk. DEBRECZENI Attila, kiad. D. HOVÁNSZKI Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. [CD-ROM]

⁴ *Kazinczy Pandekták*: <http://deba.unideb.hu/deba/pandektak/>; *Magyar Museum*: http://deba.unideb.hu/deba/magyar_museum/; *Orpheus*: <http://deba.unideb.hu/deba/orpheus/>; *Gyöngyössi*: <http://deba.unideb.hu/deba/gyongyossi/>; *Szerdahely*: <http://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/>

⁵ Ld. http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/

vállalása ennek az oldalnak a létrehozása, mely nem kis feladat a szerző hihetetlen termékenysége és szövegei egymáshoz való viszonyának rendkívüli bonyolultsága miatt. Olyan elveket s olyan technikai megoldásokat kell kitalálni, melyek segítségével feldolgozhatók, továbbá a felhasználók számára követhetően, érthető módon közvetíthetők a legkülönbébb szövegek. Ennek a rendszernek a kidolgozása és finomítása a mai napig tart.

A *Textológia – Filológia – Értelmezés* című, 2013-ban Miskolcon megrendezett konferenciára⁶ a Kazinczy-korpusz feldolgozásának vázlatát mutattuk be, néhány tucat különböző szöveg segítségével. A kutatócsoport elektronikus kritikai kiadásai genetikus szövegkiadási elveket követnek, vagyis minden felkutatható szövegforrást közöl, nem tesz a szövegforrások között hierarchikus különbséget. Az összetartozó szövegforrások közti viszonyokat helyezi középpontba. A szövegforrásokat kétféle feldolgozottságban közli: a *kritikai szöveg* a forrás szövegkritikai jegyzetekkel ellátott betűhű közlése, az *olvasószöveg* pedig a tárgyi és nyelvi magyarázatokat tartalmazza. A több összetartozó, úgynevezett *szövegidentitást* képező szövegforrások kritikai szövegei genetikus szövegtáblázatokban egymás mellett vizsgálhatók, összevethetők.⁷

Az alapelvek a kezdetektől fogva változatlanok, de a feldolgozás módja és részletei komoly átalakuláson mentek keresztül. A technikai megvalósulást Nyitrai Nórának köszönhetjük, aki informatikusként példátlan türelemmel fogadja újabb és újabb elképzeléseinket, s szinte minden esetben megoldhatónak találja őket. A doc formátumban lévő szövegek tei kódolását és xml formátumba való átalakítását például egyszerűen Word szövegszerkesztőben végezhetjük, s egyes lépések – például a formázott szövegrészek kódolása, a lábjegyzetek tagelése – teljesen automatikusan, egyetlen *egérkattintással* megvalósulnak.

Szintén Nórának köszönhetjük, hogy Csokonai korábban, Folióban feldolgozott szövegeit meg lehetett menteni – a technikai adaptáció nem lett tökéletes, javítani kellett a szövegeken, de nem ment kárba több évnyi elvégzett munka. Az adaptált szövegeken túl 2014-ben Csokonai verseinek kritikai feldolgozása is megkezdődött. Ez nem a könyv formában korábban megjelent kiadásokon alapul, hanem eleve a portálra készült, tehát már az itteni lehetőségeket kihasználó kiadás.⁸

2015 végére már több szerzői oldal létezett, s az önálló portállal rendelkező szerzők egymás között váltott levelei esetében felmerült a kérdés, hogy hová is legyenek ezek feltöltve. Csokonainak Kazinczyhoz írott levele értelemszerűen mindkét oldal részét képezi, de a fájlt, mivel egyetlen szövegről van szó, csak egy

⁶ Ld. <http://textologia.unideb.hu/konferenciak/>

⁷ Az alapfogalmakról bővebben: http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/fogalmak.php

⁸ Ld. http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/ (Ez az oldal a Kazinczy portálhoz hasonlóan 2016-ban új külsőt kapott.)

példányban tölthetjük föl xml formátumban. Mivel a kutatócsoport fő profilja a Kazinczy-életmű feldolgozása, a Kazinczy-portál élvez elsőbbséget, s innen fogja a fájlt a Csokonai oldal felhasználni. Technikailag tehát nem okoznak semmiféle problémát ezek a szerzők közötti szövegek, ami miatt mégis említést érdemelnek, hogy ezek vezethették el Debreczeni Attilát a *Levelezés*-portál⁹ gondolatához, amely nem a szerző személyét, hanem a műfajt állítja középpontba, s a levelekből egy hatalmas adatbázist épít. A könyv alapú kritikai kiadásoktól való radikális elszakadás ez az oldal, módszertanában és használhatóságában messze túllépve azokon. Az oldalon található térkép vizuálisan is megjeleníti s böngészhetővé teszi a feldolgozott levélanyagot.

A 2016-os év nagyon sok technikai változást hozott, aminek több oka volt. Az egyik az, hogy a korábbi években feltöltött szövegek helyenként problémákat generáltak, melyeket meg kellett oldani; a sok, különböző típusú szöveg minden egyes jellemzőjéhez alkalmazni kellett a feldolgozás rendszerét. A nagy ütemű változás másik oka, hogy a szövegek feldolgozásának technikája ekkor alaposan átalakult. Korábban Wordben kódoltunk, s az elkészült xml fájlt töltöttük fel. Kissé nehézkes volt ez a technika olyankor, amikor bele kellett javítani egy-két (vagy több száz) fájlba. Nóri egy online szerkesztő oldallal lepett meg minket: nem kell már lementeni-kijavítani-feltölteni az adott fájlt, hanem a szerkesztő oldalon betöltve az xml tartalmat, közvetlenül belejavíthatunk a korábban Wordben elkészített fájlba.

Az oldalak felülete és a rendszer felépítése igyekszik maximálisan felhasználóbarát lenni. Mindig a jól működő, a felhasználók számára lehető legegyszerűbb megoldásokat választjuk, akkor is, ha ez a szövegekódolási munkánkat megnehezíti, vagy akár ha visszamenőleg is módosítani kell több száz fájlt. Többször volt rá példa, hogy egyes megoldásokat azért vetettünk el, mert ugyan jól működtek volna, de túl bonyolultnak tűntek a felhasználók számára. Ugyanakkor valószínűleg nem mondhatjuk el, hogy az oldalakat a *Fogalmak* és *Használat* oldalak ismerete nélkül bárki játszva és minden részletét kihasználva kezelni tudja. Ez egyszerűen azért van, mert nagyon bonyolult a rendszer – több ezer, egymástól lényegesen különböző tulajdonságokkal bíró szöveggel dolgozik, s ezeket a szövegegységeket nagyon bonyolult módon szövi össze, csoportosítja, rendszerezi – egy nagyon bonyolult rendszernek pedig a mégoly leegyszerűsített kezelőfelület is viszonylag bonyolult lehet. Legalábbis a „súgó” elolvasása előtt.

Többször születtek a felhasználók számára nem túl látványos, de a szövegekódolás szempontjából nagyon is jelentős újítások. Időnként a kutatócsoporti megbeszélésen olyan ötlet vetődik fel, melynek triviális volta mindenkit meglep, s mindenki azt gondolja róla, hogy „miért nem gondoltunk erre korábban”. Ha valaki belülről lát egy rendszert, gyakran nem lát meg olyan dolgokat, melyek a

⁹ Ld. <http://deba.unideb.hu/deba/levelezes/>

külső szemlélő számára teljesen nyilvánvalóak. 2015-ben egy nagyobb kutatócsoporti megbeszélésen vetette fel Czifra Mariann, hogy célszerű volna egy összetett keresőt elhelyezni az oldalakon...

Hasonlóan kézenfekvő megoldás született például a genetikus táblázatok készítésére. Költemények esetén a genetikus táblázatban egymás mellé rendezzük (az általunk használt szakzsargon szerint *szintezzük*) az egymásnak megfelelő sorokat. Ha például az egyik szövegváltozathoz hiányzik az első strófa, akkor a táblázatban a rövidebb szöveg egy versszakkal lentebb kezdődik. Olykor három-négy oszlopban helyezkednek el a különböző szövegváltozatok, melyek különböző részekben hiányosak a többihez viszonyítva. Ezeket először egymáshoz képest szintetizáltuk: a harmadik oszlop második strófája helyezkedjen el ott, ahol az első oszlop harmadik strófájának második sora; a második oszlop harmadik strófájának második sora pedig álljon ott, ahol a harmadik oszlop második versszakának harmadik sora... Hihetetlenül bonyolult munka volt egy genetikus táblázatot így összeállítani, mígnem megszületett az egyszerűsítő megoldás: minden egyes sornak (az üreseknek is) számot adtunk, s ezek után már csak az elcsúsztatandó sor elejére kell beírni a megfelelő – felhasználók számára láthatatlan – xml tagbe, hogy hányadik sorban álljon.

Jelenleg a feltöltött több mint hatezer szövegfájl túlnyomó többségben kritikai szövegeket tartalmaz. Ennek oka az, hogy a szövegvizsgálati jegyzetek mindig az adott helyhez kapcsolódnak, vagyis az adott xml fájlban vannak elhelyezve. Az olvasószöveghez kapcsolt jegyzetek jelentős része viszont egy hatalmas, már most is több tízezer tételt magába foglaló központi adatbázisból lesz az egyes szövegrészekhez linkelve, s ez az adatbázis, bár évek óta dolgozunk rajta, sem tartalmában, sem az összekapcsolhatóság rendszerében nem lett még teljesen tökéletesítve.

Néhány példán bemutatva: A levelek végén álló „mk.” rövidítés tartalmi magyarázatot igényel, s mivel minden esetben ugyanazt jelenti („maga kezével”), ezt a magyarázatot az adatbázisban tároljuk, s innen linkeljük be. Ha a felhasználó a szó mögötti csillagra kattint, innen jön elő felugró ablakban a magyarázat. De például Kazinczy Ferenc neve esetén mi kerüljön az adatbázisba? Elvileg a legrövidebb, általános érvényű, konkrét magyarázat; olykor azonban nagyon nehéz meghatározni, hogy ez mi is. A születési és halálozási év (ha ismert) ide kerülhet, de a hivatalok, tisztségek például idővel változnak. A tizenéves Kazinczy még nem volt iskolainspektor. Ezt a problémát az úgynevezett *bővítmények* bevezetésével próbáltuk megoldani: az adatbázisban az alpmagyarázathoz (mely bárhová belinkelhető) hosszabb, az aktuális helyhez (és esetleg máshová, ahol ugyanezt kell magyarázni) belinkelhető, technikailag két részből álló, de a felhasználó számára folyamatos magyarázatként megjelenő jegyzetekkel dolgoztunk.

A magyarázatokhoz vezető linkek (szó mögött álló csillagok) elhelyezésének kérdésén is éveken át gondolkodtunk. A könyvkiadásoknál szövegenként a legel-

ső előfordulásnál jegyzetelünk, az összes többinél nem. Elektronikus kiadásnál ezt nem tehetjük meg, hiszen nagyon hosszú szövegek esetében ez nem elegendő, másrészt itt nem „lapozható vissza” a jegyzetek sora. De mi legyen az a szövegegység, ahonnan a jegyzetelés újrakezdődik? A „képernyőnyi” egységben sem gondolkodhatunk, hiszen ez különböző lehet asztali gépek és mobiltelefonok esetén. Nem találtunk jó megoldást, hiszen az sem jó, ha minden esetben, így például egy mondaton belül többször magyarázzuk ugyanazt a szót vagy rövidítést.

További probléma, hogy egyes szavak mögé több magyarázat (megjelenés szempontjából tehát több csillag) is kerülhetne, például a mondat utolsó szavát magyarázó link, és a mondat egészét magyarázó hosszabb szöveg. Ráadásul a linkek közötti különbség sem látható a felhasználó számára: a csillag vajon csak egy szót magyaráz (amelyet esetleg a felhasználó számára nem is kell magyarázni), vagy egy hosszabb, akár féloldalnyi magyarázathoz jutunk el a csillagra kattintva?

Az adatbázist eredetileg is nyílt bázisként képeltük el, amely nemcsak a mi munkánkat segíti s alapozza meg, de az itt rögzített adatokhoz majd a felhasználók is hozzáférhetnek, hogy megkereshessék, amire csak szükségük van. Az adatbázis felépítése kategóriákra oszlik – szómagyarázatokra, rövidítésekre, nevekre, helynevekre –, és sokáig úgy gondoltuk, mindez így marad a felhasználók számára is. Végül mégis a lexikonforma mellett döntöttünk: a felhasználók egyszerűen ABC rendben böngészhetnek majd az összes itt tárolt adat között.

Úgy tűnt, egy dologban a nyomtatott kiadások precízebbek lesznek, mint az elektronikus: a névmutató felépítése a könyveknél lapra pontosan megmutatja, hogy a keresett személy hol említődik, de elektronikus kiadásnál rengeteg munkával járt volna, hogy meghatározott kódsor és számmal ellátott azonosító öleljen körbe minden kívánt karaktersort, s úgy látszott, erre nincs elég kapacitás. Ennek a problémának a megoldására egy meglehetősen bonyolult keresőrendszert kezdtünk kiépíteni, mely megtalálta volna az adott személyneveket és azon szöveghelyeket, amelyek az adott személynévre utaló kódinformációkkal vannak ellátva. A tervek szerint a szövegforrásokban nem linkeként funkcionáló csillagok lettek volna elhelyezve, hanem a magyarázatot igénylő szóra a felhasználónak csupán duplán rá kellett volna kattintania, az így kijelölődött szóra pedig a rendszer automatikusan rákeresett volna. Bár elég jól haladt e keresőrendszer kidolgozása, mégsem ez lett a végső (vagy jelen pillanatban annak tűnő) megoldás, mivel a sok azonos nevű személy (például a népes Teleki vagy Ráday családban), illetve az írásmód szabálytalansága (például Sárközi, Sárközy, Sárközy, Sárközy stb.) sok esetben túl bonyolult volt, s a kereső viszonylag nagy hibaszázalékkal dolgozott. A keresőre fektetett nagyobb hangsúly és a csillagok/linkek helyett közvetlenül a szóra való kattintás módszere azonban elvezetett minket

ahhoz a megoldáshoz, melyet a leginkább életképesnek, sőt előremutatónak gondolunk, s melynek megvalósításán jelenleg dolgozunk.

A tagek elhelyezése a kezdetektől szövegegységenként/fájlonként, sorról sorra haladva történt. A bölcsész gondolkodása tükröződik ebben: végigolvassuk a szöveget s közben megjelöljük a megjelölendőket. Radikális újításként most ezt megváltoztattuk. A tagelés most (legalábbis annak egyik, jelentősebb része) a lexikon címszavai s a feltöltött xml fájlokban lévő szavak listájának egymáshoz rendelésére épül. Az online kódoló felületen ez a két szólista szerepel, s a kiválasztott, szövegben szereplő szó előfordulása köré a rendszer automatikusan illeszti be a lexikoncikkhez kapcsolódó taget. Ilyen módon tehát minden egyes szó ellenőrizve lesz, s a megfelelő tag beillesztése két-három kattintás. Végeredményben pedig a szövegforrásban nem linkek/csillagok lesznek elhelyezve, hanem maguk a szavak funkcionálnak linkeként. Megszűnik tehát az a probléma is, hogy az első vagy az összes előfordulásnál legyenek csillagok elhelyezve – hiszen nem lesznek csillagok, de minden egyes előfordulásnál linkként funkcionál maga a szó. A lexikoncikk mellett megmaradnak a hagyományos, az adott szöveghelyhez fűzött, többnyire hosszabb magyarázatok is; ezek továbbra is csillaggal lesznek előhívhatók. Ez a megoldás a csillagok mögötti tartalom fajsúlyának a kérdésére is választ ad, hiszen immár tudható, hogy a csillagok mögött nem rövid, általános érvényű szómagyarázatok állnak, hanem a konkrét szöveghelyhez fűződő, túlnyomó többségben hosszabb jegyzetek.

Ezek a radikális változtatások felvetették annak a kérdését is, hogy technikai-lag szükség van-e egyáltalán kritikai szövegforrásra és olvasószövegre. Eddig minden szövegforrásról két fájlt készítettünk, az egyikbe a szövegkritikai, a másikba a tárgyi és nyelvi magyarázatok linkjei kerültek.¹⁰ Most rájöttünk – szintén egy triviális felismerés –, hogy nem szükséges két fájl: elhelyezhetjük az összes jegyzettípust ugyanabban a fájlban is, csak a végén a nézetet kell megváltoztatnunk: *olvasószöveg* nézetben az egyik, *kritika*iban pedig a másik típusú linkeket tesszük élővé, a többit pedig láthatatlanná.

Bár a feldolgozás, a tagelés a nemrég bevezetett megoldásokkal egyszerűbb és gyorsabb lett, elég messze vagyunk még attól, hogy az első szöveghalmazt befejezettként hozzáférhetővé tegyük a felhasználók számára. Mint egy évtizeddel ezelőtt, amikor a Folio Viewst használtuk, úgy most is a Csokonai *Levelezés* anyaga lesz a kísérleti nyúl vagy inkább állatorvosi ló, amelyen remélhetőleg minden problémát és gyenge pontot megtalálhatunk, és megtanulhatjuk meggyógyí-

¹⁰ A legelső elképzelés szerint egyszerre tettük volna elérhetővé ezt a két fájlt, de belátván, hogy az olvasószövegek elkészítése lényegesen tovább tart, mint a kritikai szövegeké, megnyitottuk a felhasználók számára a csak kritikai szövegeket, valamint a szövegegységekhez tartozó összefüggő, külön oldalon megnyíló jegyzeteket, s az idegen nyelvű szövegek magyar fordításait tartalmazó portálokat, hiszen ez már így önmagában is megállja a helyét forrásközlő avagy kritikai kiadásként.

tani azokat. De első lépésként a sok-sok éve és sok-sok ember által épített adatbázist kell átnézni, egyneműsíteni, ellenőrizni.

Számtalan dologról nem ejtettem szót, melyek megérdemelnék az említést. Vannak nagy jelentőségűnek ígérkező tervek, melyek olykor technikailag már meg is valósultak, csupán a tartalommal való feltöltést várják.¹¹ Van néhány olyan probléma is, amely a kezdetektől kíséri az elektronikus kiadásokat. Az egyik legfontosabb ezek közül talán az adaptáció/feldolgozás szakmai elkönnyvelhetősége, vagyis annak kérdése, hogy az elektronikus változatot készítő személy a szerző-szerkesztő-kiadó háromszögben hol helyezkedik el.

A munka tovább folyik, s a nagy ívű tervek megvalósítása mellett néha egyszerűbb, látványosabb eredmények is születnek. Ilyen volt például a pár hónap alatt elkészített *Berzsenyi Dániel levelezését* tartalmazó, vagy a *Pálczi Horváth Ádám munkáit* (verses és prózai szövegeit) közlő oldal elkészítése.¹² Olykor derűsebben, olykor homlokráncolva, de a kutatócsoport tagjai mindannyian vallják – s ebben a kutatócsoport vezetőjének meghatározó szerepe van –, hogy így vagy úgy, de végül minden probléma megoldható.

¹¹ Ilyen például a *szövegmező* funkció, mely a 2. lábjegyzetben jelölt tanulmányban van részletebben bemutatva.

¹² *Berzsenyi*: <http://deba.unideb.hu/deba/berzsenyi/>; *Pálczi Horváth*: <http://deba.unideb.hu/deba/paloczi/>

Névmutató

- Ábrahám Barna 74
Abrudbányai Szabó Sámuel →
 Szabó Sámuel (Abrudbányai)
Adam, Jakab 134
Adelung, Johann Christoph 164, 169
Áfra János 5, 9
Alberti 193
Alberti Ignácné 180, 181
Albi Mihály 119
Almássy Pál 194
Alxinger, Christian-Johann 134
Anakreón 94
Angyalosi Gergely 20
Anonymus 75
Antal Alexandra 5, 171, 173
Ányos Pál 59, 180, 183
Aranka György 132
Arany János 72
Árpád vezér 75
A. S. S. 185
Ayala, Sebastiano 192, 193

Baán Tibor 14
Bach, Alexander 49
Bachich József 187
Bacsinszky András 175
Bajza József 86, 92, 94, 142, 143, 146,
 207–209, 220
Balázs Péter 184
Balla Károly 166
Balog Edit Otilia 5, 151
Balogh Ferenc 50, 51, 53, 54
Balogh István 51

Balogh László Levente 34, 35, 37, 39
Balogh Piroska 192, 193
Bán Imre 45
Bánhegyi Jób 151
Barabási Albert-László 171–177
Barabási Tünde 185
Baranyai Norbert 5, 27
Barbier, Frédéric 184
Barcza József 45
Barcza Józsefné 52
Barczafalvi Szabó Dávid 99, 100
Bárczay Ferenc 116, 118
Barkóczy János 104
Baróti Szabó Dávid 99, 100
Barsó J. 47
Bartha Dénes 59–61
Bártzay Pál 115
Báthori Zsigmond 222, 223
Batsányi János 180, 181
Batthyány Fülöp 139
Batthyány II. Lajos (Batthyány-
 Strattmann) 5, 131–139
Baumberg, Gabriela 134, 135
Bay György 165–170
Bay József 166, 167, 170
Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron
 143
Bécsy Tamás 36, 39–41
Beer Frigyes Vilmos 199, 201–203,
 205
Beethoven, Ludwig 76
Bél Mátyás 198–203, 205
Benda Kálmán 194

- Benke György 115
 Benke János 115
 Benke Mária 115
 Bényei Miklós 47
 Bényei Péter 6, 90, 207
 Béres Norbert 5, 119, 179, 184, 189
 Berghoffer János 74
 Berlász Jenő 105
 Berlász Melinda 161
 Bertho Lavenir, Catherine 184
 Bertók László 30
 Berzsenyi Dániel 242
 Bessenyei György 160, 176
 Birch-Pfeiffer, Charlotte 147
 Biró Annamária 89, 235
 Blattný, Pavel 75
 Blumenauer, Aloys (= Blumauer) 134
 Bódi Katalin 3, 5, 97, 209–211, 214, 216–218, 221
 Bodor Béla 14
 Bodrogi Ferenc Máté 3, 5, 85, 88, 90–93, 141
 Boka László 89
 Bonaparte, Joseph 190
 Bónis Ferenc 78
 Borbély Szilárd 65, 95, 199, 210, 219, 224, 225
 Born Ignác 134
 Boros János 9, 10, 20
 Borvölgyi Györgyi 201
 Borzó Miska 79
 Bossányi Zsuzsanna (Kazinczy Józsefné) 102, 106–110, 112–114, 116
 Bourdieu, Pierre 179, 187
 Brahms, Johannes 79
 Bujdosó István 171
 Bulwer-Lytton, Edward 208
 Burger Zs. 79
 Busa Margit 105
 Buzogány Áron 187
 Cellarius, Christophorus 200
 Cevallos, Pedro 189–191, 193, 196
 Cialdini, Robert B. 175
 Cicero, Marcus Tullius 137, 201
 Classen, Constance 11
 Cramer (Karl Gottlob) 220
 Culler, Jonathan 16
 Czibula Katalin 141, 144
 Czifra Mariann 110, 111, 239
 Czuczor Gergely 147
 Csáky Antal 104
 Csáky Emmánuel 101
 Csáky István 104
 Császár Elemér 191–193
 Csata János 119
 Cséby Géza 181
 Csejtey Zsigmond 203
 Cserey Farkas 125, 135, 191
 Csery Péter (Cseri) 161, 187
 Csetri Lajos 86–88, 94
 Csokonai Vitéz Mihály 5, 14–19, 21–23, 27–37, 40–47, 52–55, 57, 64–67, 69, 71, 112, 116, 121, 148, 160, 235–238, 241
 Csordás Gábor 10, 20
 Csörsz Rumen István 45
 D. Hovánszki Mária → Hovánszki Mária
 Darvas család (Ferenc, Gábor, Pál, Sándor) 203
 Dayka Gábor 65
 Deák Eszter 81, 102
 Debreczeni Attila 1, 3, 7, 8, 15, 17, 30, 64, 65, 85, 89–94, 105, 112, 121, 128, 133, 141, 172, 178, 184, 211, 216, 218, 219, 225–229, 231, 232, 235, 236, 238
 Deme Zoltán 58
 Deményi Sarolta 78

- Demeter Júlia 141, 144
Derrida, Jacques 9, 10, 12, 20, 24
Dessewffy József 123, 124
Devescovi Balázs 210
Diderot, Denis 184
Dobalová, Sylva 77
Domby Márton 45
Domokos Lajos 32, 33, 36
Domokos Mária 161
Doncsicz Etelka 5, 189, 192, 194, 195
Döbrentei Gábor 2, 124, 125, 185
Dréta Antal 182
Durovics Alex 198
- Édes Gergely 61
Eggenberger 189
Egressy Béni 78
Egyed Emese 15, 147, 235
Egyed Péter 151
Einstein, Albert 172
Ender, Thomas 76
Eötvös József 81, 209, 210
Erdélyi János 208
Erkel Ferenc 78
Ernyi Mihály 161
- Fabiny Tibor 9
Fábri Anna 80
Faludi Ferenc 58, 59
Fatavits Ferenc 198, 201–205
Fáy András 209
Fáy Gábor 203
Fazakas Gergely Tamás 5, 43
Fazekas István 101–103
Fazekas István, ifjabb 102
Fehér Katalin 185, 201, 202, 204
Fekete Gézáné 76
Fekete Norbert 191
Ferdinánd, II. 76
Ferdinánd, VII. (spanyol király) 190
Ferenc, I. (Lotaringiai) 134
- Ferenczy István 43
Ferenczy János 195
Fest Vilmos 73
Festetics György 179–181, 183
Festetics László 181
Finácz Ernő 200
Fischer, Johann Martin 134, 137
Fodor Sándor 53
Fogarasi János 147
Folnesics János Lajos 163, 169
Foppa, Giuseppe Maria 144
Földi János 199
Földváry László 199
Friberth, Karl 59, 60
Fried István 10, 74, 142, 143, 146, 207
Funke, Fritz 184
Füger, Friedrich Heinrich 134
Fülöp Géza 105
- Gáborjáni Szabó Botond 30, 43, 45
Gál András 117
Gál László 151
Gálos Rezső 161, 197, 199, 202
Garai Attila 175
Gárdonyi Albert 107
Gárdonyi Klára, Cs. 105
Gedő József 185–187
Géresi Kálmán 110
Gergey László 86–89, 91, 92, 94
Gessner, Salomon 88, 92, 94, 131, 132, 136, 137, 224
Gilbert Edit, V. 27
Gluck, Christoph Willibald 76
Godoy, Manuel de 190
Goethe, Johann Wolfgang 147, 221
Gönczy Monika 90, 105, 128
Görög Demeter 171, 172, 174–177
Gräffer, Rudolph 59
Granasztói Olga 5, 131, 138
Greiner, Caroline (Karoline Pichler) 134

- Grill Károly 144
 Grüll Tibor 203
 Gulyás Mária 120
 Gulyás Mihály 120
 Gupcsó Ágnes 161
 Guzmics Izidor 145, 146
 Gvadányi József 180

 Gyalui Farkas 153
 Gyáni Gábor 43, 51
 Gyapay László 191
 Gyöngyössi János 236
 György Lajos 207
 Győri L. János 29, 45, 52, 53
 Gyulai Pál 208, 223, 224
 Gyulay Karolina 127, 128
 Gyürky István 199, 203

 Habsburgok 155, 198
 Hajós György 72
 Haller László 151
 Halmai Tamás 12–15
 Halmos Károly 184
 Halmy Márta 112
 Hamar László 48, 49, 51, 55
 Hannulik János Chrysostom 135
 Harmath István 180
 Harsányi István 105
 Hász-Fehér Katalin 132
 Haydn, Joseph 59, 76
 Haykul Antal 175
 Heckenast Gusztáv 151
 Hegedűs Zoltán 80
 Henszlmann Imre 222
 Hentaller Mária (Fáylné) 151
 Hermann Gusztáv Mihály 185
 Hésziodosz 92, 94
 Hites Sándor 207, 209, 211, 214, 217,
 222–224, 232, 233
 Hoffmann Gizella 206
 Hoffner József 144

 Hofmann, Leopold (Hoffmann) 59,
 60
 Hohenstein család 76, 77
 Hollán Ernő 73, 74
 Homérosz 137
 Horatius, Quintus Flaccus 86, 87, 92,
 94, 135
 Horváth Ádám → Pálóczi Horváth
 Ádám
 Horváth János 194
 Horváth Károly 144
 Horváth Márton 201
 Hovánszki Mária 5, 57, 59, 65, 236
 Hölty, Ludwig Heinrich 88
 Hugo, Victor 209
 Hummel János Dávid 176

 Igaz Sámuel 85, 92, 125
 Ilosvay Krisztina → Sárosy Andrásné
 Imre László 90
 Imre Mihály 43
 Ivánka Imre 74
 Izso Miklós 52

 Jablonski Dániel 198, 206
 Jacobe, Johann 134
 Jakab Albert Zsolt 43
 Jakab András 120
 Jakab Ilona 120
 Jánossy Lajos 14
 Januška, Jiří 83
 Jászka Zsuzsa, M. 150
 Ječmínek király 82
 Jézus Krisztus 10, 22
 Jósika Miklós 6, 207–211, 215, 217,
 219–223, 231–233
 József nádor 195
 József, II. 101, 119, 131, 134, 160
 Juhász Géza 29, 30
 Juhász Izabella 30

Kačírek, Ľuboš 71
 Kácsándy Terézia (Rhédey Lajosné) 114
 Kácsándy Zsuzsanna (Gyulay Ferencné) 127, 128
 Kajali Klára (Ráday I. Pálné) 199, 203, 204
 Kalla Zsuzsa 80, 132
 Kandó Gábor 124
 Kármán Antal 197
 Kármán József 210, 212, 224, 229
 Károli Gáspár 22, 23
 Károly, IV. (spanyol király) 190
 Károlyi Gyula 74
 Kasík, Stanislav 75, 76
 Katalin, I. (Nagy) 155
 Kaunitz, Wenzel 134
 Kazinczy Antonin 124, 127
 Kazinczy család 118, 121
 Kazinczy Dienes 102, 109, 113, 114
 Kazinczy Emil 124, 126, 127
 Kazinczy Eugénia 125–128
 Kazinczy Ferenc 2, 5, 7, 30, 36, 41, 62, 71, 78–81, 85–93, 97–118, 120, 121, 123–129, 131–138, 141–150, 161, 181, 185, 186, 191, 194, 197, 215, 226, 236–239
 Kazinczy Gábor 110, 111
 Kazinczy Iphigenia 123, 125
 Kazinczy József 109
 Kazinczy Klára 108, 117
 Kazinczy László 112, 114
 Kazinczy Miklós 108
 Kazinczy Péter 108
 Kazinczy Zsuzsanna (Péchy Sándorné) 107, 117, 121
 Kelemen László 160
 Kelemen Mór 47
 Kemény Zsigmond 223
 Kempelen Béla 115, 143, 144
 Kempelen Győző 74, 79
 Képešy József 73
 Kerekes Erzsébet 151
 Kerényi Ferenc 155, 157, 160, 211
 Keresztes Veronika 198
 Keresztury Dezső 72
 Keserü Katalin 80
 Kicsák László 24
 Kis János 108, 163, 169
 Kisfaludy Károly 81, 85, 92, 93, 146
 Kisfaludy Sándor 93, 211, 219, 221, 229, 231, 232
 Kisl Jakab János 81
 Kiss József 59
 Kitaibel Pál 76
 Klimes, Tomas 81
 Kodály Zoltán 78
 Kohl, Ludwig 134
 Kókay György 172, 175
 Kollonits László 175
 Kónya Judit 27, 28
 Koppány Tibor 137
 Korompai Balázs 46
 Korompainé Szalacsi Rácz Mária 46, 48, 50, 53, 55
 Kosáry Domokos 172
 Kóssa Gyula 144
 Kossovits József 66
 Kossuth Lajos 47, 82
 Kótsi Patkó János 154, 160
 Kotzebue, August 160, 161
 Kovachich Márton György 133
 Kovács Dániel 132, 139
 Kovács Gyula 52
 Kováts Dániel 79
 Kovátsch József 126
 Kozma Ferenc 185, 186
 Kozma Gergely 117, 185–187
 Kölcsey Ferenc 5, 21, 163–170
 Kőrösi Sámuel 205
 Kratter, Franz 152, 153, 155–157, 160–162

- Kreskay Imre 58, 59
 Krisztus → Jézus Krisztus 10
 Kulini Nagy Benő 52
 Kultsár István 101, 181
 Kunits, Mihály 138
 Kurzböck, Joseph 59
 Kuthy Lajos 224
 Kürti Katalin, Sz. 51, 54

 La Fontaine → Lafontaine
 Labádi Gergely 91, 183, 186, 187
 Laczházi Gyula 17, 218
 Lafontaine, August 219, 220
 Lakatos Erzsébet 120
 Lakatos Farkas 120
 Lakner Lajos 5, 41, 43, 45–47, 51–55,
 71
 Lampi, Christian Johann, 134
 Landerer Lajos 138
 Landerer Mihály 179, 183–188
 Landon, Charles-Paul 124
 Lang Márton 60
 Lengyel József 29, 30
 Lengyel Réka 194
 Lenkey István 53
 Leon, Gottlieb 59, 134
 Lessing, Gotthold Ephraim 150
 Lévy Henrik 74
 Lipót, II. 132, 160
 Locke, John 201
 Lőrincz Csongor 9
 Lukács Mór 208, 220
 Luther, Martin 200

 Macaulay, Thomas Babington 226
 Magyar István 184
 Mályusz Elemér 132
 Mályuszné Császár Edit 160
 Mányoki Ádám 205, 206
 Margócsy István 80, 231, 232
 Mária Terézia 78, 134

 Marmontel, Jean François 117
 Marschalkó János 49, 50, 54
 Martinovics Ignác 28, 30, 192, 193
 Márton József 175
 Márton László 209
 Máté János 151
 Máté Klára 151
 Mátyus Péter 172
 Maulperts, Anton Franz
 (Maulbertsch) 134
 Maurer, Hubert 134
 Medgyes Tamás 10
 Meskó Sámuel 203
 Mészáros Andor 83
 Mezei Márta 160, 183
 Miklovicz Bálint 52
 Miskolczy János 197
 Molnár Aladár 200
 Molnár Borbála 151, 153, 180
 Molnár István 185
 Molnár Krisztina 15, 17
 Molnár Pál 73
 Moretti, Franco 184
 Mozart, Wolfgang Amadeus 76, 78,
 153
 Müller 220
 Müller, Alexander 81
 Müller Péter, P. 27

 Nabokov, Vladimir 172
 Nádaskay András 125
 Nagy Ágoston 123, 191
 Nagy Antal 69
 Nagy Gábor 108, 113, 114
 Nagy Ibolya, Cs. 27, 38
 Nagy Ignác 209
 Nagy Imre 117
 Nagy János (I.) 115
 Nagy János (II.) 119, 120
 Nagy János (III.) 120

- Nagy Mária (több személy neve) 105, 106, 108, 112–121
 Nagy Mihály 118
 Napóleon 190, 191, 193
 Németh László 108
 Németh Mária 154
 Nemoianu, Virgil 210
 Neruda, Jan 81, 82
 Neumayer Ede 151
 Novák Lajos 60, 61
 Novák Veronika 43
- Nyitrai Nóra 237, 238
- Oláh Erzsébet 119
 Oláh Károly 46, 47, 50
 Onder Csaba 5, 163, 170
 Orbán Jolán 9, 10, 20
 Orbán László 4, 5, 105, 117, 145
 Orbán Pető 46
 Orczy László 132
 Orczy Lőrinc 124
 Orlai Petrich Soma 45
 Orosz Beáta 65
 Orosz Sophia 120
- Örsi Julianna 119
- Pacha Gáspár 193
 Pajor Gáspár 210
 Pál, Szent 22
 Palacký, František 82
 Palásthy Mihály 143
 Palásthy Pál 143
 Pálóczi Horváth Ádám 5, 57, 59, 62–67, 136, 215, 226, 242
 Pápay Sámuel 182, 183
 Papp József 51
 Parvi Mihály 202, 203
 Páskándi Géza 27
 Patay János 126
- Paulikovics László 74
 Péch József 73
 Péchy család 107
 Péczeli József 172
 Perger Zsigmond 126
 Petényi Ottó 71–75, 78–80
 Péter András 120
 Péter Lilla 185
 Péter, I. (Nagy) 155
 Péteri Takáts József → Takáts József (péteri és tėti)
 Petőfi Sándor 45–47, 81, 82
 Pfeiffer, Gabriele C. 153
 Phillips, Mark 226
 Pilinszky János 14
 Pindarosz 92, 94
 Píša, Petr 83
 Plachy Ferenc 80
 Plautus, Titus Maccius 11
 Podmaniczky József 132
 Porkoláb Tibor 43, 46, 51, 182, 191
 Poroszkay Ignác 73
 Portugal, Marcos António 144
 Pražak, Richard 81, 82
 Puky 166
 Pyrker János László 195
- Ráday család 197, 198, 201, 240
 Ráday I. Gedeon 6, 81, 197–206
 Ráday I. Pál 197–206
 Ráday II. Pál 197, 205
 Rájnics József 100
 Rákóczi Ferenc, II. 195, 198
 Ráth Mátyás (Rát) 100, 172
 Ratschky, Josef Franz 134
 Rédey János 192, 193
 Reitter Ferenc 73
 Révai Miklós 176, 181
 Révész Emese 80
 Rhédey Lajos 117
 Ricoeur, Paul 9, 10, 23

Riedl Szende 82
Robonyi Géza 72
Rohan Arthur 77
Rohan Arthurné → Waldstein
Gabrielle
Rostás Édua 191
Rottal András 81
Rottenbiller Lipót 74
Rousseau, Jean-Jacques 220, 221
Rozgonyiné Molnár Emma 91
Rózsa Mária 82
Rozsondai Béla 76
Röhsner, Zdislava 76
Rumy Károly György 101, 126
Ruszek József 182, 183

Sággy Ferenc 191
Sággy Sándor 191
Salamon Ferenc 208
Saligo, Charles 2
Sándor János 185
Sándor Lipót 132
Sápi Lajos 43
Sárdi Margit, S. 151
Sárközy Ferenc 79
Sárközy István 127, 129, 240
Sárosi Gyula 82
Sárosy Andrásné Ilosvay Krisztina
112, 116, 117
Sáska János 117
Sáska Miklós 117
Sautel, Petrus Justus (Pierre-Juste) 58
Schmerling, Anton 49, 50, 53
Schmutzer, Jakob Matthias 134
Scott, Walter 207–210, 226
Seregi Tamás 179
Setéth Benedek 143
Setéth Imre 141–145, 147–150
Simai Kristóf 160
Soltész Márton 27
Somkuti Gabriella 154

Sonnenfels, Joseph 76, 134
Soós István 105
Sorz (katonatiszt) 193
Spissich János 132, 136
S. S. 185
Stampay János 69
Steffan, Joseph Anton 58, 60
Steindl, Rudolf 75
Stohl Róbert 180–183
Stoll Béla 60, 61
Stratimirovics István 119
Strohoffer István 74
Stromp László 199
Sue, Eugène 209
Swieten, Gerhard (Gerard) 134
Swieten, Gottfried 134

Szabó Ágnes 125, 128
Szabó G. Zoltán 166, 167
Szabó István 9
Szabó Magda 5, 27–29, 31–33, 36, 42
Szabó Pál 120
Szabó Sámuel (Abrudbányai) 185, 186
Szacsvai Kim Katalin 59
Szalagyi Csilla 13
Szalay László 209, 220, 222–224
Számmer Klára 182
Szana Tamás 54
Szapáry János 193, 195
Százaz Orsolya 43
Szarka János 60, 61
Szarka kapitány 48, 49, 51, 54
Szathmáry István 91
Szatsvai (Szacsvai Sándor?) 113
Szauder József 127, 133, 136, 138, 160
Széchényi Ferenc 81, 132, 138, 193
Széchenyi István 76, 81, 222
Széchenyi Ödön 73
Szegedy-Maszák Mihály 151
Széles Csongor 16
Szemere György 170

- Szemere Krisztina 170
 Szemere Pál 5, 93, 94, 145, 163–170
 Szentgyörgyi Géza 112
 Szentgyörgyi József 108, 110–114, 117, 121
 Szentgyörgyi Lajos 111, 112
 Szentmiklóssy Alajos 87, 93
 Szerb Antal 77
 Szerdahely György Alajos 236
 Szilágyi Ferenc 17, 18
 Szilágyi Gábor 29, 30
 Szilágyi Márton 29, 31, 45, 47, 106, 194, 210
 Szilágyi Sámuel 206
 Szinnyei Ferenc 209, 223, 233
 Szinnyei József 71, 79, 80, 117, 144, 151, 161, 182
 Szitás Ilona 195
 Szláv János 117
 Szolyka Hajnalka 5, 123
 Szontagh Gusztáv 208, 220–224
 Szöllősi Gyula 43
 Szőnyiné Szerző Katalin 79
 Sz. S. 185
 Sztanek Mária 81
 Szúnyogné 116
 Szűcs István 46, 48, 49
 Szvatopluk 82
 Szvorényi József 167, 168
 Szymanowska, Lucie 12

 Takács Zsuzsa 5, 9, 11–16, 19, 21–24
 Takáts József (péterei és tétí) 179–183, 188
 Tárkányi B. József 67
 Tarnai Andor 160, 203
 Teleki család 240
 Teleki József 117
 Teleki Sándor 206
 Tettey Nándor 73
 Thaisz Elek 74

 Thun család 76, 77, 81
 Thun, Johann Cyprian 76
 Thun, Johann Joseph Franz 76
 Thun, Maria Christine 77
 Thun, Maria Wilhelmine 76
 Thun-Hohenstein Marie 75
 Tolcsvay 61
 Toldy Ferenc 85, 86, 92, 94, 110, 142, 143, 146, 208–210
 Tompa Mihály 77
 Tóth Barna 6, 235
 Tóth Dezső 144
 Tóth István 66, 67, 69
 Tóth Orsolya 5, 89, 141, 146
 Tőkés István 91
 Töröcsik Zoltán 180
 Török Sophie (Kazinczy Ferencné) 101, 107, 108, 111, 118, 126, 128
 Trattner Mátyás 181, 193

 Udvari István 119
 Újfalvy Krisztina 5, 151–155, 157, 160–162
 Újfalvy Sándor 153
 Uzsoki András 180

 Vachott [Sándor] 81
 Váczy János 105
 Vadász Sándor 190
 Vaderna Gábor 151
 Valastyán Tamás 34
 Vályi Nagy Ferenc 166
 Varga László 135
 Varga Norbert 81
 Varga Pál, S. 90
 Vargha Balázs 30
 Várhelyi Ilona 45
 Vásári Melinda 184
 Vass Samu 74
 Vattay Jánosné 203
 Vay József 132

- Vay Zsuzsanna (Bártzay Pálné) 115
 Vecsey József 45
 Veisz Bettina 6, 197
 Veit Robert 71, 79
 Veres László 79
 Verseghy Ferenc 5, 57–61, 64–66, 189, 191–196
 Versényi György 153, 154
 Veszter Imre 80
 Vida Vince 119
 Viga Gyula 79
 Vincke, Johannes 190
 Virág Benedek 108, 181–183
 Visy Beatrix 14, 15
 Viszota Gyula 142, 144
 Vitéz Imre 226
 Vörösmarty Mihály 15, 21, 81, 144, 145

 Waldapfel József 58
 Waldstein, Adam 76, 81
 Waldstein, Albrecht 76
 Waldstein család 75, 76, 79, 81
 Waldstein, Ferdinand 76
 Waldstein, Franz Adam 76
 Waldstein Gabrielle (Rohan Arthurné) 71, 75, 77, 79, 80
 Waldstein, Hynko 81
 Waldstein, Jan (János) 76
 Waldstein, Johann 76
 Waldstein, Kristian 75
 Waldstein, Michael 76
 Waldstein, Valentin 76
 Wallenburg (Amália) 145
 Weisse, Christian Felix 144
 Wenckheim József (Wenkheim) 124
 Weöres Sándor 154
 Wesselényi Miklós, id. 154
 Wieland, Christoph Martin 88, 220
 Windt Mór 80
 Wohlfeil, Rainer 190

 Ybl Miklós 76
 Young, Edward 103

 Zalabai Zsigmond 82
 Zauner, Franz Anton 134
 Zichy Antal 110
 Zichy Terézia 76
 Ziegler Károly 69
 Zilahy Károly 151
 Zvara Edina 174

 Zsasskovszky Endre 67
 Zsasskovszky Ferenc 67
 Zsindely Endre 198, 205
 Zsitvai Ferenc 160